

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review

letnik 24 (2024), št. 3

ZGODOVINSKO DRUŠTVO
DR. FRANCA KOVAČIČA
V MARIBORU

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU

MARIBOR 2024

Izdajatelja / Published by

ZGODOVINSKO DRUŠTVO DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /

HISTORICAL SOCIETY OF DR. FRANCO KOVAČIČ IN MARIBOR

<http://www.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /

ZRI DR. FRANCO KOVAČIČ IN MARIBOR

Uredniški odbor / Editorial Board

dr. Karin Bakračević, dr. Rajko Bratož,

dr. Neven Budak (Hrvaška / *Croatia*), dr. Jožica Čeh Steger, dr. Darko Darovec,

dr. Darko Friš, dr. Stane Granda, dr. Andrej Hozjan, dr. Gregor Jenuš, dr. Tomaž Kladnik,

dr. Mateja Matjašič Friš, dr. Aleš Maver, dr. Rosario Milano (Italija / *Italy*),

dr. Jurij Perovšek, dr. Jože Pirjevec (Italija / *Italy*), dr. Marijan Premović (Črna Gora / *Montenegro*),

dr. Andrej Rahten, dr. Tóne Ravnikar, dr. Imre Szilágyi (Madžarska / *Hungary*),

dr. Peter Štih, dr. Polonca Vidmar, dr. Marija Wakounig (Avstrija / *Austria*)

Odgovorni urednik / Responsible Editor

dr. Darko Friš

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča

Koroška cesta 53c, SI–2000 Maribor, Slovenija

e-pošta / e-mail: shs.urednistvo@gmail.com

Glavni urednik / Chief Editor

dr. Mateja Matjašič Friš

Tehnični urednik / Technical Editor

David Hazemali

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles.

No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Žiro račun / *Bank Account:*

Nova KBM d.d.

SI 56041730001421147

Tisk / *Printed by:*

Dravski tisk d.o.o.

<http://shs.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

Izvilleke prispevkov v tem časopisu objavljata 'Historical – Abstracts' in
'America: History and Life'.

Časopis je uvrščen v 'Ulrich's Periodicals Directory', evropsko humanistično bazo ERIH in mednarodno
bibliografsko bazo Scopus (h, d).

*Abstracts of this review are included in 'Historical – Abstracts' and
'America: History and Life'.*

*This review is included in 'Ulrich's Periodicals Directory', european humanistic database ERIH and
international database Scopus (h, d).*

Studia historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije,

je vpisan v razvid medijev, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo RS, pod zaporedno številko 487.

Izdajo časopisa sta omogočili Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS
ter Mestna občina Maribor.

Co-financed by the Slovenian Research and Innovation Agency and the Municipality of Maribor.

Studia
historica
Slovenica

Kazalo / Contents

Jubilej / Anniversary

- ALEŠ ARIH: Slavnostna akademija ob 90-letnici zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru red. prof. dr. Elka Borka.....589

Članki in razprave / Papers and Essays

- JERNEJA FERLEŽ und ALJA LIPAVIC OŠTIR: Alltag der Bewohner auf dem Poßruck/Kozjak Gebirge im Kontext der neuen Grenze nach dem Ersten Weltkrieg.....597
Prvine vsakdanjika prebivalcev pobočij severno od Drave v kontekstu novonastale meje po koncu prve svetovne vojne
- GORAZD BAJC in VERONIKA MEŠIČ: Nekateri vidiki spolnega nasilja nad ženskami v Kraljevini Jugoslaviji v luči civilnega in kazenskega prava.....641
Some Aspects of Sexual Violence against Women in the Kingdom of Yugoslavia Considering Civil and Criminal Law
- MIRA MILADINOVIČ ZALAZNIK: Joseph Roth in Slovenci669
Joseph Roth and Slovenes
- MATEJA ČOH KLADNIK and JELKA PIŠKURIČ: The World of Convicts: Conditions and Irregularities in Penal Institutions in Slovenia between 1945 and 1951699
Svet kaznjencev: razmere in nepravilnosti v kazenskih ustanovah v Sloveniji med letoma 1945 in 1951
- MARTA RENDLA in JANJA SEDLAČEK: Onesnaženost zraka v socialistični Sloveniji – vzroki in odzivi739
Air Pollution in Socialist Slovenia – Causes and Responses

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

MOJCA TANCER VERBOTEN: Comparative Analysis of University Staffing Autonomy	777
<i>Primerjalna analiza kadrovske avtonomije univerz</i>	

Avtorski izvlečki / Authors' Abstracts	801
---	-----

Uredniška navodila avtorjem / <i>Editor's Instructions to Authors</i>	807
---	-----

<i>Studia Historica Slovenica</i> / <i>letnik / year 24 (2024)</i>	817
--	-----

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

*Studia
historica
slovenica*

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Jubilej /
Anniversary

*Studia
Historica
Slovenica*

Slavnostna akademija ob 90-letnici zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru red. prof. dr. Elka Borka

Ob 90-letnici rojstva zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru prof. dr. Elka Borka se je 21. novembra 2024 v Scherbaumovem salonu Muzeja narodne osvoboditve Maribor zbralo veliko stanovskih kolegov, prijateljev in znancev. Slavnostno akademijo so organizirali člani Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru, Medikohistorične sekcije SZD, Zdravniškega društva Maribor, Domovinskega društva generala Rudolfa Maistra Maribor, Medicinske fakultete Univerze v Mariboru, Društva univerzitetnih profesorjev Maribor in predstavniki Muzeja narodne osvoboditve Mariboru (MNOM). Slavnostni govorniki – rektor Univerze v Mariboru prof. dr. Zdravko Kačič, direktorica MNOM gospa Simona Tripkovič, predsednik Zdravniškega društva Maribor prim. prof. dr. Jernej Završnik, dekan Medicinske fakultete UM in strokovni vodja Klinike za ginekologijo in perinatologijo UKC Maribor prof. dr. Iztok Takač, podpredsednik Medikohistorične sekcije SZD prim. doc. dr. Gregor Pivec, predsednik Domovinskega društva generala Rudolfa Maistra Maribor Aleš Arih in predsednik Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru prof. dr. Darko Friš – so predstavili jubilentovo obsežno strokovno, znanstveno-raziskovalno in pedagoško dejavnost. Program je povezoval gospod Stane Kocutar, v kulturnem programu pa je nastopala sopranistka Sabina Cvilak ob klavirski spremljavi Sofie Ticchi.

Prof. dr. Elko (Gabrijel) Borko se je rodil 14. novembra 1934 v Mariboru. Oče Franc je bil profesor slovenskega in nemškega jezika, mati Lucija pa je bila učiteljica ročnih del. Leta 1941 je okupator družino izgnal v Srbijo, kjer je Elko Borko obiskoval osnovno šolo v Prokupljah. Po osvoboditvi se je z družino vrnil v Maribor, tu pa je šolanje nadaljeval na I. gimnaziji in maturiral leta 1953.

Slavnostna akademija ob 90-letnici zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru prof. dr. Elka Borka (Scherbaumov salon Muzeja narodne osvoboditve Maribor, 21. november 2024, foto: Marko Pigac)

Po maturi se je vpisal na Medicinsko fakulteto v Ljubljani in diplomiral 28. aprila 1959. Po odsluženem vojaškem roku v Beogradu in Varaždinu se je zaposlil v Zdravstvenem domu Maribor, tri mesece pa je bil zaposlen v Cerknem na Primorskem. V mariborski bolnišnici je na oddelku za ginekologijo nastopil službo 16. junija 1963 in deloval do upokojitve leta 1998. Tudi po upokojitvi je, v polnem času po pogodbenem delu, deloval na znanstvenem, strokovnem in raziskovalnem področju. Specialistični izpit iz ginekologije in porodništva je opravil 15. junija 1967 v Ljubljani. Podiplomski študij je zaključil na Medicinski fakulteti v Zagrebu in leta 1979 opravil magisterij. Doktoriral je 28. junija 1981 na Medicinski fakulteti v Zagrebu.

Prof. dr. Elko Borko je opravljal tudi vodstvene naloge, od leta 1974 do 1990 je bil predstojnik Ginekološkega oddelka SB Maribor. Razvijal je znanstvenoraziskovalno dejavnost in skrbel za strokovni razvoj oddelka. Svoje široko znanje, pridobljeno tudi z izpopolnjevanjem tujini, je prenašal na generacije specializantov.

Kot vrhunski ginekolog in seveda kot zdravnik je bil prof. dr. Gabrijel Elko Borko med svojimi bolniki in nato pretežno med bolnicami izjemno cenjen in spoštovan. S svojim odgovornim in zavzetim delom, osebnim zgledom in predanostjo poklicu se je trajno zapisal med velike osebnosti mariborskega, štajer-

Organizatorji in nastopajoči na slavnostni akademiji ob 90-letnici zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru prof. dr. Elka Borka (Scherbaumov salon Muzeja narodne osvoboditve Maribor, 21. november 2024, foto: Marko Pigac)

skega in slovenskega zdravništva. Zdi se nam pomembno izpostaviti, da je "na svet" pomagal tisočem otrok, da je reševal življenja mnogih mamic in ginekološko težko ozdravljivih in bolnih žensk. Gre za izjemno poslanstvo, ki je cenjeno tako med meščankami in meščani Maribora kot širše Štajerske in države Slovenije. Njegovo vodenje Medikohistorične sekcije (MHS) SZD v Mariboru je osredotočeno na preučevanje zgodovine medicine in zdravništva ter njegovih ustanov v Mariboru. Polnih 20 let ji prof. dr. Borko daje osebni pečat, ne zgolj kot njen predsednik, pač pa tudi kot plodni raziskovalec te tematike. Objavljal je prvenstveno v mariborskih strokovnih in znanstvenih revijah ter tudi na ta način promoviral Maribor, zdravništvo in medicino z vsemi njenimi historičnimi nastavki. Nanje moramo biti v mestu zelo ponosni in po njegovi zaslugi niso šli v pozabo. Njegove ugotovitve in analize lahko dograjujejo mlajši raziskovalci, ki se lahko nanje zaradi njegove osebne poštenosti in objektivnosti brez zadržka naslanjajo. Spretno je znal znanstvenoraziskovalni jezik poenostaviti za splošno populacijo in temu primerno je objavljal ugotovitve in javnosti malo poznane zanimivosti iz zgodovine mariborske medicine in zdravništva v dnevnem tisku, še zlasti v prilogah dnevnika *Večer*. Bil je tudi gost v dokumentarnih oddajah regionalnega *Radia Maribor*. Kot izkušeni vodja in pedagog je hkrati poskrbel za organizacijo mnogih odmevnih predavanj in strokovnih posveto-

Zahvalni govor prof. dr. Elka Borka (Scherbaumov salon Muzeja narodne osvoboditve Maribor, 21. november 2024, foto: Marko Pigac)

vanj s področja njegovega zdravniškega in zgodovinopisnega udejstvovanja. To delo je opravljal polnih 20 let. Napisal je veliko nekrologov za pokojnimi zdravniškimi kolegi, organiziral mnoge poučne strokovne ekskurzije in v Maribor pripeljal veliko tujih delegacij zdravnikov na obiske in na izmenjavo mnenj. To je bil velik prispevek k promociji mesta Maribor. Doslej je raziskal ozadja zgodb mnogih uglednih Mariborčanov, ki bi brez njegove vztrajne vneme ostali za vselej pozabljeni. Med njimi je bilo tudi nekaj tesnih Maistrovih sodelavcev.

Prof. dr. Borko je po duši in razmišljanju velik lokalpatriot, ponosen Mariborčan, kleni Štajerec in iskren slovenski domoljub. Kot predsednik MHS SZD Maribor se nenehno trudi pritegniti v društvo in njegovo delovanje mlajše zdravnice in zdravnike. Še več, njegova vrata so odprta tudi vsemu ostalemu medicinskemu osebju v Mariboru. Ena njegovih največjih osebnih zaslug je, da so na pobreškem pokopališču uredili grob, ki je namenjen tistim zdravnikom, ki nimajo svojcev in svojega groba. Med njimi je tudi svetovno znana mariborska zdravnica prof. dr. Zora Janžekovič.

Prof. dr. Borko je velik humanist in iskren slovenski rodoljub. Osebnopokončno držo ohranja tudi v jeseni življenja, ko prenaša na mlajše rodove vrednote poštenosti, resnicoljubnosti, odgovornosti, solidarnosti, strpnosti in razumevanja drugačnosti. Njegova velika odlika je odprtost za dialog z druga-

če mislečimi, katerega ne odklanja. Je velik podpornik doslednega spoštovanja temeljnih človekovih pravic in svoboščin, ponosen Mariborčan, zagledan v rojstno mesto, in izstopajoči kreator razvejane društvene dejavnosti. Ima nemalo zaslug, da se je začelo v mestu ob Dravi sistematično zbirati gradivo o zgodovini zdravstva in medicine v Mariboru in na Štajerskem in da se je znanstveno zgodovinopisje posvetilo tudi temu delu mestne in nacionalne zgodovine. Osebnostno je veliko pripomogel k raziskovanju sanitetne službe v slovenski vojski generala Rudolfa Maistra 1918–1919. O tem je napisal veliko izvrstnih strokovnih in znanstvenih razprav, ki jih je tudi objavil. Iz pozabe je iztrgal mnoge zdravnike in druge zdravstvene delavce, ki so požrtvovalno sodelovali v bojih za slovensko Štajersko in slovenski Maribor v usodnih prevratnih letih po koncu prve svetovne vojne. Prav tako je zgodovinopisno obdelal usode ranjenih slovenskih vojakov, mobiliziranih v avstro-ogrsko vojsko, v zalednih bolnišnicah in okrevališčih med prvo svetovno vojno in po njej. Velja za odličnega poznavalca tega segmenta zgodovine. Dolga leta je kot član Domovinskega društva generala Rudolfa Maistra vzor iskrenega domoljuba, ki ceni in spoštuje domovino, njeno zgodovino, slovensko uporništvu 20. stoletja, slovenski jezik in kulturo ter neguje slovenski narodni ponos. Je proti ponarejanju zgodovine in njenemu potvarjanju. Tudi to je ena od vrednot, ki pritičejo velikim ljudem in prof. dr. Borko je zagotovo med njimi. Še posebej pa je treba omeniti njegovo naklonjenost mladim, na katere rad prenaša vrednote, po katerih celo življenje živi in dela.

Za strokovne in organizacijske zasluge je 1992 prejel naziv primarij, leta 1996 pa višji svetnik. Leta 1995 je bil izvoljen v naziv rednega profesorja na Medicinski fakulteti v Ljubljani, leta 2008 pa so mu podelili naslov zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru. Kot profesor je še posebej skrbel za njen ugled in v sklopu pedagoškega dela veliko delal na promociji mesta Maribor in medicine. Tudi z njegovim osebnim trudom je Maribor na tem področju postajal bolj prepoznaven v evropskih in svetovnih krogih. Od 2008 je predsednik MHS SZD in Znanstvenega društva za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije v Mariboru. Leta 2012 je postal predsednik Strokovnega sveta Združenja za integrativno medicino Slovenije.

Za svoje delovanje v zdravstvu je prejel številna odlikovanja in priznanja: 1979 red dela s srebrnim vencem, 1998 zlato plaketo Univerze v Mariboru. Od 2000 je zaslužni član Združenja ginekologov in porodničarjev Slovenije, 2002 je prejel častni zlati znak svobode Republike Slovenije. Zdravniška zbornica Slovenije ga je leta 2013 imenovala za svojega častnega člana. Od 2014 je častni član Slovenskega zdravniškega društva ter častni član Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru. Leta 2015 je prejel priznanje za posebne zasluge za prispevek k nastanku, razvoju in ugledu Medicinske fakultete v Mariboru.

Slavljenec prof. dr. Elko Borko (Scherbaumov salon Muzeja narodne osvoboditve Maribor, 21. november 2024, foto: Marko Pigac)

Zaradi izrednega osebnega prispevka k razvoju ginekologije v Mariboru, na nacionalni ravni in v mednarodnem prostoru, zaradi njegovih osebnih zaslug pri ustanovitvi in razvoju Univerzitetnega kliničnega centra Maribor, velikanškega osebnega angažiranja pri ustanovitvi Medicinske fakultete v Mariboru, vsestranske družbeno angažiranosti na področjih, ki presegajo ozko strokovno delo, ter dosledne osebne moralne in etične mu je bil leta 2024 podeljen naslov "častni občan Mestne občine Maribor".

Spoštovani zaslužni profesor dr. Elko Borko, ob življenjskem jubileju Ti iskreno čestitamo in se Ti zahvaljujemo za plodovito delo na vseh področjih. Obenem pa Ti iz srca želimo še veliko zdravja in ustvarjalne energije.

Aleš Arih

Predsednik Domovinskega društva generala Rudolfa Maistra Maribor

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Članki in razprave /
Papers and Essays

DOI 10.32874/SHS.2024-15

Alltag der Bewohner auf dem Poßruck/Kozjak Gebirge im Kontext der neuen Grenze nach dem Ersten Weltkrieg

Jerneja Ferlež

Dr., Dozentin
Universität Maribor, Universitätsbibliothek Maribor
Gospejna ulica 10, SI–2000 Maribor, Slowenien
Universität Ljubljana, Philosophische Fakultät, Abteilung für Ethnologie und
Kulturanthropologie, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana, Slowenien
E-Mail: jerneja.ferlez@um.si, jerneja.ferlez@ff.uni-lj.si

Alja Lipavc Oštir

Dr., Professorin
Universität Maribor, Philosophische Fakultät, Abteilung für Germanistik
Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slowenien
E-mail: alja.lipavc@um.si

Kurzfassung:

Anhand von überlieferten Lebensgeschichten, Personenstandsbüchern und anderen Quellen analysieren die Autorinnen die Auswirkungen der Grenzziehung nach dem Ersten Weltkrieg auf das Alltagsleben der bis dahin miteinander verflochtenen Gebiete an den nördlichen Hängen oberhalb der Drau im Gebiet von Poßruck/Kozjak mit den Städten auf der Nordseite des Bergrückens. Sie stellen fest, dass die Auswirkungen der sozialen Umwälzungen und der neu geschaffenen Grenzen auf das tägliche Leben der Bewohner relativ stark in Bezug auf die Wirtschafts-, Handels-, Transit- und bis zu einem gewissen Grad auch Verwandtschaftsbeziehungen waren, dass sie aber auf der Ebene des Alltagslebens, etwa in der Wohn-, Kleidungs- und Esskultur, weniger ausgeprägt waren. Hervorgehoben wird die Bedeutung von Lebensgeschichten als Informationsquellen über gesellschaftliche Umbrüche in der Vergangenheit aus der Perspektive der unmittelbar an den beobachteten Prozessen Beteiligten, so wie die Bedeutung von mündlichen Quellen.

Schlüsselbegriffe:

Grenze, Alltagsleben, Lebensgeschichten, Personenstandsbücher, Ethnologie

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, 24 (2024), No. 3, S. 597–640, 95 Fußnoten, 7 Bilder

Sprache: Original in Deutsch (Kurzfassung in Deutsch und Slowenisch, Zusammenfassung in Slowenisch und Englisch)

Einleitung¹

Die durch politische und soziale Wendepunkte ausgelösten Veränderungen verschiedener Elemente der Lebensweise, insbesondere solche, die Grenzen neu ziehen, lassen sich auf unterschiedlichen Ebenen und anhand diverser Quellen beobachten. So können einerseits politische Entwicklungen und breitere gesellschaftliche Verschiebungen im Zusammenhang mit Wirtschaft, Politik, Diplomatie, Verwaltung, Handel und Verkehr beobachtet werden, während andererseits auf der Ebene des Alltagslebens Alltagsroutinen, Gewohnheiten, menschliche Beziehungen, Verwandtschaft, Essen, Wohnen, Kleidung sowie Verkehr, Handel, Wirtschaft von Individuen und kleinen Gemeinschaften als ein wichtiger Aspekt analysiert werden können. In einigen Gebieten schneidet die Grenze stärker oder sogar endgültig in sie ein, während sie in anderen kaum Auswirkungen hat.

Bei der Untersuchung der territorialen Grenzen haben sich in den letzten Jahrzehnten zwei analytische Perspektiven gebildet, die man einfach als Top-down und Bottom-up oder als politischen (rechtlich-formalen) und anthropologischen Ansatz bezeichnen könnte.² Im zweiten Fall sind die Auswirkungen der Errichtung einer neuen Grenze auf der Ebene des täglichen Lebens schwieriger zu beobachten und zu interpretieren, da die Zeiträume so weit zurückliegen, dass es keine lebenden Zeugen gibt. Mündliche und spezifische schriftliche Quellen wie Chroniken, Briefe und Memoiren sind die einzigen, die den Verlauf und den Kontext der Veränderungen auf der Mikroebene beschreiben und erklären können, insbesondere wenn sie Teil einer intimen oder persönlichen Sphäre aus der Perspektive der Beteiligten sind. Die Beziehung zwischen Menschen und Grenzen ist ein relativ häufiges Thema in der Ethnologie und Anthropologie. Die Grenzanthropologie ist sogar eine eigenständige Unterdisziplin, die den Beitrag der Anthropologie zum breiteren akademischen Feld der *border studies* darstellt. Sie nimmt in der Anthropologie einen besonderen Platz ein, weil sie die Rolle von Grenzen im Alltagsleben von Individuen und Gruppen mit Hilfe einer ethnografischen Methode untersucht, bei der das Alltagsleben der Menschen detailliert beschrieben wird. Vor diesem Hintergrund erweisen sich Grenzen als wichtiger Faktor für die Identifikation, das Überleben, die politischen Aktivitäten, die Staatsbürgerschaft, die Vorstellung von Vergangen-

¹ Der Artikel entstand im Rahmen der Forschungsgruppe Nr. P6-0372 (B): *Slowenische Identität und kulturelles Bewusstsein in sprachlichen und ethnischen Kontaktträumen in Vergangenheit und Gegenwart* an der Philosophischen Fakultät der Universität Maribor, finanziert von der Slowenischen Forschungsagentur (ARIS).

² Katalin Munda Hirnök und Ingrid Slavec Gradišnik, "Od meje do meje: biografija slovensko-madžarske meje", in: Miha Kozorog, Tatiana Bajuk Senčar, Katalin Munda Hirnök und Ingrid Slavec Gradišnik, *Meje: antropološki uvidi* (Ljubljana, 2022), S. 72 (weiter: Munda Hirnök und Gradišnik, "Od meje do meje: biografija slovensko-madžarske meje").

heit, Gegenwart und Zukunft, die Bewegung und vieles mehr im Leben von Menschen, die an Grenzen leben oder aus verschiedenen Gründen mit ihnen in Berührung kommen.³ Grenzen sind nicht nur ein wesentlicher Bestandteil der Art und Weise, wie Menschen als Individuen die Welt sehen und erleben, sondern sind auch von zentraler Bedeutung für die Art und Weise, wie Menschen als soziale Wesen handeln, nämlich durch ein gemeinsames Bewusstsein für Grenzen, die sich aus Klassifizierungssystemen ergeben. Diese Systeme sind die Grundlage für das Verständnis von Identität und Beziehungen zu anderen.⁴

Viele slowenische Ethnologen und Anthropologen, die an Orten entlang staatlicher Grenzen geforscht haben, haben sich mit der Frage der Grenzen befasst, aber nur wenige haben die Grenze als Faktor im Leben der lokalen Bewohner systematisch untersucht.⁵ Unter ihnen gibt es keine umfassende Studie über die slowenische Nordgrenze, schon gar nicht eine, die einen relativ weit zurückliegenden Zeitraum abdeckt.

In ihrer Forschung gehen Ethnologen in der Regel den Prozessen nach, durch die sich Grenzen auf das tägliche Leben der Menschen auswirken, wie sie Grenzen akzeptieren, wie sie sich aufgrund von Grenzen und in ihrem Umfeld verhalten, wie sie über sie denken usw. Die Menschen, die an und mit Grenzen leben, passen sich in vielerlei Hinsicht an sie an, oder die Grenzen passen sich an ihre täglichen Lebensbedürfnisse an; sie leiten oft ihre täglichen Praktiken, da sie administrative Grenzen darstellen, die sie überschreiten, und somit auch, zumindest in gewisser Hinsicht – im Sinne der Durchlässigkeit – ihren Lebensraum einengen.⁶

Da die Menschen, die die Grenzziehung im Jahre 1919 an den nördlichen Hängen oberhalb der Drau miterlebt haben, heute nicht mehr erreichbar sind, sind die Lebensgeschichten von Nachkommen und in seltenen Fällen von Zeitzeugen, die über die Ereignisse vor, während und nach der Gründung der neuen Staaten und der Grenze zwischen ihnen berichten, eine hervorragende Ersatzquelle. Die Aufzeichnungen von Lebensgeschichten, die thematisch vielfältig und nicht nur auf die Wendejahre ausgerichtet sind, liefern neben anderen Informationen auch Bruchstücke von Erfahrungen, Gefühlen, Handlungen und Wünschen der Akteure und bilden somit eine Art schriftliches Archiv mit einem den mündlichen Erzählungen ähnlichen Charakter, das als aussage-

³ Miha Kozorog, Tatiana Bajuk Senčar, Katalin Munda Hirnök und Ingrid Slavec Gradišnik, *Meje: antropološki uvidi* (Ljubljana, 2022), S. 10 (weiter: Kozorog, Bajuk Senčar, Munda Hirnök und Slavec Gradišnik, *Meje: antropološki uvidi*).

⁴ Tatiana Bajuk Senčar, "O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji", in: Kozorog, Bajuk Senčar, Munda Hirnök und Slavec Gradišnik, *Meje: antropološki uvidi*, S. 15.

⁵ Kozorog, Bajuk Senčar, Munda Hirnök und Slavec Gradišnik, *Meje: antropološki uvidi*, S. 11.

⁶ Munda Hirnök und Gradišnik, "Od meje do meje: biografija slovensko-madžarske meje", in: Kozorog, Bajuk Senčar, Munda Hirnök und Slavec Gradišnik, *Meje: antropološki uvidi*, S. 74.

kräftige und relevante Quelle genutzt werden kann. Sie sind auch dann aufschlussreich, wenn Menschen die neu entstandene Grenze in der Skizze ihrer eigenen Lebensgeschichte nicht erwähnen, da dies zeigt, dass sie sich nicht als wesentliche Erfahrung in ihre Wahrnehmung des eigenen Lebens eingepreßt hat oder dass sie im Kontext ihres späteren Lebens verdrängt worden ist. Die meisten der Lebensgeschichten, die in diesem Beitrag als Quellen angewendet werden, wurden auf Initiative oder unter der Redaktion der Ethnologin Marija Makarovič und ihrer Kollegen bzw. Kolleginnen verfasst und in verschiedenen späteren Sammlungen veröffentlicht.

Die Lebensgeschichte ist eine der qualitativen Forschungsmethoden, die auch in verschiedenen Sozialwissenschaften als Kritik an der traditionellen Sichtweise der Untersuchung sozialer Phänomene entstanden ist⁷. In der Ethnologie und Anthropologie ist das Interview, die selbst erzählte oder aufgeschriebene Lebensgeschichte oder etwas dazwischen seit langem eines der wichtigsten Mittel, um die untersuchten Phänomene aus der Perspektive der Teilnehmer zu erfahren.

Marija Makarovič und ihre Kolleginnen und Kollegen haben ein umfangreiches Materialarchiv geschaffen, das für eine Vielzahl von Forschungsarbeiten genutzt werden kann und im Laufe der Jahre immer wertvoller zu werden scheint und wozu Mojca Ramšak eine detaillierte Studie der angewandten Methode gewidmet hat.⁸ Die Untersuchung sozialer Phänomene durch die Aufzeichnung ganzer oder teilweiser Lebensgeschichten wird auch als wirksame qualitative Methode in der Soziologie und der Sozialarbeit eingesetzt, u. a. weil sie auch den Benachteiligten und denjenigen eine Stimme geben kann, die von anderen Forschungen möglicherweise nicht erfasst werden. Sie kommt auch im Rahmen der *Oral History* vor, bei der es hauptsächlich um die Aufzeichnung der Erinnerungen von Einzelpersonen im Rahmen der Bewahrung des Gedächtnisses ausgewählter Gemeinschaften geht. Aus der Sicht des Erzählers ist die Ich-Erzählung ein sensibles analytisches Instrument, das hilft, die Welt in überschaubare Vorstellungen zu ordnen,⁹ aus der Sicht des Forschers ist sie wichtig, weil sie die Perspektive des Anderen und seine Beziehung zur Welt und die Bedeutungen, die Menschen der Realität beimessen, einfängt.¹⁰

Wie bei anderen Quellenarten ist es wichtig, den Kontext jeder Lebensgeschichte zu verstehen. Bei bereits geschriebenen Lebensgeschichten, die the-

⁷ Vera Grebenc und Amra Šabič, *Ljubljanske zgodbe: biografije navadnih ljudi* (Ljubljana, 2013), S. 14 (weiter: Grebenc und Šabič, *Ljubljanske zgodbe: biografije navadnih ljudi*).

⁸ Mojca Ramšak, *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev* (Ljubljana, 2003) (weiter: Ramšak, *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*).

⁹ Grebenc und Šabič: *Ljubljanske zgodbe: biografije navadnih ljudi*, S. 7.

¹⁰ Ramšak, *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*, S. 30.

matisch nicht auf das zu untersuchende Thema ausgerichtet sind, sollte man sich den Texten nähern, indem man die wenigen Teile der semantisch breiteren Texte kodiert, die relevante Informationen für die spezifische Forschung enthalten. Diese sollten im Lichte anderer Quellen und der Forschungsfrage interpretiert werden.

Personenstandsbücher, insbesondere Trauungsbücher, sind ebenfalls eine wichtige Quelle für diesen Beitrag. Unter Berücksichtigung ihrer Besonderheiten und Beschränkungen bieten sie einen teilweisen Einblick in die Dynamik der Kontakte zwischen Menschen und Gemeinschaften, die ursprünglich Teil desselben Landes waren, sich aber nach der Grenzziehung in verschiedene Richtungen in ihrem Lebenslauf bewegen. Eine hervorragende Ergänzung zu den Quellen ist die literarische Beschreibung des Lebens an der neuen Grenze, die Anton Ingolič unter dem Titel *Der Mensch an der Grenze* verfasst hat – sie enthält Beschreibungen des Grenzübertritts und verschiedener grenzüberschreitender Kontakte sowie Beschreibungen der Landwirtschaft, des Wohnens und der Kleidung der Bewohner der isolierten Bergbauernhöfe.¹¹

Eine der interessantesten Forschungsfragen, die das Phänomen der Grenze auf der Ebene des Alltagslebens aufwirft, scheint aus ethnologischer Sicht die Frage zu sein, welche Elemente des Lebens von der Grenze stärker betroffen waren und welche nahezu unberührt blieben, entweder weil sie von anderen Faktoren stärker beeinflusst wurden oder weil sie trotz der äußeren Zäsur mit einer gewissen Trägheit weiterliefen.

Es ist davon auszugehen, dass Verwandtschafts-, Handels- und Wirtschaftsbeziehungen auf der Mikroebene stärker von (radikalen) sozialen Brüchen und etablierten Grenzen abhängig sind, während z.B. Kleidungs-, Wohn- und Esskulturen davon relativ unabhängig sind oder die Auswirkungen langsamer absorbieren.

Hänge oberhalb des Drautals und die Grenze

Die Lebensweise der Menschen an den Hängen und Kämmen auf der Nordseite oberhalb der Drau zwischen slow. Selnica ob Dravi/dt. Zellnitz¹² und

¹¹ Anton Ingolič, *Človek na meji* (Maribor, 1965).

¹² Alle geographischen Namen, die in diesem Beitrag vorkommen, sind aus der Geschichte und teilweise auch heute noch als Exonyme in slowenischer und deutscher Variante bekannt. Dies gilt auch für das Kozjak-Gebirge als Ganzes und für den Namen des Gebirges selbst (slowenisch Kozjak, deutsch Poßruck). Da es in diesem Beitrag um das Leben nach der Grenzziehung von 1919 geht, wird jeder geografische Name bei seiner ersten Erwähnung in beiden Versionen aufgeführt und dann nur in der sprachlichen Variante, die in Bezug auf die geografische Grenze von 1919 in Gebrauch ist, um die Zuordnung eines Ortes zu der einen oder anderen Seite der Grenze zu erleichtern. Bei der ersten, doppelten Erwähnung des Ortsnamens beziehen wir uns konsequent zuerst auf die Variante, die auf der heutigen Seite der Grenze verwendet wird, also auch auf die Grenze von 1919. Das gilt auch für die Namen der Pfarren und der Kirchen.

Spodnja Kaplja/
Unterkappel –
Pflügen mit einem
alten Pflug (Slovenski
etnografski muzej/
Slowenisches ethno-
graphisches Museum,
Foto: Fanči Šarf,
1957)

slow. Dravograd/dt. Unter-Drauburg wurde in der Vergangenheit, noch vor der Schaffung der Staatsgrenze, die hier ab dem Ende des Ersten Weltkrieges verlief, vor allem durch die natürliche Umgebung bestimmt. Die steilen Hänge, die Straßen und Wege, die dadurch meist isolierten und verstreuten, oft weit voneinander entfernten Bauernhöfe, die Abgeschiedenheit und vor allem die logistische Komplexität der Wege zu den großen Zentren – die sich vor allem im Drautal, aber auch im Tal auf der anderen Seite des Bergrückens konzentrierten – haben zusammen mit den sozialen Gegebenheiten lange Zeit einen relativ hohen Grad an Autarkie in diesem Gebiet bewahrt, der wiederum die Verhältnisse bewahrt und hervorgebracht hat, die den Alltag der Bewohner hier weitgehend geprägt haben.

In wirtschaftlicher Hinsicht ist das Gebiet seit jeher eng mit dem Wald, der Flößerei und der Schafzucht verbunden, wobei letztere sowohl für die Ernährung als auch für die Bekleidung wichtig war. Während der Weinbau und der Ackerbau in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts zurückgingen und das Grünland und die Obstgärten zunahmen, wurde die Weidewirtschaft zunächst beibehalten. Die Haltung von Lasttieren an den nördlichen Hängen oberhalb der Drau war besonders wichtig für den Holztransport auf den steilen Lehmwegen. Nach dem Ersten Weltkrieg ging sowohl die Schaf- als auch die Rinder-

haltung zurück und die Industrie intensivierte sich. Sie konzentrierte sich vor allem im Tal, wohin auch die Bevölkerung aus den Bergdörfern zunehmend abwanderte. In vielen Fällen wurden die landwirtschaftlichen Flächen aufgegeben.¹³ Kapitalistische Interventionen begannen in die bis dahin überwiegend autarke Bergwirtschaft einzudringen, ein Teil des bäuerlichen Bodens ging in die Hände nichtlandwirtschaftlicher Eigentümer über, und eine Klasse von Keuschlern, Pächtern und Winzern wurde gestärkt.¹⁴

Nach dem Ersten Weltkrieg trat eine Staatsgrenze in eine Landschaft ein, die zuvor nur durch Gemeinde-, Stadt-, Provinz- und Gutsgrenzen geteilt war, die den Nachbarn stets bekannt waren.¹⁵ Doch die Grenzen waren nicht nur geografisch, sondern sie führten durch die Auflösung des ehemals gemeinsamen Staates zu zahlreichen Divergenzen in verschiedenen Bereichen, darunter auch zu Streitigkeiten zwischen den Behörden des einen und des anderen Landes,¹⁶ was ein häufiger Untersuchungsgegenstand von Historikern ist. Aber die Grenze hat in die zwischenstaatlichen Beziehungen und den Raum einerseits und in die Lebensroutinen der Bewohner andererseits eingegriffen und war selbst dazu bestimmt, in die sozialen Beziehungen und insbesondere in die Bildung von Identitäten einzugreifen. Tatsache ist, dass sich das Berggrenzgebiet mit der Schaffung der Staatsgrenze stärker auf den zentralen Talgürtel entlang der Drau orientierte und die bis dahin lebendigen wirtschaftlichen Kontakte mit den Orten jenseits der neuen Grenze zu einem großen Teil abbrach. Dadurch wurde die Transitroute über slow. Radelj/dt. Radlpass geschwächt, der Handel von und nach Norden unterbrochen und nach Süden verlagert. Die Grenze hatte auch erhebliche Auswirkungen auf die Weidewirtschaft sowie auf die Teilnahme an Messen im Drautal, die zuvor auch von den Bewohnern besucht wurden, die sich nun jenseits der Grenze, in der Steiermark und in Kärnten in Österreich, befanden.¹⁷

¹³ Mavricij Zgonik, *Dravska dolina* (Maribor, 1977), S. 128–131, 146–172 (weiter: Zgonik, *Dravska dolina*).

¹⁴ Zgonik, *Dravska dolina*, S. 172–176.

¹⁵ Zu den politischen Entwicklungen im Zusammenhang mit der Grenzbestimmung s.: Janez Osojnik, Gorazd Bajc und Mateja Matjašič Friš, "Koroška leta 1919 in ozadje sprejetja odločitve o plebiscitu – britanski pogled in reakcije v slovenskem tisku", *Studia Historica Slovenica* 20, Nr. 2 (2020), und Andrej Rahten, *Po razpadu skupne države. Slovensko-avstrijska razbajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita* (Celje–Celovec–Gorica, 2020) (weiter: Rahten, *Po razpadu skupne države*).

¹⁶ Rahten, *Po razpadu skupne države*, S. 11.

¹⁷ Zgonik, *Dravska dolina*, S. 184.

Einschnitt ins Leben am Beispiel der Siedlung Mlake

Bevor der Vertrag von St. Germain am 10. September 1919 die Grenze zwischen dem Königreich SHS und der Republik Österreich endgültig festlegte, bereiste eine Kommission die Orte, an denen die künftige Staatsgrenze verlaufen sollte, um die Lage vor Ort zu untersuchen. Zu der Grenzsiedlung slow. Mlake/dt. Laaken werden die Erinnerungen eines Einwohners bewahrt,¹⁸ der von seinem Vater und seinen Nachbarn über die Geschehnisse bei der Errichtung der Grenze im Jahr 1919 informiert wurde – er selbst wurde erst einen Monat nach der Errichtung der Grenze geboren. Seine Erinnerungen sind besonders interessant, weil es sich um ein Gebiet handelt, das früher eng miteinander verbunden war, dann aber durch die Grenze buchstäblich auseinandergerissen wurde und das Leben der Menschen stark beeinträchtigt hat, was nicht überall entlang der neuen Trennungslinie in gleicher Weise geschehen ist. Die Erinnerungen beziehen sich auf das Gebiet von Mlake oberhalb des Dorfes slow. Muta/dt. Hohemauten, das jahrhundertlang zur selben Gemeinde und zum selben Ort gehörte, der wiederum Teil des Landes Steiermark war. Im Jahr 1919 wurde der Ort durch die neu festgelegte Grenze in zwei Teile geteilt. Bis 1919 lebten die Einwohner, ehemals Nachbarn, teils slowenischsprachige, teils deutschsprachige, ein normales nachbarschaftliches, bäuerliches Leben. Die Toten wurden auf dem gemeinsamen Friedhof neben der Kirche slow. Sv. Simona in Juda/dt. St. Simon und St. Jude in slow. Pernice/dt. Pernizen begraben, und die Kinder gingen in Pernice zur Schule.

Nach dem Ende des Ersten Weltkrieges und nach dem Zusammenbruch des Landes, in dem sie bis dahin gelebt hatten – so schrieb der Autor der Lebensgeschichte nach den Erzählungen seines Vaters – wurde die Siedlung 1919 von einer internationalen Kommission besucht,¹⁹ der Franzosen, Engländer, Amerikaner, Japaner sowie Slowenen und Österreicher als Vertreter der unmittelbar beteiligten Parteien angehörten. Für die Kommission wurde eine Hütte am Čičkova peč, dem höchsten Punkt der Siedlung Mlake errichtet, wohin sie mit einem Pferdewagen vom Bahnhof in slow. Vuzenica/dt. Saldenhofen gebracht wurde. Auf die gleiche Weise wurden die Mitglieder der Kommission mit Lebensmitteln in der Hütte versorgt, von der aus man einen hervorragenden Blick auf den Gipfel des Berges slow. Košenjak/dt. Hühnerkogel im Westen und auf die Kirche slow.

¹⁸ *Življenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, Hrsg. Marija Makarovič (Muta, 2001), S. 63–70 (weter: *Življenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*).

¹⁹ Über die Funktionsweise der Kommissionen, konkret der bekannten Miles-Kommission, siehe Andrej Rahten, "Šampanjec v Gradcu in nemške demivierges" – ocena delovanja podpolkovnika Shermana Milesa na Štajerskem leta 1919", *Studia Historica Slovenica* 19, Nr. 3 (2019), S. 781–814, und Rahten, *Po razpadu skupne države*, S. 228, 229.

Mlake/Laaken –
Dorfbewohner mit
einem Joch (Slovenski
etnografski muzej/
Slowenisches ethno-
graphisches Museum,
Foto: Boris Orel,
1958)

Sv. Pankracija/dt. St. Pongratzen oberhalb von slow. Remšnik/dt. Remschnigg im Osten hatte – also auf das Gebiet, über das sie entscheiden sollten.

Die Grenze wurde schließlich im Westen und Osten entlang des Poßruck-Kamms, der Wasserscheide, gezogen. Die überwiegend deutschsprachigen Bauern lebten auf der Nordseite und waren mit den Orten auf der Nordseite verbunden, während die slowenischsprachigen Bauern auf der Südseite mit den Orten im Drautal verbunden waren. Kompliziert wurde es in Gebieten, in denen die Grenze entlang von Hängen verlaufen sollte und das Gebiet ethnisch gemischt war. Das Katastergebiet von Mlake und slow. Sv. Jernej nad Muto/dt. St. Bartholomäus in Rotwein bis zum Radlpass gehörte zu solchen Gebieten. Die Bauern in dieser Katastralgemeinde hatten unterschiedliche Ansichten über ihre Zukunft und die Kommission rief sie zu einem Treffen im Gasthaus Rihčan zusammen. Die Grenze wurde nach der Eigentumsgrenze der Bauern gezogen bzw. danach, ob sie sich für das Königreich SHS oder für die Republik Österreich entschieden. Die Feldforschung war auch ziemlich präzise, denn der Zeuge erfuhr von seinen Eltern über den Fall einer Bäuerin, die unter krampfhaftem Weinen die Aufmerksamkeit des japanischen Kommissionsmitglieds auf sich gezogen hatte, um ihre Bitten übersetzen zu lassen. Das hatte dann tatsächlich Auswirkungen auf den Grenzverlauf in der Region – ihr Bauernhof lag nach der endgültigen Grenzziehung in der Republik Österreich.

Die Erinnerungen dieses Zeitzeugen sind auch deshalb interessant, weil sie die Bedingungen beschreiben, unter denen sich die Menschen ihre Ansichten über die künftige Staatlichkeit bildeten. Von großer Bedeutung war die österreichische Propaganda, die dem Volk in der Republik Österreich mehr Demokratie als in einem mitten auf dem Balkan gelegenen Königreich versprach. Besonders wichtig für die Bevölkerung war das Versprechen, dass es in Österreich keine Wehrpflicht geben würde, und die Bemerkung, dass im künftigen Königreich junge Burschen bis nach Mazedonien und Montenegro in der Armee dienen würden. Besonders in Familien mit wehrfähigen Söhnen fand dieses Versprechen großen Anklang. Ebenso verlockend war für die vom Krieg ausgehungerte Bevölkerung das Versprechen auf sofortige materielle Hilfe, die in Form von Säcken mit Zucker und Mehl als Ankündigung künftigen Wohlstands tatsächlich von österreichischer Seite in die Entscheidungsgebiete gelangte.

Als die Grenze nach dem Bericht der Kommission und der endgültigen Entscheidung in Saint Germain festgelegt wurde, teilte sie das Gebiet von Pernice, Mlake und dt. Soboth/slow. Sobota, wo die Menschen zuvor in ein und demselben Land gelebt hatten, in zwei Teile. Die Bewohner dieser Orte waren von Natur aus mit der Gegend um slow. Bistriški jarek/dt. Feistritzgraben, d. h. in Richtung Süden verbunden. Infolge der Vernetzung des Gebiets waren sie auch verwandtschaftlich miteinander verbunden. Das in diesem Gebiet geerntete Holz wurde auf Schwerkraftwegen in das Bistrica-Tal und dann nach Muta transportiert, von wo aus es mit Pferden zu den Sägewerken, zum Bahnhof in Vuzenica oder zu den Lagerhäusern entlang der Drau gebracht wurde. Von hier aus wurde es später auf Flößen in Richtung Süden getrieben. Die neue Staatsgrenze durchtrennte diese natürliche Gravitationslinie, was vor allem die Landwirte auf österreichischer Seite traf, da sie ihr Holz nicht mehr ins Drautal transportieren konnten, was für sie große wirtschaftliche Auswirkungen hatte. Eine Zeugin aus dem Ort Soboth erinnert sich, dass sie nach der Grenzziehung in eine große finanzielle Notlage gerieten, die sie mit der Arbeit als Tagelöhner überwinden mussten, da sie keinen Kubikmeter Holz mehr verkaufen konnten, weil es keine Transportwege mehr aus der Schlucht unterhalb der Grenze gab, in der sie lebten.²⁰ Die Situation führte zu Streitigkeiten zwischen den Nachbarn, die sich gegenseitig für den Verlauf der Grenze verantwortlich machten. Die neue Zwietracht zwischen ihnen spiegelte sich auch in den traditionellen Kämpfen am Palmsonntag, beim Fest der Kirche des slow. Sv. Urban/dt. St. Urban, die direkt an der Staatsgrenze steht, und sogar im Anzünden von Häusern und Nebengebäuden der verfeindeten Nachbarn wider.

²⁰ *Življenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, S. 81.

Langsam, vor allem nach dem Tod von Zeitzeugen der Grenzziehung, ließen die Konflikte nach und die Menschen lebten in einer neuen Realität, selbst in den am stärksten von der Grenze betroffenen Gebieten. Sie begannen, die eingerichtete Zollroute zu nutzen, um sich zu treffen, sie begannen, Gaststätten auf beiden Seiten der Grenze aufzusuchen und sogar gemeinsam eine für beide Seiten profitable Tätigkeit auszuüben – den Schmuggel. Dass sich die Grenze nicht überall so drastisch auf das Leben auswirkte und mancherorts viel weniger als problematisch wahrgenommen wurde oder zumindest so in Erinnerung blieb, zeigt sich daran, dass in den meisten Lebensgeschichten der Bewohner des Gebietes, die sich oft auf die Zeit kurz nach dem Ersten Weltkrieg beziehen, d.h. meist von Angehörigen der Generation von Nachkommen, die neu geschaffene Grenze und das Leben an ihr gar nicht erwähnt wird.

Grenzschutz, Schmuggel und andere Grenzübertritte

Die neue Staatsgrenze musste in turbulenten Zeiten besonders sorgfältig bewacht werden. Zunächst wurde sie von Süden her von den Kämpfern des Generals Maister bewacht, doch im Laufe der Zeit setzte sich das System der Bewachung der beiden neuen Länder, des Königreichs SHS und der Republik Österreich, durch. Auf der Südseite wurde die Grenze von Grenzsoldaten bewacht, die zumeist Neuankömmlinge aus entfernten Teilen des Königreichs SHS waren, aber man erinnert sich auch an die so genannten Financiers an den offiziellen Grenzübergängen. Entlang der Grenze wurde ein System von Karavellen eingerichtet und es gab auch mehrere Grenzkommandos.

Ein Bewohner erinnert sich daran, dass die Grenzsoldaten, die aus ganz anderen Teilen vom SHS stammten und plötzlich in ihrer Nachbarschaft auftauchten, von vielen als eine Art notwendiges Übel angesehen wurden. Wegen ihrer anderen Gewohnheiten, Speisen, Tänze, Lieder und Denkweisen wurden sie oft als Fremde wahrgenommen. Man bestaunte ihr Schuhwerk und beobachtete mit Interesse den komplizierten Prozess des Anziehens der Schuhe. Mädchen mieden sie im Allgemeinen, denn wenn sie mit ihnen in Berührung kamen, verloren sie ihren guten Ruf.²¹ Andere Quellen nennen Beispiele für Geselligkeit, Akzeptanz und gemeinsame Zeit, wie z. B. die Kindheitserinnerungen von Inga Moraths Freundin an ihre Mutter und die serbischen Grenzsoldaten²². Es gibt Erinnerungen daran, dass in der Siedlung Mlake Brot für die

²¹ Ibid, S. 211.

²² Regina Strassegger und Inge Morath, *Obmejni prostori / Grenz.Räume* (München–Berlin–London–New York, 2002), S. 127 (weiter: Strassegger und Morath, *Obmejni prostori*).

Remšnik/Remsnigg – Panorama (Slovenski etnografski muzej/Slowenisches ethnographisches Museum, Foto: Vekoslav Kramarič, zwischen 1928 und 1947)

Grenzsoldaten gebacken wurde, die im Haus der Gastgeber übernachteten.²³ Es sind auch Fälle von Ehen zwischen einheimischen Frauen und Grenzschutzbeamten bekannt, die dazu führten, dass die Ehefrauen später in den Herkunftsort ihrer Ehemänner zurückkehrten und dort Familien gründeten.²⁴

Obwohl die Grenze bewacht wurde, überquerten die Einheimischen, die an die Gegend gewöhnt waren, sie von Zeit zu Zeit. An den Grenzübergängen war dies erlaubt, so dass es üblich war, die schmale Grenzzone zu überqueren, um die Geschäfte oder Gaststätten auf der anderen Seite zu besuchen, aber die Grenze wurde auch anderswo überquert – auf den Weiden, wenn das Vieh, das die Grenze nicht kannte, auf die andere Seite wanderte, und natürlich absichtlich, heimlich, in Bereichen, in denen der Grenzübertritt sonst nicht erlaubt war.

Die neue Grenze unterbrach nicht nur etablierte Verkehrs- und andere Routen, wie der Weg über Radlpass, sondern bot natürlich auch die Möglich-

²³ *Noše, plesi in šege med Muto in Kaplo*, Hrsg. Marija Makarovič (Muta, 1996), S. 208 (weiter: *Noše, plesi in šege med Muto in Kaplo*).

²⁴ *Življenjske pripovedi s Štajerskega*, Hrsg. Marija Makarovič (Ljubljana, 1996), S. 29 (weiter: *Življenjske zgodbe krajanov Mute s Štajerskega*).

keit, eine Aktivität zu entwickeln, die ein ständiger Begleiter jeder Grenze ist – den Schmuggel. Die wichtigsten Produkte dieser Tätigkeit in der Zeit zwischen den beiden Kriegen waren Saccharin ²⁵ und Schießpulver, die aus Österreich geschmuggelt worden sind. Insbesondere für das Schießpulver, das zum Sprengen in der Zeit der Segnung zu Ostern verwendet wurde, erfand man sogar besondere Orte, an denen Schmuggelware vorübergehend versteckt und später den Gendarmen gegenüber gegebenenfalls mit einer häuslichen Erlaubnis zur Verwendung gerechtfertigt wurde.²⁶

Der Schmuggel von viel größeren und auffälligeren lebenden Gütern, vor allem Schafen und Rindern, in die entgegengesetzte Richtung – nach Österreich – war ein besonderes Geschäft. Die Viehhändler kauften das Vieh auf Messen bis zum slow. Dravsko polje/dt. Draufeld südlich von slow. Maribor/dt. Marburg a./D. und trieben es auf langen Strecken zu Orten entlang der Grenze auf Poßruck, wo die Einheimischen auf beiden Seiten der Grenze Systeme für den illegalen Übergang eingerichtet hatten. Sie kannten das Terrain und die Bewegungen der Grenzsoldaten, wurden aber dennoch gelegentlich auf frischer Tat ertappt. Die Strafen konnten sehr hart sein, sogar das Abschießen der Hoden eines Schmugglers wird erwähnt, so dass die Schmuggler große Angst vor den Grenzwächtern und davor hatten, beim Schmuggeln erwischt zu werden.²⁷ Das erbeutete Vieh wurde in ein Zollhaus im Tal, z. B. in Dravograd, gebracht und später verkauft, meist auf Auktionen. Die erfolgreiche, unbemerkte Reise nach Österreich über Feldwege und weniger bekannte Routen endete für das Vieh meist in grenzüberschreitenden Schlachthöfen. Das Geschäft des Viehschmuggels brachte, wenn es erfolgreich betrieben wurde, große Gewinne.²⁸

Eine Zeugin erinnert sich, dass sie die Grenze überquerte, um ihren zukünftigen Ehemann zu treffen, den sie bei der gemeinsamen Aufforstung kennengelernt hatte. Sie waren ein Paar geworden und hatten sich schon seit einiger Zeit besucht, als der Zweite Weltkrieg begann. Der Junge blieb in Österreich, das Mädchen in Jugoslawien, und sechs Jahre lang, bis zu ihrer Heirat, besuchte sie ihn, indem sie die Grenze mit Hilfe von Freunden auf beiden Seiten illegal überquerte.²⁹

In den Memoiren wird auch der Fall eines Vaters geschildert, der seinen Bauernhof wegen Alkoholismus verschuldet hat und 1939 über die Grenze nach Österreich floh, gefolgt von seinem Sohn, der angeblich wegen des Über-

²⁵ *Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo*, Hrsg. Jelka Pšajd (Slovenj Gradec–Radlje ob Dravi, 2016), S. 20 (weiter: *Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo*).

²⁶ *Živiljenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, S. 83.

²⁷ *Ibid.*, S. 211.

²⁸ *Ibid.*, S. 68–70.

²⁹ *Ibid.*, S. 82–84.

laufens seines Vaters von der Gendarmerie verprügelt wurde. Die Ironie dieses Falles besteht darin, dass die Frau des geflohenen Ehemannes ursprünglich von der österreichischen Seite der Grenze stammte, aber nach der Flucht ihres Mannes auf der slowenischen Seite der Grenze blieb.³⁰

Ungeachtet der verschiedenen Möglichkeiten, die neue Staatsgrenze illegal und legal zu überschreiten, war sie zweifellos vor allem eine Trennlinie, die eine zuvor wirtschaftlich, verwandtschaftlich und kulturell verbundene Landschaft in zwei Hälften teilte, sie abschottete und auf Schwerpunkte lenkte, die jeweils auf ihrer eigenen Seite lagen. So erinnern sich die Menschen an das frühere gemeinsame Gebiet bis zum Ort Soboth, das zum Bezirk slow. Slovenj Gradec/dt. Windischgrätz gehörte, aber durch die neue Grenze von dem Gebiet auf der anderen Seite abgeschnitten war, so dass es für die nahe gelegenen Einkäufe nicht mehr zugänglich war, wie es vorher üblich war. Der Laden, der dieses Defizit ausglich, wurde auf der Südseite der Grenze ziemlich schnell im letzten Ort vor dem Grenzübergang eröffnet, im Haus eines Einheimischen – in dem sog. *havicig*-Raum, wo die Schreiner in aller Eile eine Theke, eine spanische Wand und Regale einbauten. Das Haus stand direkt neben einem Grenzübergang für den kleinen Grenzverkehr, an dem auch die Finanziere anwesend waren. Der Händler aus dem Ort Muta bot in seinem Geschäft Grundnahrungsmittel an und passte die Öffnungszeiten an die Öffnung des Grenzübergangs für den kleinen Grenzverkehr an, um möglichst viele Kunden von der österreichischen Seite anzulocken.³¹ Andererseits gibt es auch die Erinnerung an einen Weber, der vor der Grenzziehung im späteren österreichischen Teil der Siedlung Mlake lebte, dann aber auf die slowenische Seite zog und dort weiter webte.³²

Vor der Grenzziehung war das Überqueren der Linie, die später die Trennlinie zwischen den beiden Ländern werden sollte, auch häufig Anlass für medizinische Behandlungen³³, z. B. für Bewohner des Dorfes slow. Kungota/dt. St. Kunigund, die den Arzt in dt. Ehrenhausen/slow. Arvež besuchten, sowie für den Besuch von Wallfahrtsorten und Messen, auch zur Zeit von Ostern.

Anton Šantl, der seine Kindheit auf der nördlichen Seite der zukünftigen Grenze verbrachte, erwähnt den Besuch der Gotteswege in der Mitte des 19. Jahrhunderts in slow. Ruše/dt. Maria Rast (die Drau wurde auf dem Weg dorthin bei Selnica mit dem Schiff überquert) in slow. Puščava/dt. Maria in der Wüste sowie in slow. Sv. Duh na Ostrem Vrh/dt. Hl. Geist am Osterberg und Sv. Pankracij. Er hebt besonders hervor, dass sowohl Slowenischsprachige als auch Deutschsprachige an den Gottesdiensten teilnahmen, da seine Heimat-

³⁰ Ibid., S. 179.

³¹ Ibid., S. 208, 209.

³² Ibid., S. 10.

³³ *Med vinogradi in mejo: življenjske zgodbe Svečinčanov*, Hrsg. Marija Radmilovič (Svečina, 2010), S. 66.

gemeinde dt. Leutschach/slow. Lučane bereits aus Orten bestand, die von den einen und den anderen bewohnt waren, er selbst aber dieser Vielfalt in seiner Kindheit keine große Bedeutung beimaß. Dabei erwähnt er selbst auch den Begriff Sprachgrenze – zum Beispiel für den Wallfahrtsort Sv. Pankracij.³⁴ Die Kirche des Heiligen Urban auf dem Gipfel des Berges Košenjak oberhalb von Dravograd wird ebenfalls als Pilgerweg erwähnt.³⁵ Die neue Grenze wirkte sich auch einschränkend auf den Besuch der Messen im Drautal aus, da die Käufer aus dem österreichischen Teil der Steiermark und Kärnten nicht mehr hierher kamen.³⁶

Verwandtschaftliche und andere Beziehungen im Grenzgebiet

Die Menschen, die entlang der Grenze lebten, waren miteinander verflochten, und viele Ehen aus der Vergangenheit verbanden noch nach 1919 Ehepartner aus Orten auf verschiedenen Seiten der endgültigen Grenze. Trotz der geographischen und, zumindest an einigen Orten, recht deutlichen nationalen Trennung trafen sich die Menschen weiterhin, begegneten einander aus Gründen der Wirtschaftstätigkeit, der Wallfahrt, des Handels, der Schulbildung, der medizinischen Versorgung und anderer Gelegenheiten. Und es kam natürlich dazu, dass man geheiratet hat. Nach der Schaffung der Grenze wurden die Grenzübertritte erheblich reduziert, aber natürlich wurden die Verbindungen zwischen den Menschen nicht sofort vollständig unterbrochen, insbesondere dort, wo die Siedlungen auf beiden Seiten nahe an der neu geschaffenen Grenze lagen.

In den überlieferten Lebensgeschichten gibt es viele Beispiele von Menschen, deren Eltern aus beiden Ländern kamen, hier einige Beispiele: Die Großeltern väterlicherseits der 1921 geborenen Zeugin stammten aus dem später österreichischen Teil von Mlake, die Großeltern mütterlicherseits aus slow. Zgornja Gortina/dt. Obergegenthal auf der slowenischen Seite,³⁷ der Vater der zweiten Zeugin, die 1911 geboren wurde, stammte von der südlichen Seite der Grenze, aus Muta, in der Nähe von slow. Trbonje/dt. Trofin, und lebte in Muta, während die Mutter aus Mühldorf in Oberkärnten stammte. Die Eltern lernten sich kennen, als die Mutter in einem örtlichen Gasthaus arbeitete und der Vater für einige Zeit als Schneidergehilfe dorthin kam. Die ältere Schwester derselben Zeugin war Hausangestellte in Wien und Graz sowie in Zagreb. Nach ihrer Hei-

³⁴ Anton Šantel, *Zgodbe moje pokrajine* (Ljubljana, 2006), S. 91–94, 205 (weiter: Šantel, *Zgodbe moje pokrajine*).

³⁵ Noše, *pleši in šege med Muto in Kaplo*, S. 85.

³⁶ Zgonik, *Dravska dolina*, S. 184.

³⁷ *Življenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, S. 94.

rat kehrte sie in das Dorf Muta zurück, und zwar nachdem die nationale Grenze geschaffen worden war.³⁸ Der Vater des vielseitigen Kulturschaffenden Bruno Hartman wurde 1885 im Ort Javnik in der Pfarre slow. Sv. Ožbalt od Dravi/dt. St. Oswald im Drauwalde geboren, woher auch sein Großvater stammte. Seine Großmutter stammte aus Leutschach, einer Pfarre, die nördlich der späteren Grenze liegt.³⁹

Obwohl die Grenze den Raum abriegelte, war diese Abriegelung offensichtlich nicht so hermetisch, dass sich die Menschen jenseits der Grenze nicht trotzdem kennenlernten und hier und da noch heirateten. Der Vater eines Zeugen aus dem Dorf slow. Sv. Primož nad Muto/dt. St. Primon ob Hohenmauten lernte seine spätere Frau aus dem Dorf Soboth kennen, als sie im Haus seines Onkels in slow. Sv. Jernej nad Muto/dt. St. Bartholomäus in Rotwein arbeiten kam. Sie heirateten 1930. Vier Geschwister des Vaters fanden etwa zur gleichen Zeit Ehepartner auf dieser Seite der Grenze.⁴⁰ Inge Morath hat in ihrem Fotobuch⁴¹ zu der Grenze das Treffen eines Neffen aus Österreich mit seinem Onkel aus Slowenien gezeigt. Letzterer blieb 1919 in Slowenien, während sein Bruder, der Vater seines Neffen, in Österreich lebte. Im Extremfall konnte die Grenze also nicht nur Provinzen und Dörfer, sondern auch die engsten Familienmitglieder trennen.

In den Erzählungen vieler älterer Bewohner dieser Gebiete, vor allem der Generation ihrer Eltern, finden sich Informationen über die Ausbildung in den Orten, die später zu Österreich gehörten. In Wien, Graz oder den nahegelegenen Städten entlang der künftigen Grenze erwarb man Fähigkeiten als Lehrling oder Gehilfe, in Hauswirtschafts- oder Kochkursen oder als Arbeiter und Handwerker. Man könnte von einem Bildungstammbaum sprechen, den viele Menschen aus diesen Orten in der alten Monarchie, in der ehemaligen Heimat, in Orten, die später Teil des Nachbarlandes wurden, erworben hatten.

Anton Šantl schreibt über seinen Bruder, der Mitte des 19. Jahrhunderts eine Landwirtschaftsschule in Graz besuchte und anschließend beim Gutsbesitzer in slow. Fala/dt. Faal arbeitete. Er selbst ging zunächst in Leutschach zur Schule und setzte dann, wie viele seiner slowenisch- und deutschsprachigen Altersgenossen aus den Gebieten, die heute zu Slowenien und Österreich gehören (Leutschach, Gomilica, Remšnik und slow. Gradišče/dt. Gradisch), seine Ausbildung am Gymnasium in Maribor fort. Seine Schwester arbeitete eine Zeit lang als Hausangestellte in Maribor, das offenbar schon damals ein starkes Gravitationszentrum für einige Orte war, die heute jenseits der Grenze liegen.⁴²

³⁸ Ibid., S. 12.

³⁹ Bruno Hartman, *Na poti pride vse naproti* (Maribor, 2007), S. 10.

⁴⁰ *Življenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, S. 293.

⁴¹ Strassegger und Morath, *Obmejni prostori*, S. 141.

⁴² Šantel, *Zgodbe moje pokrajine*, S. 115–124, 183.

Sv. Primož nad Muto/St. Primon ob Hohenmauten – Familie vor dem Haus (Slovenski etnografski muzej/Slowenisches ethnographisches Museum, Foto: Boris Orel, 1958)

Obwohl sich die Bewohner der Bergdörfer auf der slowenischen Seite der Grenze mehr dem Drautal und dann nach Osten und noch stärker als zuvor nach Maribor zuwandten, suchten einige nach der Grenzziehung Arbeit jenseits der Grenze, was folgende zwei Beispiele illustrieren. Die 1921 in slow. Kozji vrh/dt. Kosiberg geborene Zeugin heiratete später einen Jungen von einem benachbarten Bauernhof, der nach seinem Militärdienst 1935 zunächst in einer Grazer Ziegelei und erst später in Dravograd und Muta Arbeit fand.⁴³ Zwischen 1933 und 1944 verdiente ein Bauer aus slow. Št. Vid/dt. St. Veit auf slowenischer Seite Geld und Kleidung bei einem Bauern in St. Oswald auf österreichischer Seite.⁴⁴ Die meisten Lebensgeschichten beziehen sich zwar auf die Zeit nach der Grenzziehung, erzählen aber spontan vom Leben und Arbeiten jenseits der neuen Trennlinie, ohne sie zu erwähnen – wohl auch, weil sie sich im Laufe der Zeit als eine Selbstverständlichkeit in die Erinnerung eingebrannt hat.

Die Herstellung von Verwandtschaft durch Heirat ist ein typisches Phänomen, das sich auch anhand einer archivarischen Quelle, den Personenstands-

⁴³ Strassegger und Morath, *Obmejni prostori*, S. 124.

⁴⁴ *Noše, plesi in šege med Muto in Kaplo*, S. 38.

büchern, nachvollziehen lässt. Betrachten wir die Pfarre dt. St. Lorenzen am Eibiswald/slow. St. Lovrenc nad Ivnikom auf der heutigen österreichischen Seite der Grenze. Es handelt sich um eine kleine Gemeinde, in der die Zahl der jährlichen Eheschließungen zwar gering war, zugleich geben sie uns aber die Informationen aus den Trauungsbüchern⁴⁵ der Pfarre einen Einblick in die Herkunft der Bräutigame und Bräute.

Die Statistik zeigt, dass zwischen 1908 und 1918 genau 60 Bräutigame und Bräute in der Pfarre getraut wurden, von denen 50 (83,3 %) ihre Familie und ihren Wohnsitz im heutigen Österreich und 10 (16,7 %) im heutigen Slowenien angaben. Diese Zahl ändert sich zwischen 1919 und 1929 geringfügig zugunsten der ersten Gruppe: 74 (85,1 %) der Bräutigame und Bräute heirateten in diesem Zeitraum aus Orten, die heute in Österreich liegen, und 13 (14,9 %) aus Orten, die heute in Slowenien liegen. In den 1930er Jahren (1930–1938) setzt sich dieser Trend fort: 44 (89,8 %) Bräute und Bräutigame stammen aus Orten im heutigen Österreich und nur 5 (10,2 %) aus Orten im heutigen Slowenien. Es ist anzumerken, dass alle Bräute und Bräutigame aus der unmittelbaren Umgebung der Pfarre stammen, einer sehr ländlichen Gegend, in die junge Leute aus anderen Teilen von Poßruck oder sogar von weiter her nicht oft kamen oder umzogen. Dies zeigt sich auch daran, dass der Wohnort zum Zeitpunkt der Eheschließung fast ausnahmslos auch der Herkunfts- oder Familienort war (Formulierungen wie *eheliche Tochter katholischer Eltern (Name) wohnhaft in (Adresse)*). Von denen, die nach 1919 geheiratet haben und südlich der Grenze zu Hause waren, handelte es sich in der überwiegenden Mehrzahl um Paare, bei denen einer der zukünftigen Ehepartner aus einem Ort jenseits der heutigen Grenze stammte, und es kann nicht behauptet werden, dass es sich dabei häufiger um Bräute oder Bräutigame handelte. Für eine statistische Analyse des Verhältnisses wäre eine viel größere Stichprobe der verschiedenen Dörfer entlang der Grenze erforderlich, was dadurch erschwert wird, dass die größeren Orte in den Tälern (dt. Arnfels/slow. Arnež, Leutschach, dt. Eibiswald/slow. Ivnik) sicherlich ein anderes Bild in Bezug auf lokale und andere Migrationen widerspiegeln.

Bei Paaren, bei denen einer der zukünftigen Ehepartner aus einem Ort im heutigen Slowenien stammte, lässt sich die sprachliche und nationale Zugehörigkeit in keiner Weise aus den Personennamen ableiten. Die Bräutigame und Bräute, die aus dem heutigen Slowenien stammten, hatten sowohl slowenische als auch deutsche Nachnamen, und die aus dem heutigen Österreich stammenden Paare hatten ebenfalls sowohl slowenische als auch deutsche Nachnamen. Das Poßruck-Gebiet war zu einem Teil einfach ethnisch gemischt und die bei-

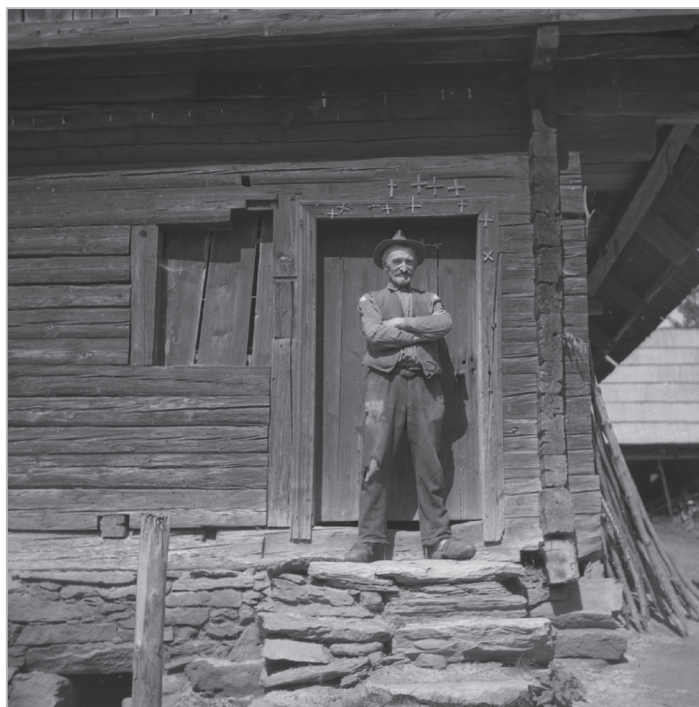
⁴⁵ Diözese Graz-Seckau, St. Lorenzen ob Eibiswald, Trauungsbuch 3, 1882–1938.

den Seiten des Bergrückens, entlang dessen die Grenze später verlief, waren verwandtschaftlich miteinander verbunden und verflochten, wie auch aus den Eheschließungen deutlich wird.

Betrachtet man die Daten zu den Eheschließungen in Eibiswald, das heute auf österreichischer Seite unweit der Grenze liegt, hinsichtlich des Anteils derjenigen, die zwischen 1908 und 1920 geheiratet haben und in Orten auf der slowenischen Seite der heutigen Grenze geboren wurden, ergibt sich ein anderes Bild. Ihr Anteil an allen Verheirateten in Eibiswald steigt von 9,6 % im Jahr 1908 auf 10,0 % im Jahr 1909 und 10,4 % im Jahr 1910. 1919 steigt dieser Anteil auf 12,3 % und erhöht sich 1920 auf 14,5 %. Achtzehn Jahre später, im Jahr 1938, beträgt der Anteil der Heiratswilligen von der Südseite der Grenze an allen Heiratswilligen in Eibiswald 13,04 %. Insgesamt ist also ein Anstieg der Zahl der Heiratswilligen von der Südseite der Grenze zu verzeichnen. Dies ist sicherlich darauf zurückzuführen, dass in Eibiswald auch nach der Schließung des Stahlwerks im Jahr 1905 noch Kohle abgebaut wurde, und zwar von etwa 1800 bis 1920.⁴⁶ Ein Blick in die Personenstandsbücher bestätigt diese Annahme, denn die meisten Bräutigame von der slowenischen Seite der Grenze geben als Beruf *Bergarbeiter* an. Die Angaben zu den Geburtsorten der Bräutigame und Bräute von der südlichen Seite der Grenze im Jahr 1918 deuten auf eine gewisse Migration hin, die sich jedoch hauptsächlich auf das Poßruck-Gebiet und in geringerem Maße auf das Bachern-Gebiet (slow. Pohorje) auf der rechten Seite der Drau beschränkt. Folgende Gemeinden werden als Herkunftsgemeinden genannt: Remšnik, Primož nad Muto, slow. Kapla/dt. Kappel, slow. Radlje/dt. Mahrenberg, Sv. Trije Kralji (Radlje), slow. Sele pri Slovenj Gradcu/, Pernice, slow. Brezje/dt. Fresen, Vuzenica, slow. Primož na Pohorju/dt. Primus am Pachern, slow. Lovrenc na Pohorju/dt. St. Lorenzen ob Marburg, slow. Ribnica na Pohorju/dt. Reifnik. Ausnahmen sind Personen aus Orten wie Maribor, Ljutomer, Liboje pri Celju, Vurberk, Loče pri Slov. Konjice, Ig bei Ljubljana und Gorica na Primorskem.

In Orten, in denen die slowenische und die deutschsprachige Bevölkerung zusammenlebten, wie es historisch gesehen in einem bedeutenden Teil des Poßrucks der Fall war, ist es nicht möglich, anhand der Personennamen in den Personenstandsbüchern auf die nationale Identität oder die Erst- und Zweitsprache sowie auf kulturelle und sprachliche Beziehungen zu schließen. So finden sich im Eibiswalder Trauungsbuch 1907–1916 unter den Personen, die in Orten auf der österreichischen Seite der heutigen Grenze geboren (und wahrscheinlich auch aufgewachsen) sind, solche mit slowenischen Nachnamen,

⁴⁶ Hans Jörg Köstler, "Die Stahlerzeugung in der Weststeiermark mit besonderer Berücksichtigung der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts", *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (Festschrift "150 Jahre Historischer Verein")* 91–92 (2001–2002), S. 493.

Sv. Jernej nad Muto/
St. Bartholomäus in
Rotwein – Mensch,
Wohnung und
Glaube (Slovenski
etnografski muzej/
Slowenisches eth-
nographisches
Museum, Foto: Boris
Orel, 1958)

z. B. Blazovnik, Dobnigg, Michelitsch, Gollob usw. Unter denjenigen, die aus Orten auf der slowenischen Seite der heutigen Grenze nach Eibiswald kamen, gibt es auch solche mit deutschen Nachnamen, z. B. Königsberger, Blasy oder Vollmeier. Die Familiennamen und natürlich auch die Personennamen weisen auf eine häufige Vermischung hin und definieren keineswegs sprachliche oder andere Trennungen.

Ein interessantes Beispiel für diese Verflechtung ist die kleine Pfarre Sv. Jernej nad Muto oberhalb des Dorfes Muta, heute in Slowenien. Ähnlich wie in St. Lorenzen bei Eibiswald (heute in Österreich) gab es dort nur sehr wenige Eheschließungen, nämlich gar keine in den Jahren 1915, 1916 und 1917⁴⁷. Im Durchschnitt wurden in dieser Pfarre drei Paare pro Jahr getraut und in dem Zeitraum zwischen 1908 bis 1918 waren es insgesamt 18. Diese Bräutigame und Bräute zeigen uns, wie eng die einzelnen Pfarren und Siedlungen vor dem Zusammenbruch der Monarchie miteinander verbunden waren. Aus der Sicht der heutigen Grenze kamen die neuvermählten Paare von beiden Seiten der

⁴⁷ Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM), Matične knjige Mariborske škofije, Poročna knjiga Sv. Jernej nad Muto, 1872–1918.

Grenze, aus der Sicht des damaligen Regimes waren es lediglich Einzelpersonen, die einige Kilometer oder weniger von ihrem Wohnort entfernt heirateten. Da es damals die Regel war, dass die Eheschließung im Haus oder in der Pfarre der Braut stattfand, handelte es sich bei den Paaren überwiegend um Bräute aus der Pfarre Sv. Jernej nad Muto, wobei die Orte dt. Rotwein/slow. Radvanje und Primož nad Muto die einzigen Ausnahmen bildeten. Einige wenige Bräutigame kamen auch aus Sv. Jernej nad Muto, die meisten aber aus anderen Gemeinden und Siedlungen: Rotwein, heute auf der österreichischen Seite der Grenze in Richtung Eibiswald, Eibiswald, Bachholz, Kienberg, Hadernigg, Stameregg. Einige wenige Bräutigame kamen aus Radlje oder Pernice. Es wäre sicher falsch anzunehmen, dass die Bräute aus Sv. Jernej nad Muto österreichische oder deutsche Bräutigame von der anderen Seite der heutigen Grenze heirateten. Die gemischte Bevölkerung auf beiden Seiten der Grenze lässt sich nicht mit einer Dichotomie von *wir* vs. *ihr* erklären und die Trennlinie kann nicht aus der heutigen Perspektive gezogen werden, die nicht dem tatsächlichen Bild in der Vergangenheit entspricht.

Die Eheschließungen über den Kamm oder über die neue Grenze wurden auch nach 1918 oder 1919 fortgesetzt, aber die Tendenz war statistisch gesehen an einigen Orten leicht rückläufig und an anderen sogar leicht steigend. Auch wenn die Ehen über den Grenzkamm hinweg vorher nicht weit verbreitet waren, so hat die Grenze diese offenbar langsam, aber doch spürbar ausgedünnt, da sie die Kontakte zwischen den ehemaligen Lebensgefährten, auch den jüngeren, sicherlich allmählich auflöste. Andererseits haben wir gezeigt, dass sich die Grenze nicht einheitlich auf die Bindungen und damit auf die Eheschließungen in der Region ausgewirkt zu haben scheint – dort, wo es wirtschaftliche Gründe dafür gab, wie z.B. im Bergwerk in Eibiswald, hat die Tendenz, über die neue Grenze hinweg zu heiraten, sogar leicht zugenommen.

Es ist die Dynamik der verwandtschaftlichen Beziehungen, die sich einerseits anhand von Lebensgeschichten und andererseits anhand von Personenstandsbüchern nachvollziehen lässt, die die Stärken und Schwächen beider Quellen aufzeigt. Während Personenstandsbücher eine sehr nützliche Quelle für Statistiken sind, sagen uns Lebensgeschichten mehr über den Kontext, in dem Bekanntschaften geschlossen werden, Menschen zusammenkommen und schließlich Ehen geschlossen werden, sowie über die Verflechtungen zwischen Menschen und Orten entlang der heutigen Grenzen.

Allmähliche Veränderung des täglichen Lebens

Vor dem Ersten Weltkrieg waren die Welten auf beiden Seiten von Poßruck hier mehr, dort weniger miteinander verflochten, aber für die Jahrzehnte nach

dem Ersten Weltkrieg kann man sagen, dass sie durch eine ausgeprägtere, hier schnellere, dort langsamere Orientierung der Berggrenzwelt auf der slowenischen Seite in Richtung des mittleren Talgürtels – zu den Orten Selnica, Ožbalt, Brezno, Radlje, Muta, Vuzenica und zu den anderen Orte entlang des Flusses – gekennzeichnet ist. Die wirtschaftlichen Kontakte mit den Orten auf der anderen Seite der Grenze – mit Leutschach, Eibiswald und Arnfels – wurden unterbrochen und auch der Transitverkehr über Radlpass hat sich abgeschwächt. Der Handel hat sich deutlich ins Tal verlagert. Die Orte entlang der Drau, die vor dem Ersten Weltkrieg überwiegend deutsch waren, wie Radlje und Muta, wurden nach dem Krieg im neuen Land viel stärker slowenisiert.⁴⁸ Maribor wurde für diese Orte zu einem noch wichtigeren wirtschaftlichen und kulturellen Schwerpunkt, was durch den Industrialisierungsprozess in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen noch verstärkt wurde.⁴⁹

Die Industrialisierung, die zu einer starken Konzentration der Bevölkerung in den Talzentren führte, bewirkte eine Entleerung der Bergbauernhöfe. Es entstand auch eine Tendenz zur täglichen Migration, die jedoch aufgrund der Beschaffenheit des Geländes sehr unpassend für die Bergwelt war. Tägliche Fahrten, z. B. mit dem Fahrrad zur Arbeit, die damals in den flachen Gebieten üblich waren, waren hier nicht so einfach möglich.⁵⁰ In der Zeit zwischen den beiden Kriegen verschlechterte sich die Lage der Menschen in den Bergen, die weiterhin in der Landwirtschaft tätig waren, obwohl eine Zeit des wirtschaftlichen Aufschwungs einsetzte, der die Flößerei auf der Drau begünstigte.⁵¹ Die Menschen in den Berggebieten beschäftigten sich hauptsächlich mit Forstwirtschaft, Transport vom Holz, Sägewerk und anderen holzbezogenen Tätigkeiten, während die Viehzucht, einschließlich der Schafzucht, die früher ein wichtiger Wirtschaftszweig in diesen Gebieten war, der sowohl mit der Nahrungsmittel- als auch der Bekleidungskultur verbunden war, zurückgegangen ist.⁵² Die Bauern auf den abgelegenen Höfen waren größtenteils noch Subsistenzbauern, oder – wie Franjo Baš 1928 schrieb – ein Mann vom Poßruck ist sein eigener Schreiner, Schmied, Spengler, Zimmermann, Müller und Schlosser.⁵³ Das erinnert stark an Šantls Beschreibung aus der Mitte des 19. Jahrhunderts, wenn er schreibt,⁵⁴ dass das einzige Geld, das sie zu Hause brauchten, der Kauf von Salz, Hüten, Schuhsohlen, Tabak und Steuern war – alles andere bauten sie an und stellten es selbst her.

⁴⁸ Zgonik, *Dravska dolina*, S. 184–185.

⁴⁹ Ibid., S. 190.

⁵⁰ Ibid., S. 191, 194.

⁵¹ Ibid., S. 166, 177.

⁵² Ibid., S. 162, 166.

⁵³ Franjo Baš, "Kobanski hram", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 23, Nr. 1 (1928), S. 24 (weiter: Baš, "Kobanski hram").

⁵⁴ Šantel, *Zgodbe moje pokrajine*, S. 24.

Die Lage der Bauern verschlechterte sich und die Bergbauernhöfe brachen zusammen, in vielen Fällen gingen sie in die Hände von wirtschaftlich mächtigen Grundbesitzern aus dem Tal und Ausländern über, was zu einer zunehmenden sozialen Schichtung führte. Winzer, Keuscher, Pächter, Tagelöhner sowie Arbeiter und Personen, die für wohlhabendere Arbeitgeber arbeiteten, wurden zu einer zahlenmäßig großen Unterschicht der lokalen Bevölkerung. Die neue Situation hatte erhebliche demografische und andere Auswirkungen auf das Leben in der bis dahin relativ autarken Agrarwirtschaft des Hügellandes.⁵⁵ Die Schicht der Menschen, die für ihren Lebensunterhalt arbeiten mussten, manchmal für einen mageren Lohn und Kleidung, wuchs mit dem Niedergang der Bauernhöfe und der wachsenden persönlichen Abhängigkeit von ihnen. Die meisten Kinder der Keuscher und Tagelöhner zogen aus, um zu arbeiten – sie wurden Hirten, Hirtinnen, Knechte und Mägde und wenn sie heirateten, fanden sie Arbeit in den Sägemühlen und in den Wäldern.⁵⁶

Das Leben auf den Bergbauernhöfen behielt noch einige der alten Elemente bei, von denen viele die zwischenmenschliche Solidarität betrafen. Schneider und Schuhmacher kamen immer noch auf die Bauernhöfe, blieben länger im Haus, um Kleider und Schuhe zu nähen, zu reparieren oder herzustellen, und aßen und schliefen unter dem Dach ihrer Gastgeber.⁵⁷ Es gab immer noch die so genannten *Eierfrauen* (slow. *jajčarce*), die vom Bauernhof zum Bauernhof gingen und ihre Waren gegen Eier, Butter und Quark eintauschten.⁵⁸ Die Bettler machten auf Bauernhöfen Halt und verbrachten einige Tage bei gastfreundlichen Bauern, wo sie essen, schlafen und ihre Wäsche waschen konnten.⁵⁹ Die Bauernhöfe wurden auch von Bäckern mit Backwaren in einem Korb, von Siebmachern und Krachsenträgern und reisenden Hausierern besucht, die slow. *bratci* (dt. Brüderchen) genannt werden, weil sie aus der Region Zagorje in Kroatien kamen. Sie verkauften Rasierspiegel, Feuerzeuge, Käämme und ähnliche Produkte.⁶⁰ Für die Grundversorgung, die nicht durch autarke Praktiken gedeckt wurde, verkauften die Menschen Eier, Heilkräuter, Preiselbeeren und Heidelbeeren. Mit dem verdienten Geld kauften sie Zucker, Kleidung und sogar Schnaps. Zu besonderen Anlässen wie Hochzeiten liehen sie sich gegenseitig selten benötigte Gegenstände.⁶¹

⁵⁵ Zgonik, *Dravska dolina*, S. 173–176.

⁵⁶ *Noše, plesi in šege med Muto in Kaplo*, S. 39; *Trije rodovi o Vubredu in okolici*, Hrsg. Marija Makarovič und Majda Skušek (Radlje ob Dravi–Vuhred, 1996), S. 17–18 (weiter: *Trije rodovi o Vubredu in okolici*).

⁵⁷ *Noše, plesi in šege med Muto in Kaplo*, S. 12.

⁵⁸ *Trije rodovi o Vubredu in okolici*, S. 37; *Noše, plesi in šege med Muto in Kaplo*, S. 42.

⁵⁹ *Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo*, S. 15–16.

⁶⁰ *Živiljenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, S. 206.

⁶¹ *Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo*, S. 20, 28.

Es liegt in der Natur der Sache, dass die meisten alltagskulturellen Elemente ihre Struktur nicht kurzfristig durch eine Veränderung (z.B. einer bisher nicht existierenden Staatsgrenze), modifizieren können. Im Prinzip orientieren sich die Menschen in ihrem Alltag relativ unabhängig von politischen Umwälzungen. Während eine nicht greifbare administrative Trennlinie die Wirtschaft und die Transit-, Handels- und sogar Verwandtschaftsbeziehungen relativ schnell unterbrechen kann, ist die Beeinträchtigung der alltäglichen Routinen des Wohnens, Essens, Anziehens und Feierns ein stark zeitaufwändigerer Prozess. Selbst große Naturkatastrophen oder andere Veränderungen der natürlichen Umwelt können sich manchmal verheerender und schneller auf die täglichen Routinen auswirken.

Wohnkultur

Man geht davon aus, dass die gebaute Umwelt viel langlebiger ist als die Generation, die sie gestaltet hat, was bedeutet, dass normalerweise mehrere Generationen in einem Haus leben. Es stimmt zwar, dass jede Generation die Gebäude, in denen sie lebt, an neue Bedürfnisse und Umstände anpasst, aber politische Umwälzungen führen, außer im Fall von zerstörerischen Kriegen, nicht zu einer drastischen und sofortigen Veränderung der Art und Weise, wie die Menschen in einem Gebiet leben.⁶² In einem besonders abgelegenen, weitgehend autarken Subsistenzgebiet, wie es die Bergwelt oberhalb der Drau nach dem Ersten Weltkrieg war, haben sich die Behausungen und ihre Nutzung von der Vorkriegszeit bis in die Nachkriegszeit hinein weitgehend erhalten, auch wenn es natürlich ähnliche Entwicklungsveränderungen wie in anderen Gebieten gab. Die Lebensweise war jedoch nach wie vor weitgehend von den Materialien der natürlichen Umgebung und den von Generation zu Generation weitergegebenen Fertigkeiten der Einheimischen abhängig.

Die Gebäude in der Poßruck-Region waren hauptsächlich aus Holz und einige aus Stein gebaut. Die Häuser, in denen man lebte, wurden von den Menschen hier auf Slowenisch *bram* (dt. *Gebäude*) genannt. Für diese Region typisch war die Rauchstube (slow. *dimnica*) – eine einfache, primitive Behausung mit einer Feuerstelle und einem Ofen im selben Raum, der durch den unbeabsichtigten Abzug des bei der Verbrennung entstehenden Rauchs stark verqualmt war. Im Gebiet von Poßruck begannen die archaischen Rauchstuben in der Vorkriegszeit zu verschwinden, vor allem in den Jahren nach dem Ersten Weltkrieg, und an einigen Häusern wurden bereits Mitte des 19. Jahr-

⁶² Jerneja Ferlež, *Stanovati v Mariboru: etnološki oris* (Maribor, 2009), S. 290–296.

Muta/Hohenmauten,
Haus vor dem
Umbau (Slovenski
etnografski muzej/
Slowenisches ethno-
graphisches Museum,
Foto: Boris Orel,
1958)

hunderts zusätzliche Räume angebaut. Das erklärt in der Beschreibung seines Zuhauses auch⁶³ Avgust Šantl. Hier und da war die ursprüngliche Rauchstube bereits zu seiner Zeit angebaut oder umgebaut worden, aber die ursprüngliche Konstruktion war noch sichtbar. In der Zeit zwischen den beiden Kriegen gab es weitere solche Umbauten. Die typischen neuen, zugebauten Räume, genannt die kleine und die große Stube (slow. *mali* und *veliki štiblc*), waren für feinere Arbeiten, zum Schlafen und zur Aufbewahrung von Gegenständen in einem Raum bestimmt, in dem sich kein Rauch ausbreitet hat.⁶⁴ Mit dem allmählichen Verschwinden der Rauchstuben verbesserten sich auch die allgemeinen Lebens- und Hygienebedingungen und damit die Gesundheit der Einwohner, auch wenn Untersuchungen zeigen, dass die Todesursachen, die sich in den Personenstandsbüchern widerspiegeln, zuvor nicht direkt mit dieser archaischen Lebensweise in Verbindung standen.⁶⁵

⁶³ Šantel, *Zgodbe moje doline*, S. 16–17.

⁶⁴ *Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo*, S. 29, 30.

⁶⁵ Jerneja Ferlež und Alja Lipavc Oštir, "Vzroki za smrt in načini prebivanja med Kozjakom, Pohorjem in Haložami konec 19. stoletja", *Studia Historica Slovenica* 23, Nr. 1 (2023), S. 89.

Franjo Baš schrieb 1928, dass die Menschen hier Ende des 19. Jahrhunderts ihre eigenen Holzhäuser bauten. Er erwähnt, dass es im östlichsten Teil des Poßruck-Gebiets sogar eine für die Region Slovenske gorice typische Art von Häusern aus Flechtwerk und Lehm gab, deren Baumaterial aus Lehm, Stroh und Kiefernzweigen bestand. Die vorherrschenden Gebäude im Poßruck-Gebiet waren in der Regel aus Stein in dem Teil gebaut, der dem Hang zugewandt war, in der Nähe der Feuerstelle, des Ofens und des Kessels für die Zubereitung des Futters für die Tiere, während die anderen Teile aus Holz waren. Das vorherrschende Dachmaterial waren Fichtenschindeln (slow. *skodle*), aber auch Ziegel, Stroh oder Fichtenrinde hat man zu dieser Zeit verwendet. Der Boden war meist aus verdichtetem Lehm, manchmal mit Brettern. Fast jeder Bauernhof besaß eine eigene Mühle, sonst waren die wichtigsten Gebäude: Maisbehälter, Holzschuppen, sog. *krmice* (zum Pressen), Ställe, Brunnen, sog. *rjače* (Räume zum Trocknen von Leinen) und sogar eigene kleine Schmieden.

Im Inneren der Behausungen waren zu dieser Zeit noch gemauerte Feuerstellen, genannt *Mauern* (slow. *zid*) üblich, auf denen das Essen in Dreibeinern oder in Töpfen auf Sockeln, die *Pferde* und *Ziegen* (slow. *konji* und *koze*) genannt wurden, zubereitet wurde. Daneben befanden sich Schlüsselgestelle (slow. *skledniki*) oder Lücken in der Wand zum Verstauen von Geschirr. In der Nähe wurden Brennholz, Mais, Hirse und Mohn getrocknet. Feuer wurde mit einer Metallzange auf der Feuerstelle gemacht und Glut in einer Ecke der Feuerstelle aufbewahrt, damit die Mägde oder Hausfrauen das Feuer nicht immer wieder neu entfachen mussten.

Über den Feuerstellen befanden sich hölzerne Abzugskästen (slow. *leseni klobučnjaki*) für den Rauchabzug. Um sie weniger feuergefährlich zu machen, wurden sie innen und außen mit Lehm verputzt. Die Decken waren aus Holz. In einem bestimmten Entwicklungsstadium konnten sich sowohl die ältere Feuerstelle als auch der neuere Ofen gleichzeitig im Raum befinden. Zur Zeit der Studie von Baš war dies bereits recht weit verbreitet und übernahm vielerorts die Funktion der Essenzubereitung. Die Öfen, die vor allem zum Backen von Brot verwendet wurden – ihre Größe wurde sogar durch die Anzahl der Brote angegeben, die auf einmal gebacken werden konnten – hatten eine charakteristische Kuppel aus Tonziegeln. Auf Bauernhöfen, die keine eigenen Mühlen besaßen, wurde mit einem Stößel (slow. *žrmlje*) gemahlen.⁶⁶

Die Häuser dienten nicht nur dem Wohnen, sondern auch vielen handwerklichen Tätigkeiten wie der Zubereitung von Futter für das Vieh, dem Schälen von Bohnen, der Reparatur von Werkzeugen und dem Spinnen. Wenn das Gehöft keine separaten Räume für die einzelnen Aufgaben hatte, wurden diese

⁶⁶ Baš, "Kobanski hram", S. 21–24, 28, 37.

im Hauptgebäude ausgeführt.⁶⁷ Die Auszügler lebten manchmal in eigens für sie errichteten Häusern, manchmal in Stuben, die ebenfalls speziell für sie zugebaut wurden, oder sie erhielten eine eigene Ecke im Haus. Die Familie schlief gewöhnlich in der Rauchstube oder in den anderen Stuben, während Knechte, Mägde und andere im Stall oder auf dem Dachboden schliefen.⁶⁸ Auf einigen Baunerhöfen standen in der Nähe der Gehöfte eigenständige Keuschen für Inwohner (slow. *gostač*), Wanderarbeiter oder Pächter.

In den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts, vor und nach dem Ersten Weltkrieg, kam es zu bedeutenden Veränderungen in der internen Organisation des Wohnens, wobei die neue Grenze keine Rolle spielte. Ihr Hauptziel war es, rauchfreie Wohnräume zu schaffen und damit Kleidung, Lebensmittel, Geräte, Werkzeuge und auch den menschlichen Körper vom Rauch zu befreien. Zu diesem Zweck erhielten die Kessel, mit denen das Futter für das Vieh zubereitet wurde, der Herd und der Kochherd, der oft direkt neben der alten Feuerstelle gebaut wurde, Abzugsrohre. Diese führten den Rauch durch den Schornstein nach oben oder direkt aus dem Raum ins Freie. Die Räume wurden voneinander getrennt oder es wurden zusätzliche Räume gebaut. Der durch diese Veränderungen entstandene rauchfreie Raum erhielt auch einen neuen Namen – die Küche. In der Zeit zwischen den beiden Kriegen wurde die Tischlerei vielerorts eingeführt und ersetzte nach dem Vorbild der Wohnhäuser im Tal die von den Hausherren, Knechten und Nachbarn selbst mit ihren eigenen Händen gefertigten Zimmermannsarbeiten.

Die Gebäude waren weder innen noch außen besonders verziert, sondern nur mit funktionalen oder religiösen Gegenständen geschmückt, die ihnen auch ein dekoratives Aussehen verliehen – ein Kruzifix in der Ecke, religiöse Bilder, Kränze, kleine Altäre in den Wänden und Kachelöfen. Von außen wurden die dunkleren Holzhäuser durch die Blumen in den Fenstern lebendiger und bunter gestaltet, weil sie in der Regel in kräftigen Farben gehalten waren, wofür meist Geranien oder Fuchsien sorgten.⁶⁹

Kleidungskultur

In der Hügellandschaft oberhalb der Drau kam es in der Kleidungskultur zu Beginn des 20. Jahrhunderts zu vielen Veränderungen, neuen Trends, die sich aus den Gebieten mit der zunehmenden Industrialisierung verbreitet haben. Auch in diesem Aspekt des alltäglichen Lebens waren die Gebiete abseits der

⁶⁷ Ibid., S. 28, 31.

⁶⁸ Ibid., S. 33, 29.

⁶⁹ Ibid., S. 38, 39.

Zentren einer zeitlichen Verzögerung unterworfen, aber die Veränderungen verbreiteten sich langsam und unaufhaltsam in die entlegeneren Gebiete aus. Im Drautal und der nördlich davon gelegenen Welt betraf der Wandel zunächst die Orte am Fluss und breitete sich dann langsam auf die traditionellere, autarkere und teilweise ärmere Umgebung des Poßruck-Gebirges aus.

Der Unterschied in der Kleidung zwischen den Bewohnern der Marktstädte und den Bergbauern war den Bewohnern dieser Orte schon in der Schulzeit aufgefallen. Während die Kinder aus dem Orten im Tal besser gekleidet waren, waren die Kinder aus dem Bergbauerngebiet meist barfuß, trugen Holzschuhe und wickelten ihre Beine im Winter in Lumpen. Ihre Kleidung war oft sehr abgenutzt und geflickt. Auch die Alltags- und vor allem die Festtagskleidung der Erwachsenen unterschied sich: Die Frauen aus den Orten im Tal trugen bereits modernere Kleidung, während die Frauen aus den bäuerlichen Gemeinden, vor allem die älteren Frauen, noch die alte Kleidung trugen. Erstere trugen Hüte, während letztere ihren Kopf bei der Arbeit und bei Festlichkeiten mit Kopftüchern bedeckten. Auch die Männerkleidung der Bauern unterschied sich von der Männerkleidung aus den Städtchen. Während die bäuerliche Bevölkerung vor allem zu festlichen Anlässen versuchte, die Kleidung der Bewohner der Städte nachzuahmen, trugen sowohl Frauen als auch Männer aus bäuerlichen Verhältnissen einfachere geschnittene Kleidung mit weniger Schmuckelementen. Ihre Kleidung zeichnete sich auch dadurch aus, dass sie einige traditionelle Elemente beibehielt – so trugen Frauen zur Messe oft noch Schürzen und ein Kopftuch, während ihre Kleidung noch aus selbst hergestelltem Leinen oder Tuch bestehen konnte.⁷⁰

Die traditionell starke Schafzucht und der Leinenanbau waren wichtig für die Bekleidungskultur der Region und Šantl erwähnt für die Mitte des 19. Jahrhunderts in diesem Zusammenhang auch Hanf. Die Einheimischen brachten ihr selbstgesponnenes Garn zu den örtlichen Webern, die daraus Stoffe für Bettwäsche, Tischdecken, Handtücher, Unterwäsche, Säcke und Kleidung webten. Šantl erklärt, dass in der Mitte des 19. Jahrhunderts neben Schuhmachern, Schneidern und Näherinnen auch Weber zu seiner Familie nach Hause kamen. Über sich selbst schreibt er, dass er es gewohnt war, Tag und Nacht das gleiche Hemd zu tragen, und dass er sich erst mit Beginn seines Studiums an der Universität Graz in den 1860er Jahren daran gewöhnte, seine Kleidung zu wechseln.⁷¹

Traditionelle Stoffe – hausgemachtes Leinen und Tuch, entweder aus reiner Wolle oder aus einem Gemisch von Woll- und Leinengarnen (Sackleinen

⁷⁰ Noše, *plesi in šege med Muto in Kaplo*, S. 9–10.

⁷¹ Šantl, *Zgodbe moje pokrajine*, S. 23, 24, 72.

oder Meslin genannt) – wurden auch zwischen den beiden Kriegen noch verwendet. Šantl beschreibt, wie seine Familie Schafwollgarn von ihren Verwandten aus dem Dorf Kapla bezog und ihnen im Gegenzug ihr eigenes Leinengarn gab. Das gewebte Tuch wurde dann zum Färben gegeben.

Schneider, die Kleidung aus lokalen Stoffen herstellten oder auf Märkten kauften, und Schuhmacher, die Schuhe reparierten oder neu anfertigten, kamen auch in der Zwischenkriegszeit auf die Bauernhöfe und boten ihre Dienste an. Auch die Weber waren noch aktiv, wenngleich ihre Zahl abnahm. Die Einheimischen stellten vor allem Lederschuhe her – Šantl erwähnt hohe Mönnerschuhe, slow. *punčobi* genannt, und Stiefel. Die Schuhe wurden aus selbstverarbeitetem Schweine- oder Rindsleder hergestellt und nur die Sohlen wurden gekauft. Weit verbreitet waren auch Holzschuhe, die von Holzschuhmachern hergestellt wurden.⁷² Auch Franjo Baš schreibt in seinem Artikel über Požuck aus dem Jahr 1928 über die häufige Verwendung von Holzschuhen in diesen Orten.⁷³

Die traditionelle Tracht wurde vielerorts aufgegeben, da sich die alte Lebensweise aufgelöst hat, aber sie wurde immer noch verwendet, zumindest von der älteren Generation in der abgelegenen Bergwelt. Die gängigste Tracht für Männer bestand aus einem weißen Hemd, Hose, Weste in dunkleren Farben und einem Hut. Bei der Arbeit banden sich die Männer eine Schürze um – einige Berufsgruppen, wie Metzger und Zimmerleute, hatten spezielle Schürzen, um sich bei der Arbeit zu schützen. Traditionell trugen die Frauen eine enge Bluse, einen langen dunklen Faltenrock, der in der Taille gegürtet war und unten ein Schutzband trug, manche auch eine Schürze um die Taille und ein unter dem Kinn gebundenes Kopftuch. Unter den traditionellen langen Röcken trugen die Frauen Unterröcke. Bluse und Rock waren bei älteren Frauen oft aus demselben Stoff, bei jüngeren Frauen aus unterschiedlichen Materialien gefertigt. Vor allem bei den jüngeren Frauen wurde die Rocklänge zwischen den beiden Kriegen allmählich kürzer, die Blusen wurden moderner geschnitten und es kamen modernere Kleider auf. Zumindest zu festlichen Anlässen trugen die Frauen höhere, dunkle Lederschuhe und gingen in den Nicht-Wintermonaten meist barfuß zur Arbeit auf das Feld. Selbstgestrickte Woll- und Baumwollstrümpfe, die bis knapp über das Knie reichten, wurden von den Frauen auch nach dem Ersten Weltkrieg noch manchmal getragen, obwohl auf den Fotos aus dieser Zeit oft modernere, etwas dünnere Strümpfe zu sehen sind. Die Unterwäsche war in der Zeit zwischen den beiden Kriegen sowohl für Männer als auch für Frauen in abgelegenen Gegenden immer noch selten und wenn sie getragen

⁷² Noše, *pleši in šege med Muto in Kaplo*, S. 10.

⁷³ Baš, "Kobanski hram", S. 35.

wurde, dann war sie aus hausgemachtem Leinen.⁷⁴ Wenn die Kleider nicht selbst gemacht waren, wurden sie auf Jahrmärkten gekauft, in der Regel, um sich vor den großen Feiertagen ein neues Kleid zu kaufen oder anfertigen zu lassen. Ein Kleidungsstück konnte auch eine Form der Bezahlung für die Arbeit von Dienerschaft sein.

Kinder haben die Kleidung ihrer älteren Geschwister geerbt, in den ersten Lebensjahren trugen sowohl Jungen als auch Mädchen einfach geschnittene Hemden mit langen Ärmeln, doch mit der Zeit begannen sie, Kleidung im Stil der Erwachsenen zu tragen. Ihre ersten Kleider erhielten sie in der Regel beim Eintritt in die Schule, zur Erstkommunion oder zur Konfirmation. Die Kinder vom Bergbauernhöfen waren die meiste Zeit des Jahres barfuß oder trugen Holzschuhe.⁷⁵

Die Frauen trugen unter dem Kopftuch Zöpfe, die auf verschiedene Weise auf den Kopf gewickelt wurden, während die Haare der Männer zurückgeschnitten und gekämmt waren oder auf die Stirn fielen. In der Zeit zwischen den beiden Kriegen begannen vor allem jüngere Frauen, auch modernere, kürzere Frisuren zu tragen oder zumindest auf das Kopftuch zu verzichten. Auch Ohrringe und Ringe wurden getragen, aber beides war bei den Frauen aus den Städtchen weiter verbreitet als bei den Bäuerinnen. Männer konnten als Schmuck eine Uhr mit einer Kette und manchmal einen einzelnen Ohrring tragen.⁷⁶

Esskultur

Die Ernährung hängt mindestens ebenso sehr von der natürlichen Umgebung und dem Status der Menschen ab wie man das für die Lebens- und Kleidungskultur behaupten kann. Auch in dieser Hinsicht kann man sagen, dass mit Ausnahme einiger Produkte, deren Handelswege durch die Grenze etwas eingeschränkt waren, die Schaffung einer Staatsgrenze nach dem Ersten Weltkrieg an sich die Ernährungsgewohnheiten nicht wesentlich verändert hat, obwohl einige national gefärbte Besonderheiten schon vorher bestanden. Im Allgemeinen waren die Menschen in abgelegenen Bergregionen wie Poßruck viel stärker von dem abhängig, was die Natur zu bieten hatte, und vor allem von dem, was sie sich in Bezug auf die Menge der angebauten und möglicherweise gekauften Lebensmittel und die Zahl der Familienmitglieder und anderer leisten konnten. Die Ernährung der Bewohner hing auch von der Mikrolage ihres

⁷⁴ Noše, *plesi in šege med Muto in Kaplo*, S. 22–29.

⁷⁵ Ibid., S. 32–34.

⁷⁶ Ibid., S. 30–33.

Wohnorts ab und war nicht in allen Gebieten und in allen Zeiträumen nach der Grenzziehung völlig einheitlich.

Ähnlich wie bei der Kleidung gab es eine interne Hierarchie, die sich in diesem Fall auch in den Beziehungen zwischen der Familie und der Großfamilie bzw. zwischen der Verwandtschaft und den Bediensteten widerspiegelte. Die Sitte, die Mahlzeiten aus einer gemeinsamen Schüssel und an einem gemeinsamen Tisch einzunehmen, war zwar zwischen den beiden Kriegen vielerorts noch in Kraft, aber nicht für alle zur gleichen Zeit. Die Dienerschaft aß oft an einem anderen Tisch im selben Raum, manchmal sogar in einem anderen Raum, oder am selben Tisch, aber zu einer anderen Zeit als die Mitglieder der Familie. Auch wurden ihnen oft andere, einfachere Mahlzeiten angeboten. Auch am Familientisch saßen nicht alle gleichberechtigt. Die Besitzer, d.h. die Männer, hatten den prominentesten Platz mit Blick auf die Tür, im Gegensatz zu den Frauen, die meist so saßen, dass sie schnell in die Küche, an den Herd springen konnten, um etwas zu bringen, etwas wegzunehmen, etwas aufzuräumen. Die Väter hatten oft bessere Mahlzeiten als andere. Auch die Gäste hatten Vorrang am Tisch, wenn sie zufällig mit den Gastgebern speisten. Es gibt Berichte darüber, dass Kinder später aßen als Erwachsene und dass sie in manchen Fällen sogar auf dem Boden sitzend und nicht am Tisch aßen.⁷⁷ Dazu ein Beispiel, in dem ein Zeuge von einer symbolischen Geste in seiner Familie erzählt, mit der die Mutter anzeigte, ob sie und der Vater gerade gut oder schlecht miteinander auskamen. Wenn sie sich gut verstanden, drehte sie den Teil der gemeinsamen Schüssel, wo es Grammel auf Sterz gab, in seine Richtung; wenn sie sich stritten, drehte sie ihn weg, in Richtung des Knechts, der in diesem Fall offenbar zur gleichen Zeit am Tisch saß. Jeder am Tisch kannte und verstand diese Zeichen.⁷⁸ Andererseits spiegelte sich die Hierarchie auch darin wider, dass mancherorts das Frühstück von den Mägden und das Mittagessen von den Hausfrauen zubereitet wurde, die so vor der ersten Mahlzeit etwas länger schlafen konnten.⁷⁹

Der Respekt vor dem Essen, insbesondere vor dem Brot, zeigte sich in Bräuchen wie dem Kreuzen des rohen Teigs, bevor man ihn in den Ofen schob, dem Aufheben und Küssen eines Brotstücks, das durch Ungeschicklichkeit auf den Boden gefallen war, und natürlich dem Beten vor und nach dem Essen. Manche Besucher und Arbeiter erhielten auch Lebensmittel als Mahlzeit oder als eine Art Geschenk oder Bezahlung für ihre Arbeit. Den Besuchern wurden meist Würste angeboten, die Schnitterinnen erhielten Potitze und Brot, die Metzger ein Stück Fleisch als Geschenk und die Arbeiter auf den Feldern bekamen Würste, Kartoffeln oder eine tägliche Mahlzeit. Man versorgte auch

⁷⁷ *Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo*, S. 14–15.

⁷⁸ *Živiljenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, S. 202–203.

⁷⁹ *Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo*, S. 20.

die Bettler, die im Haus auftauchten, wenn schon nicht mit einem Essen, dann wenigstens mit einem Stück Brot. Zu Ostern hat ein Stückchen von gesegneten Speisen sogar jedes Tier im Haus bekommen,⁸⁰ was den apotropäischen Charakter haben soll. Es war üblich, den Verwandten bei der Hausschlachtung ein Stück Fleisch zu schenken und wenn diese selbst eine Hausschlachtung hatten, gaben sie das Geschenk zurück. Auf diese Weise hat man sich gegenseitig in den Wochen geholfen, wo man zu Hause wenig Vorräte hatte, denn die modernen Lebensmittelkonservierungstechniken waren noch nicht erfunden.⁸¹ Ähnlich wie bei der Schweineschlachtung wurde auch Hammelfleisch von Nachbarn ausgetauscht. Im Allgemeinen hat man das Fleisch meistens geräuchert oder in Schmalz aufbewahrt, um es länger haltbar zu machen.⁸²

Die Frauen lernten die Zubereitung von Speisen von ihren Müttern, Schwiegermüttern, in Hauswirtschaftskursen oder sogar in den Hauswirtschaftsschulen, die einige von ihnen besuchten. Die besten von ihnen wurden eingeladen, bei Hochzeiten und Leichenschmäusen für große Gruppen zu kochen und wurden mit Speisen oder Geld bezahlt.⁸³ Zu besonderen Anlässen und Feiertagen wurden natürlich bessere Gerichte zubereitet und gegessen, z. B. Suppen, Potitzen, Hammel- oder Schweinefleisch, Maiserl (slow. *mežerli*), Braten und Krapfen. Im Alltag hat man vor allem folgende Speisen vorbereitet: Speisen aus Graupen, Mehlbrei aus Mais, Sterz (mit Grammeln), Reisaufguss, Brotbrei, Schweinesuppe mit Stückchen Roggenbrot, Krensoße mit oder ohne Brot vorbereitet, Teigtaschen mit Birnen (slow. *kločni nudli*) und Kompotte, Kartoffelsuppe oder –soße, Eiergerichte, Fleckerl aus Nudelteig (slow. *mlince*), Kraut, Rüben, Bohnen, auch Salat, Brot mit Schmalz, Verhackertem oder Brot ohne Aufstrich, Hühner-, Hammel- und Schweinefleisch. Getrunken wurde vor allem Apfelwein, den man selbst aus Äpfeln oder Birnen vorbereitet hat, manchmal auch aus Holunder. Natürlich hat man auch Wasser getrunken, das man in Bottichen nach Hause tragen musste.

Nicht nur an Festtagen, sondern auch bei besonderen Arbeiten (im Wald, auf dem Feld, beim Mähen) wurden besondere Speisen verzehrt. Interessant ist die Information von Anton Šantl aus der Mitte des 19. Jahrhunderts, dass den Arbeitern die Speise *bogance* (ein Hefeteig aus Weizenmehl mit einer dünnen Schicht aus Hirse, Sahne und Eierbrei) als Hilfe beim Mähen gereicht wurde, während die Mäher bei den deutschen Bauern Strauben (slow. *štraubi*) bekommen haben. Die Strauben werden von Šantl als deutsches Gebäck in einer feinen Netzform aus Teigmasse beschrieben, die in erhitztem Schmalz oder Butter

⁸⁰ Ibid., S. 15.

⁸¹ Ibid., S. 19.

⁸² *Živiljenjske pripovedi s Štajerskega*, S. 33.

⁸³ Ibid., S. 21–22.

gebacken wird.⁸⁴ Die Arbeiter, die bei der Arbeit wie Harken, Mähen, Ernten, Trocknen und Hacken geholfen haben, wurden mit Mais, Kartoffeln oder Bohnen belohnt.⁸⁵ Bei der Arbeit in den Wäldern erwähnt man als Mahlzeit das Gericht *frika* – eine Art Sterz mit Grammeln, Eiern und Käse⁸⁶. Dieses Gericht erinnert sehr an die Mahlzeiten, die sich die Flößer früher auf den kleinen Feuerstellen ihrer Flöße zubereiteten. Zum Würzen verwendete man Mohnöl, da Kürbisse auf Poßruck nicht gedeihen, und natürlich tierisches Fett.⁸⁷

Wichtige Bestandteile der Ernährung im Poßruck-Gebirge war auch alles, was man in der Natur sammeln konnte (Blaubeeren, Preiselbeeren, Himbeeren, Pilze und Kräuter), sowie Obst, Milch, Butter, Walnüsse und Eier. Letztere sowie Blaubeeren, Kräuter und Heilpflanzen wurden oft ausgetauscht oder als Einnahmequelle genutzt, um die wenigen Zutaten zu kaufen, die nicht zu Hause produziert wurden – Zucker, Tabak, Kaffee, Hefe.⁸⁸ Neben Weizen, Hafer, Gerste, Buchweizen und Roggen werden in verschiedenen Berichten auch Mais, Kartoffeln, Rüben, Karotten und sogar Hopfen als Anbauprodukte genannt.⁸⁹

Im 19. Jahrhundert war die Essenszubereitung in der Region noch häufig mit dem Kochen in Rauchstuben verbunden, d. h. mit dem Kochen auf einer offenen Feuerstelle in einem stark verrauchten Raum. In der Zeit nach der Grenzziehung waren solche Bedingungen selten, da die Feuerstellen inzwischen weitgehend durch modernere Herde ersetzt oder ergänzt worden waren. Sie wurden zum Kochen verwendet und die Öfen wurden nur zum Backen benutzt, wie Baš 1928 berichtet. Während das Kochen früher mit stundenlangem Bücken über der Feuerstelle verbunden war, wobei den Frauen die Augen vom Rauch tränkten, ist ihnen das mit den fortschrittlicheren Herden erspart geblieben. Doch auch mit dem Aufkommen fortschrittlicherer Innovationen wurden die alten Feuerstellen oft beibehalten – zumindest als Ort für die Zubereitung von Mahlzeiten und für andere Kochaufgaben.⁹⁰

Sitten und Gebräuche

Sitten und Gebräuche gehören zu den beständigsten immateriellen Elementen des täglichen Lebens. Wenn das Christentum schon im Laufe der Jahrhun-

⁸⁴ Šantel, *Zgodbe moje pokrajine*, S. 33.

⁸⁵ *Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo*, S. 19.

⁸⁶ *Življenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, S. 144.

⁸⁷ Baš, "Kobanski hram", S. 41, 42.

⁸⁸ *Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo*, S. 20.

⁸⁹ *Življenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, mehrere Seiten.

⁹⁰ Baš, "Kobanski hram", S. 28, 38.

derte Probleme mit der Überschneidung heidnischer Bräuche und Glaubensvorstellungen hatte, wie könnten sie dann durch eine neue Grenze zwischen zwei Ländern in Windeseile verändert werden. In der relativ abgelegenen Welt der isolierten Bauernhöfe und der nicht gerade einfachen Lebensbedingungen bedeuteten Feste und festliche Anlässe im Allgemeinen für die Menschen eine Form des spirituellen Lebens, eine Möglichkeit, den hektischen Alltag zu überwinden, dem sich wiederholenden Zyklus des Kalenders und der Arbeit zu folgen, sowie eine Gelegenheit, besser zu essen, Kontakte zu knüpfen, sich gegenseitig kennenzulernen und gemeinschaftliche Beziehungen aufzubauen.

Die von Zeitzeugen und Forschern am häufigsten verwendete Klassifizierung der Sitten beschreibt Kalendersitten, Lebenszyklussitten und Arbeitssitten. Einerseits ähneln diese in vielerlei Hinsicht denen aus anderen Teilen Sloweniens, andererseits sind sie aber auch in das spezifische natürliche und soziale Umfeld von Poßruck eingebettet. Ludvik Mori beschrieb in seiner Sammlung *Trachten, Tänze und Bräuche zwischen Muta und Kapla*⁹¹ die für die Orte Pernice und Ojstrica typischen Sitten und Bräuche aus seiner Kindheit, zugleich werden die Elemente der Bräuche und des Glaubens auch in den Lebensgeschichten verschiedener Zeitzeugen erwähnt. Die meisten der folgenden Bräuche stammen, sofern nicht anders angegeben, aus der Sammlung von Mori.

Allerheiligen wurden in den Bergdörfern in der Zwischenkriegszeit nur mit Kerzenlicht und Gebeten an den Gräbern gefeiert. Die wichtigsten Ereignisse des Festes fanden am Vorabend des Festes zu Hause statt. Auf den Tisch stellte man ein Kruzifix, ein Laib Brot und ein Krug Apfelwein (beides für die Verstorbenen), ein Glas Weihwasser mit einem Stechpalmenzweig zum Besprengen und eine Verzierung aus ausgehöhlten Rüben oder Roter Bete, die die ganze Nacht hindurch geblubbert hatten. Der Tisch war gedeckt und man betete lange für die Toten. Der nächste Tag, Allerheiligen, wurde auf ähnliche Weise begangen.

Die Adventszeit war geprägt von mehreren Tagen der Fastenzeit und Festlichkeiten, die mit dem Nikolaustag begannen, an dem bescheidene Geschenke wie Walnüsse, getrocknete Birnen, Äpfel und hier und da ein gebackener Nikolaus oder Krampus verteilt wurden. Der Tag vor Weihnachten – auch *erster Tag* genannt – war dem Aufräumen und Putzen auf dem ganzen Bauernhof gewidmet, der Zubereitung von Festtagsgerichten, der Segnung der Felder, der Ställe und der Wohnung und insbesondere der Segnung des Tisches unter dem Kruzifix.

Am Weihnachtstag versammelte sich dann die ganze Familie, einschließlich der Dienerschaft, zum Festessen und zum Mitternachtsschmaus. In der Zeit zwischen den beiden Kriegen war auch der Tag der unschuldigen Kinder, slow.

⁹¹ *Noše, plesi in šege med Muto in Kaplo*, S. 63–100.

tepežnica, ein wichtiger Tag. An diesem Tag sind die Kinder mit Peitschen und den üblichen Grußformeln von Haus zu Haus gezogen. Am zweiten Tag, dem Neujahrstag, folgten Fasten, Segnung der Zimmer, Gebete und Singerumzüge. Dies wiederholte sich am Tag der Heiligen Drei Könige. Bei den Rundgängen wurden die Sänger (slow. *kovatniki*), die meist Männer waren, oft ins Haus eingeladen, wo sie mehr oder weniger üppig bewirtet und beschenkt wurden.

Zu dieser Zeit wurden Kreuze aus gesegneten Zweigen angefertigt, die am Tag der Heiligen Drei Könige vor Sonnenaufgang über den Türen und Fenstern von Häusern, Ställen und Getreidespeichern aufgehängt wurden. Auch für die Felder wurden spezielle, höhere Kreuze geschnitzt. Am Morgen des Dreikönigstages wurde in den Kirchen Wasser gesegnet – Wasser, das in drei verschiedenen Pfarren gesegnet wurde, galt als das heilsamste bei Krankheiten, Todesfällen und Abschieden. Das rituelle Brot, slow. *mizjek* genannt, nahm ebenfalls einen besonderen Platz im Brauchtum des Tages ein.

Die Lichtmesszeit markierte das Ende der Adventszeit und den Beginn der Fastenzeit, während der Fasching selbst durch Maskeraden, Krapfenbacken und Tanzen am Faschingssonntag und Faschingsdienstag geprägt war. Der Aschermittwoch und die Zeit vor Ostern waren wieder von Fasten geprägt, bei dem sowohl auf Essen als auch auf lärmende Aktivitäten verzichtet wurde oder diese eingeschränkt werden mussten. Am Palmsonntag wurden Palmbuschen, slow. *pegli* oder *presmeci*, vorbereitet, die aus Buchsbaumholz, Grassoden und Efeu hergestellt und in der Kirche gesegnet wurden.

Vor Ostern war es wieder einmal üblich, das Haus und die Umgebung aufzuräumen und auch die Festtagsspeisen waren wieder einmal an der Reihe. Die Kinder bemalten Ostereier und holten mit einem Holzschwamm das gesegnete Feuer vor den Kirchen, das dann auf den heimischen Herdplatten landete. Die Segnung, die nicht nur in der Kirche stattfand, umfasste auch die Segnung von Osterspeisen, die in einem aus Ruthen geflochtenem Korb (slow. *jerbas*) getragen wurden. In den Quellen wird auch das Knallen mit Mörsern erwähnt.⁹² Die Tatsache, dass Šantl für die Mitte des 19. Jahrhunderts ganz ähnliche Bräuche beschreibt⁹³, zeigt, wie sehr sich dieser Teil des Alltagslebens verfestigt hat. Der Brauch, mit einem Mörser zu schießen, war in der Zwischenkriegszeit noch sehr lebendig, aber nicht mehr so oft wie früher.

Am Karsamstag war es üblich, ein Freudenfeuer zu entzünden. Am Ostermontag freuten sich vor allem die Kinder auf die Besuche der Paten, die ihnen ein Ostergeschenk (slow. *pisanka*), d.h. ein einfaches Gebäck, eine Orange, eine Blume und vielleicht sogar ein wenig Geld mitbrachten. Als eine Art Nachspiel

⁹² Živiljenjske pripovedi s Štajerskega, S. 33.

⁹³ Šantel, *Zgodbe moje pokrajine*, S. 43–45, 95–97.

Sobota/Soboth –
Zweigstelle St. Lenart
(Slovenski etnografski
muzej/Slowenisches
ethnographisches
Museum, Foto: Boris
Orel, 1958)

zu Ostern gab es auch den Weißen Sonntag, an dem die Aktivitäten vom Ostermontag wiederholt werden konnten, darunter das Werfen von Münzen in die Ostereier oder Orangen.

Am Florianitag haben junge Männer die Häuser und Herde mit dem gesegneten Feuer gesegnet und erhielten Eier als Geschenk; in der Bittwoche pilgerte man in Prozessionen vom Kreuzzeichen zum Kreuzzeichen und dann zur Pfarrkirche; und an Christi Himmelfahrt und Fronleichnam stellten Jungen und Mädchen gegenseitig Maibäume auf. Zu Pfingsten gab es eine erneute Segnung der Felder.

In dieser Zeit wurden am Karsamstag oder am Sonntag vor dem Tag Johannes des Täufers Freudenfeuer abgebrannt. Die Pfarrfeste und die Palmsonntage waren ebenfalls ein großes Fest, bei dem Maibäume aufgestellt und mit Mörsern abgefeuert wurde. Vor der Kirche wurden an diesem Tag Stände aufgebaut, da sich viele Menschen versammelten, um das Fest des Schutzpatrons der Kirche zu feiern, und die örtlichen Gastronomen nutzten diese Gelegenheit aus. In der St. Urban-Kirche auf Košenjak, die ein Treffpunkt mehrerer Gemeinden war, sowie bei anderen Gemeindefesten endeten die Feiern oft in Massenschlägereien. Vor allem in den Orten, aber manchmal auch auf den Bauernhöfen, wurden Tänze oder Bälle zu Karneval oder anderen Kalenderfesten abgehalten,

aber sie waren auch bei anderen Gelegenheiten bekannt – im Dorf Muta zum Beispiel gab es einen Schmiede- und einen Feuerwehrtanz.⁹⁴

Die Kalenderfeste waren eine allgemeine ständige zyklische Bereicherung des Lebens, während das Arbeitsleben der Bauern auch durch Bräuche und vor allem durch Handlungen, die aus dem Glauben an die schützende und magische Kraft bestimmter etablierter Praktiken resultierten, aufgewertet und gleichzeitig erleichtert wurde. So hat man Pflügen, Säen, Ernten und Dreschen durch die Segnung mit gesegnetem Wasser und Holz oder mit den Kreuzzeichen angefangen.

Ernten, Mähen, Unkraut jäten und Hacken, Kartoffeln ausgraben, Obst pflücken und pressen, Leinen brechen und ernten und vor allem Maisschälen (slow. *kužubanje* oder *flicanje*), waren Gelegenheiten, bei denen sich Nachbarn gegenseitig halfen oder bei denen verschiedene Pflichten erfüllt wurden. Die jungen Leute lernten sich kennen und verliebten sich oft ineinander, während sie über längere Zeit zusammenarbeiteten. Zu der Arbeit gehörten Gesang, Geschichten, manchmal Klatsch und Tratsch und oft auch Musik und Tanz am Ende der Arbeit.

Die Bräuche begleiteten auch die Übergänge im Leben – Geburt, Heirat und Tod. Von schwangeren Frauen wurde zum Beispiel erwartet, dass sie bestimmte Arten von Menschen meiden, um zu vermeiden, dass sie negative Eigenschaften an ihr ungeborenes Kind weitergeben. Säuglinge waren Gefahren ausgesetzt, vor allem in Form von Druckgeistern wie Alp (slow. *škopnjek*, *truta*, *mora*) und konnten – so glaubte man – selbst zu dem einen oder anderen werden, wenn sie während der Zeit des Brautstandes ihrer Eltern gezeugt wurden.

Kinder, die noch nicht getauft worden waren, waren besonders gefährdet und in der Regel brachten nur Frauen Kinder zur Taufe. Bald nach der Geburt brachte die Gemeinschaft der gebärenden Frau reichlich Essen (Brot, Wein, Hühner, Eier, Butter). Hochzeiten und vor allem das Hochzeitsfest waren Anlässe mit vielen vorgeplanten Protokollen, von der Hochzeitsgesellschaft, die um den Tisch saß und scherzhaft die Speisen und Getränke probierte, bis hin zum Sammeln von Geschenken für das Brautpaar. Das Essen war natürlich auch festlich und hing stark von der finanziellen Situation des Brautpaares ab. Die Veranstaltung wurde in der Regel von der Musik der örtlichen Blaskapellen begleitet. In der Regel heirateten arme und wohlhabendere Leute und der Übergang zwischen den sozialen Klassen war unerwartet und in der Praxis selten. Die Braut und der Bräutigam trugen in der Regel ein neues Kleid, aber manchmal wurden für diesen Anlass Kleider von Bekannten oder Nachbarn ausgeliehen.⁹⁵

⁹⁴ *Živiljenjske zgodbe krajanov Mute in okolice*, S. 15, 123.

⁹⁵ *Noše, plesi in šege med Muto in Kaplo*, S. 35, 36.

Der Tod und das Sterben eines Familienmitglieds brachte die Gemeinschaft zum Gebet zusammen. Das Läuten der Glocke informierte die weitere Gemeinschaft über den Tod. Die Toten lagen bis zur Beerdigung zu Hause, auf einer Totenbahre (slow. *na parab*), und Menschen, die den Verstorbenen kannten, kamen, segneten ihn und beteten lange neben ihm – sie hielten Wache, wie man das nannte (slow. *vahitati*).

Nachbarn, nahe und entfernte Verwandte wurden zur Beerdigung eingeladen. Die Toten wurden noch zu den Friedhöfen getragen, was in dieser Umgebung oft bedeutete, einen langen, steilen Weg mit einer schweren Last hinaufzugehen. Bei der Beerdigung gab es außer einer Ansprache des Pfarrers keine Reden am Grab. In der Zwischenzeit bereitete man zu Hause, wenn man dazu in der Lage war, einen Leichenschmaus (slow. *sedmina*) mit einem herzhaften Festmahl vor und beendete auf diese Weise gemeinsam den ersten, formellen Teil der Trauerarbeit.

Einerseits spiegeln die Beschreibungen der Bräuche deren allgemeine Verbreitung wider, da sie in vielerlei Hinsicht den Bräuchen in anderen abgelegenen Bergdörfern sehr ähnlich waren – auch hier ist vorchristliche Zeit spürbar, die aber von einer neueren, christlichen Schicht überlagert wird. Einerseits weisen die hier beschriebenen Bräuche noch immer auf eine starke Verbundenheit, Abhängigkeit der Bewohner von der Natur hin – häufige Fürbitten, apotropäische und andere magische Handlungen, lange Fastenzeiten, sehr häufige Segnungen nicht nur der Wohnumgebung, sondern auch der natürlichen Umgebung. All dies lässt erahnen, wie sehr das Überleben der Menschen hier noch von der Fruchtbarkeit der Natur abhing und wie elementar ihre Verbundenheit mit dem Land auch zwischen den beiden Kriegen war. Andererseits zeigen die Beschreibungen einer Reihe von Umzügen mit Gesang, Tänzern, Freudenfeuern, Versammlungen bei Kirchweihfesten und Segnen, Hochzeiten, Beerdigungen wie auch die Formen der gegenseitigen Hilfe das große Bedürfnis der Gemeinschaftsmitglieder, miteinander verbunden zu sein, was in diesen abgelegenen Orten an sich nicht immer leicht war.

Nicht deutlich, aber doch in gewisser Weise wurden diese Beziehungen im Laufe der Zeit von der neuen Grenze berührt, aber sie wurden sicherlich erheblich durch den Zusammenbruch der traditionellen Beziehungen beeinflusst, der in dieser Zeit alle Elemente des Alltagslebens erheblich veränderte.

Fazit

Zusammenfassend lässt sich sagen, dass die neue Grenze viel stärker in die Wirtschaft, die Verkehrs- und Handelswege und die direkten Beziehungen zwischen Nachbarn und Verwandten in den Dörfern entlang der Grenze einge-

griffen hat als in das alltägliche Leben und seine Abläufe, die sich zu dieser Zeit aufzulösen begannen und die sich auch in anderen Teilen des Landes vom Traditionellen zum Modernen bewegten. Am stärksten hat sie sich sicherlich auf das Leben der Menschen ausgewirkt, die infolge ihrer Entstehung plötzlich und ungeplant ihren Wohnort gewechselt haben, aber auch auf diejenigen, die zwar ihren Wohnort nicht gewechselt haben, aber in der neuen Situation ihre Ziele für Handel, Pilgerfahrten, Bildungsprozesse, Gesundheitsversorgung und nicht zuletzt auf die Gründe und Umstände zwischenmenschlicher Begegnungen einen Einfluss hatten. Einerseits wirkte sich die Grenze an den Stellen, an denen sie zweigeteilt war, drastisch auf die Beziehungen zwischen den Nachbarn aus und brachte mit den Grenzwächtern aus dem Süden des Königreichs der SHS ein völlig neues sprachliches und kulturelles Element in die bis dahin ethnisch gemischte slowenische und deutsche Umgebung, andererseits veränderten sich Ernährung, Kleidung, Wohnsitz und die Ausübung von Sitten und Gebräuchen nur langsam und größtenteils unabhängig von politischen Grenzziehungen. Sie waren vor allem von allgemeinen Wirtschafts- und Entwicklungstrends abhängig und veränderten sich vor allem in den entlegeneren Gebieten nur langsam. Sie hingen oft nicht nur von den sozialen Bedingungen ab, sondern auch vom jeweiligen Stand des technischen Fortschritts, von wirtschaftlichen Faktoren, sozialen Bedingungen, natürlichen Ressourcen und dem sich wandelnden Verhältnis zwischen Mensch und Natur.

Die in diesem Beitrag gewählte Perspektive – persönliche Erzählungen, die in mehreren Sammlungen als eine Art bewusst gesammelte und veröffentlichte Quellen aufbewahrt werden – hat sich bei der Analyse der Auswirkungen der Grenze auf das Alltagsleben als äußerst wirksam erwiesen. Die Erzählungen der Menschen, die vor allem den Bogen ihres Lebens nach eigenem Ermessen spannen, sind voller kleiner Details, die mit persönlichen Werten, Gefühlen und Akzenten aufgeladen sind, die sonst typisch für mündliche Quellen sind und in schriftlichen Quellen kaum vorkommen. Bei der Erforschung eines Zeitraums, der nicht durch lebende Zeitzeugen erschlossen werden kann, sind sie praktisch die einzige Möglichkeit, die vielen Details des täglichen Lebens der Bewohner dieses einst mit der Grenze verbundenen und später von ihr geprägten Gebiets qualitativ zu erschließen. Die Frage nach der Grenze und ihren Auswirkungen taucht in den meisten Zeugnissen wegen der zeitlichen Distanz gar nicht auf, was natürlich auch wesentliche Informationen enthält. Dort, wo sie vorkommt, handelt es sich um ein Detail der Mikroumgebung der Bewohner des Gebiets und ihrer zwischenmenschlichen und intimen Innenwelten, was in den Personenstandsbüchern und anderen Archivalien nicht zu finden ist. Andererseits geben die Personenstandsbücher auch Aufschluss über die statistische Entwicklung der Eheschließungen zwischen der Bevölkerung beiderseits der heutigen Grenze vor und nach deren Entstehung. Die Antwort, dass

die Tendenz der Eheschließungen über die Grenze hinweg in den ersten Jahren nach dem Ende des Ersten Krieges mancherorts nur leicht rückläufig und andernorts sogar leicht steigend war, lässt sich aus den sonst so kontextreichen Lebensgeschichten nicht ableiten.

Wichtig ist auch, dass sich die Welt in den Lebensgeschichten in einer Vielzahl von Farben widerspiegelt, was eine wichtige Abkehr von dem Schwarz-Weiß-Bild darstellt, das gewöhnlich durch die Analyse offizieller Dokumente oder durch rückblickende Interpretationen historischer Ereignisse aus einer zeitlichen und wertmäßigen Distanz vermittelt wird. Menschen erleben sich und die Welt in ihrem Umfeld oft zunächst vor allem durch ursprünglich erlernte Schichten, später aber auch durch persönliche Anpassungen an den gesellschaftlichen Wandel. Dabei bewegen sie sich oft pragmatisch zwischen der äußeren Situation und ihrem eigenen Wertesystem, indem sie sich ihren eigenen Weg bahnen, oft über physische Grenzen, vorherrschende Ideologien und Verwaltungsnormen hinweg. Wenn wir beispielsweise die statistischen Trends bei grenzüberschreitenden Eheschließungen anhand von Personenstandsbüchern verfolgen, können wir einen Einblick in die Art und Weise gewinnen, wie junge Menschen durch Lebensgeschichten zusammenkommen, die zur Heirat führen und oft etwas über ihr künftiges Schicksal erfahren. Wenn amtliche Dokumente einen endgültigen Bericht darüber liefern können, wie Grenzen gezogen wurden, können uns die Erinnerungen der Menschen an ihr Aufwachsen und das Leben früherer Generationen einen Einblick in die Ressentiments, Streitigkeiten und Kooperationen der von diesen Prozessen betroffenen Menschen geben. Während die Prozesse der Grenzziehung durch schriftliche Quellen datengestützt erschlossen werden können, lassen sich persönliche Sichtweisen von Neuankömmlingen aus anderen Kulturkreisen nur durch die Perspektive von Menschen qualitativ erforschen, die das Aufeinandertreffen verschiedener Welten aus erster Hand erlebt haben und die in Form von schriftlichen Lebensgeschichten von sich selbst oder ihren Nachkommen erhalten geblieben sind.

In diesem Beitrag geht es also nicht nur um das alltägliche Leben unter den Bedingungen der Entstehung der Grenze, sondern auch um die Bedeutung der qualitativen Forschung im Allgemeinen und insbesondere um die Rolle der aufgezeichneten Lebensgeschichten für die qualitative Forschung zu weiter zurückliegenden Zeiträumen.

Jerneja Ferlež in Alja Lipavc Oštir

**PRVINE VSAKDANJKA PREBIVALCEV POBOČIJ SEVERNO OD DRAVE
V KONTEKSTU NOVONASTALE MEJE PO KONCU PRVE SVETOVNE
VOJNE**

POVZETEK

Vzpostavljanja meje po prvi svetovni vojni je na dotlej povezanih in prepletenih območjih na severnih pobočjih nad Dravo med Selnico ob Dravi in Dravogradom povzročilo spremembe na mnogih ravneh življenja, med drugim na ravni vsakdanjega življenja prebivalcev omenjenih območij.

Kvalitativen vpogled v omenjene procese za obdobje, ki je časovno preveč oddaljeno, da bi ga bilo še mogoče preučevati skozi ustne vire, je na podoben način dosegljivo skozi ohranjene življenjske zgodbe, ki so v pričujoči študiji ob matičnih knjigah in nekaterih drugih virih glavni generator spoznavanja omenjenih procesov. Izkaže se, da je vpliv družbenih prelomov in z njimi novonastalih mej na vsakdanje življenje prebivalcev relativno močan v smislu gospodarskih, trgovskih, tranzitnih in sorodstvenih povezav, manj izrazito in počasneje pa se odraža na mikroravni vsakdanjih življenj, denimo v bivalni, oblačilni in prehrabeni kulturi ter v prakticiranju šeg in navad, ki so bolj odvisne od vsakokratnega stanja tehničnega napredka, socialnih razmer, naravnih virov in spreminjajočega se odnosa med človekom in naravo.

Dinamika sorodstvenih vezi, ki jih po eni strani lahko spremljamo skozi življenjske zgodbe, po drugi pa skozi matične knjige, pokaže prednosti in omejitve obeh virov. Matične knjige, ki so povedne v smislu statistike, ponekod pokažejo na rahel, počasen trend upadanja porok po nastanku meje, drugod pa trend zaradi drugih, gospodarskih dejavnikov celo rahlo narašča. Življenjske zgodbe po drugi strani ne ponujajo statističnih odgovorov, veliko pa povedo o kontekstu vzpostavljanja poznanstev, zbliževanja ljudi in naposled sklepanja porok in prepletenosti med ljudmi in kraji ob današnji meji. Izkaže se torej dragocenost življenjskih zgodb kot vira, ki o družbenih prelomih v preteklosti spregovorijo skozi perspektivo neposrednih udeležencev opazovanih procesov na podoben način kot to za sodobnost omogočajo ustni viri. Možnost vpogleda v detajle, zaznamovanost z vrednostnimi sistemi posameznikov in sposobnost vstopa v njihovo intimno sfero so lastnosti pripovedi iz osebnih perspektiv. Kvalitativna analiza tako lahko pomembno dopolnjuje vedenje, ki ga kvantitativni viri orišejo na ravni širših skupnosti ter statističnih in normativnih dejstev. Ali obratno, odvisno od perspektive.

QUELLEN UND LITERATUR

Diözese Graz-Seckau, Personenstandsbücher der Diözese Graz-Seckau, Eibiswald, 1908–1938, Link: <https://data.matricula-online.eu/de/>, Zugang: 7. 1. 2024:

- Trauungsbuch 14, Pfarrkirche hl. Maria in den Dornen, 1898–1911;
- Trauungsbuch 15, Pfarrkirche hl. Maria in den Dornen, 1912–1927;
- Trauungsbuch 16, Pfarrkirche hl. Maria in den Dornen, 1928–1938.

Diözese Graz-Seckau, Personenstandsbücher der Diözese Graz-Seckau, St. Lorenzen ob Eibiswald, 1908–1938, Link: <https://data.matricula-online.eu/de/>, Zugang: 7. 1. 2024:

- Trauungsbuch 3, Pfarrkirche St. Lorenzen, 1882–1938.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor, Personenstandsbücher der Diözese Maribor 1908–1918, Link: <https://data.matricula-online.eu/de/>, Zugang: 13. 1. 2024:

- Poročna knjiga Sv. Jernej nad Muto, 1872–1918.

Mama je kubala, otroci smo dremali, foter pa modlo, Hrsg. Jelka Pšajd (Slovenj Gradec–Radlje ob Dravi, 2016).

Med vinogradi in mejo: življenjske zgodbe Svečinčanov, Hrsg. Marija Radmilovič (Svečina, 2010).

Noše, plesi in šege med Muto in Kaplo, Hrsg. Marija Makarovič (Muta, 1996).

Trije rodovi o Vuhredu in okolici, Hrsg. Marija Makarovič und Majda Skušek (Radlje ob Dravi–Vuhred, 1996).

Življenjske pripovedi s Štajerskega, Hrsg. Marija Makarovič (Ljubljana, 1996).

Življenjske zgodbe krajanov Mute in okolice, Hrsg. Marija Makarovič (Muta, 2001).

.....

Bajuk Senčar, Tatiana, „O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji“, in: Miha Kozorog, Tatiana Bajuk Senčar, Katalin Munda Hirnök und Ingrid Slavec Gradišnik, *Meje: antropološki uvidi* (Ljubljana, 2022), S. 14–34.

Baš, Franjo, „Kobanski hram“, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 23, Nr. 1 (1928), S. 17–42.

Ferlež, Jerneja, *Stanovati v Mariboru* (Maribor, 2009).

Ferlež, Jerneja und Alja Lipavic Oštir, „Vzroki za smrt in načini prebivanja med Kozjakom, Pohorjem in Halozami konec 19. stoletja“, *Studia Historica Slovenica* 23, Nr. 1 (2023), S. 47–104.

Grebenc, Vera und Amra Šabić, *Ljubljanske zgodbe: biografije navadnih ljudi* (Ljubljana, 2013).

Hartman, Bruno, *Na poti pride vse naproti* (Maribor, 2007).

Ingolič, Anton, *Človek na meji* (Maribor, 1965).

Kozorog, Miha, Bajuk Senčar, Tatiana, Munda Hirnök, Katalin und Ingrid Slavec Gradišnik, *Meje: antropološki uvidi* (Ljubljana, 2022).

Köstler, Hans Jörg, „Die Stahlerzeugung in der Weststeiermark mit besonderer Berücksichtigung der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (Festschrift „150 Jahre Historischer Verein“)* 91–92 (2001–2002), S. 467–510.

Munda Hirnök, Katalin und Ingrid Slavec Gradišnik, „Od meje do meje: biografija slovensko-madžarske meje“, in: Miha Kozorog, Tatiana Bajuk Senčar, Katalin Munda Hirnök und Ingrid Slavec Gradišnik, *Meje: antropološki uvidi* (Ljubljana, 2022), S. 72–129.

Osojnik, Janez, Bajc, Gorazd und Mateja Matjašič Friš, „Koroške leta 1919 in ozadje sprejetja odločitve o plebiscitu – britanski pogled in reakcije v slovenskem tisku“, *Studia Historica Slovenica* 20, Nr. 2 (2020), S. 525–564.

Rahten, Andrej, *Po razpadu skupne države. Slovensko-avstrijska razhajanja od mari-borskega prevrata do koroškega plebiscita* (Celje–Celovec–Gorica, 2020).

Rahten, Andrej, „Šampanjec v Gradcu in nemške demivierges – ocena delovanja podpolkovnika Shermana Milesa na Štajerskem leta 1919“, *Studia Historica Slovenica* 19, Nr. 3 (2019), S. 781–814.

Ramšak, Mojca, *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev* (Ljubljana, 2003).

Strassegger, Regina und Inge Morath, *Obmejni prostori / Grenz.Räume - last journey* (München–Berlin–London–New York, 2002).

Šantel, Anton, *Zgodbe moje pokrajine* (Ljubljana, 2006).

Zgonik, Mavricij, *Dravska dolina* (Maribor, 1977).

DOI 10.32874/SHS.2024-16

Nekateri vidiki spolnega nasilja nad ženskami v Kraljevini Jugoslaviji v luči civilnega in kazenskega prava

Gorazd Bajc

Dr., redni profesor
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenija
e-pošta: gorazd.bajc@um.si

Veronika Mešič

Mag. prof. angleščine in mag. prof. zgodovine, doktorska študentka
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenija
e-pošta: veronika.mesic@student.um.si

Izvleček:

Pričujoče delo se ukvarja z vprašanjem položaja žensk v Kraljevini Jugoslaviji, in sicer v obdobju med letoma 1929 in 1941, z vidika civilnega in kazenskega prava. Civilno pravo, za razliko od kazenskega, v času obstoja Kraljevine Jugoslavije ni bilo poenoteno. Tako so ženske po kraljevini v luči civilnega prava uživale drugačne pravice druga od druge, pravice in družbeni položaj pa so bile odvisne od civilnega zakonika, ki je veljal na nekem območju. V luči kazenskega prava so bile ženske sicer dobro zaščitene, a je raziskava spolnih kaznivih dejanj zoper ženske, ki smo jo izvedli v Pokrajinskem arhivu Maribor, pokazala, da je bila sodna praksa nepoenotena.

Ključne besede:

družbeni položaj žensk, Kraljevina Jugoslavija, civilno pravo, kazensko pravo, civilni zakonik, kazenski zakonik, *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (avstrijski obči državljanski zakonik), *Srpski građanski zakon* (srbski državljanski zakonik), *Krivični zakonik za Kraljevino Srba, Hrvata i Slovenaca* (kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije), spolno nasilje

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 24 (2024), št. 3, str. 641–668, 79 cit., 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

Ženska emancipacijska gibanja so se v grobem začela pojavljati proti koncu 19. stoletja, bistveno pa so zaživela po prvi svetovni vojni, ki je temeljito spremenila položaj ženske v družbi. V obdobju prve svetovne vojne so ženske namreč nadomestile moško delovno silo, s tem pa so začele rasti njihove želje po enakopravnosti. Te so postajale vse bolj pereča tema tudi v novonastali Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (kasnejši Kraljevini Jugoslaviji), s čimer se ukvarjamo v pričujočem delu. Posebej se posvečamo položaju žensk v družbi v vsaki izmed banovin Kraljevine Jugoslavije, kot so ga narekovali pravni predpisi.

Znanstvena in strokovna literatura, ki primerja položaj ženske v banovinah Kraljevine Jugoslavije, je okrnjena. Še najboljše je ta tema raziskana na območju današnje Srbije,² Hrvaške³ in Slovenije,⁴ na območju Bosne in Hercegovine⁵ pa

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0372: *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno in inovativno dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

² Npr. Ivana Artonović, "Društveni položaj žena u Srbiji u doba Kraljevine Jugoslavije", *Baština*, št. 27 (2009), str. 233–235, piše o položaju žensk v Srbiji v času Kraljevine Jugoslavije, s posebnim pogledom na Kosovo in Metohijo; Kristina Jogić Stepanović, "Milica Đurić Topalović i žensko pitanje u Kraljevini Jugoslaviji", *Tokovi istorije* 29, št. 1 (2021), str. 85–108, piše o feministki Milici Đurić Topalović in njenem vplivu na oblikovanje ženskega vprašanja na območju Srbije; Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Beograd, 1996), str. 2 (dalje: Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*) poda primerjati vidik ženskega položaja v Srbiji v 19. in 20. stoletju s položajem žensk v preostalih delih Jugoslavije; Slobodanka Peković, "Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka", *Slavica Tergestina* 11–12 (2004), str. 123–137, piše o ženskih časopisih na območju Srbije v prvi polovici 20. stoletja; Svetlana Stefanović, "Radnički vs. građanski ženski pokret u Srbiji i Jugoslaviji 1910–1940", *Antropologija* 20, št. 1–2 (2020), str. 55–72.

³ Npr. Mira Kolar, "Podravka Mara Matočec, prva seljačka književnica i političarka u hrvatskom seljačkom pokretu (1918.–1940.)", *Podravina* 6, št. 12 (2007), str. 5–25, piše o književnici Mari Matočec, ki je naslavljala žensko vprašanje; Suzana Leček, "Dosada se samo polovica Hrvatskog naroda borila. Hrvatska seljačka stranka i žene (1918.–1941.)", v: *Historijski zbornik* 59, ur. Ivica Prlender (Zagreb, 2006), str. 93–129, piše o Hrvaški kmečki stranki in njenem vidiku ženskega vprašanja; Darija Željko, "Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine", *Pravnik* 47, št. 96 (2014), str. 23–48 (dalje: Željko, "Obiteljskopравни položaj žena"), piše o družinsko-pravnih razmerjih in ureditvi položaja žensk z vidika pravnih predpisov.

⁴ Npr. Nataša Budna Kodrič, "Žensko gibanje na Slovenskem do druge svetovne vojne", v: *Splošno žensko društvo 1901–1945*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana, 2003), str. 16–27, piše o položaju žensk na Slovenskem in oblikovanju ženskega gibanja; Mateja Jeraj, "Vloga in položaj žensk v obdobju 1918–1941" v: v: *Splošno žensko društvo 1901–1945*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana, 2003), str. 27–35 (dalje: Jeraj, "Vloga in položaj žensk"), piše o položaju žensk in njihovi (družinski) vlogi v obdobju 1918–1941; Maca Jogan, "Opravičevanje podrejenega položaja žensk do začetka druge svetovne vojne na Slovenskem", v: *Ženske skozi zgodovino*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana, 2004), str. 303, piše o podrejenem položaju žensk in sprejemljivosti tega položaja v družbi; Mojca Šorn, "Lik pridne ljubljanske gospodinje v letih med svetovnima vojnama", v: *Ženske skozi zgodovino*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana, 2004), str. 351–353, piše o poročanju časopisja o vlogi žensk; Irena Selišnik, "Experiences from the past. Domestic Help Workers and Legal Solutions", *Acta Histriae* 29, št. 4 (2021), str. 947–964, piše o hišnih pomočnicah in njihovem položaju.

⁵ Aida Spahić, Fabio Giomi in Zlatan Delić, "Part 1: 1914–1941. Women through the Epochs", v: *Women Documented: Women and Public Life in Bosnia and Herzegovina in the 20th Century*, ur. Jasmina Čaušević (Sarajevo, 2014), str. 13–38 (dalje: Spahić, Giomi in Delić, "Women through the Epochs"),

se take študije pojavljajo predvsem v zadnjih dveh desetletjih, manj literature pa smo našli za območji današnje Črne gore⁶ in Makedonije.⁷

V prvem delu raziskave smo sestavili primerjalni pregled najbolj relevantnih vprašanj o položaju žensk v jugoslovanski družbi v obdobju od oktobra 1929 do aprila 1941, nato pa smo po kazenskem zakoniku Kraljevine Jugoslavije⁸ prikazali inkriminacijo in zaščito žensk. Zastavili smo si naslednje temeljno raziskovalno vprašanje: Ali se je položaj žensk bistveno razlikoval glede na banovino njihovega bivanja? Razmere smo na podlagi najbolj relevantne literature raziskali z vidika pravnih predpisov, v luči civilnega in kazenskega prava. Cilj je bil torej ugotoviti, v kateri banovini Kraljevine Jugoslavije so ženske uživale najboljše in v kateri najslabši položaj, ter ali so obstajale bistvene razlike med banovinami. Da bi ugotovili aplikativnost tedanjih norm, so naposled, v tretjem delu, prikazani nekateri primeri sodne prakse, in sicer na podlagi preučitve ohranjenih sodnih virov v Pokrajinskem arhivu Maribor.

Kraljevina Jugoslavija je bila razdeljena na devet banovin. Ozemlja danes obstoječih držav so lahko spadala v več banovin hkrati – na primer ozemlje današnje Bosne in Hercegovine je spadalo v štiri banovine (Vrbaško, Drinsko, Savsko in Zetsko). Zaradi lažjega razumevanja bomo v pričujočem članku namesto o banovinah, pisali o ozemljih posameznih držav.

Pravna ureditev položaja žensk v Kraljevini Jugoslaviji

V času obstoja Kraljevine Jugoslavije (prej Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev) ni obstajalo poenoteno pravo, ki bi urejalo položaj žensk. Ob ustanovitvi

pišejo o položaju žensk v Bosni in Hercegovini med 1914–1941; Nusret Kujraković, "Islamska zajednica i muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata", *Pregled: Časopis za društvena pitanja* 3, št. 3 (2009), str. 101–121, piše o vplivu muslimanske stranke na oblikovanje ženskega vprašanja Muslimank, živčih v Kraljevini Jugoslaviji; Džaneta Kadić, "Doprinos časopisa Gajret odgojno-obrazovnoj praksi u Bosni i Hercegovini", *Analiza povijesti odgoja* 18 (42), št. 18 (2020), str. 61–69, piše o časopisu Gajret in njegovem vplivu na izobraževanje žensk v Bosni in Hercegovini.

⁶ Npr. Ivan Tepavčević, "Jedan pogled na položaj žena u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka", *Folia Linguistica et Litteraria*, št. 21 (2018), str. 237–247, piše o položaju žensk na območju Črne gore; Ervina Dabižinović, *Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815–2015)*, doktorska disertacija Univerze v Novem Sadu (Novi Sad, 2017), str. 24, piše o položaju žensk na območju Boke Kotorske; Đorđe Stepić, "Pravni položaj žene u Dušanovom zakoniku sa posebnim osvrtom na vlastelinke", *Herald of Legal History* 1, št. 2 (2020), str. 9–37, piše o položaju žensk z vidika Dušanovega zakonika.

⁷ Npr. Vera Vesković-Vangeli, "Plaveva, Rosa (born Varnaliev) (1878–1970)", v: *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, ur. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova in Anna Loufti (Budimpešta, 2006), str. 442, piše o feministki Rosi Plevevi, ki je pomembno vplivala na oblikovanje ženskega vprašanja na območju Makedonije.

⁸ V izvirnem poimenovanju *Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*, objavljen 27. januarja 1929 na Pravnem ministrstvu (Ministarstvo pravde).

Kraljevine leta 1918 so namreč "začasno" na dele države razširili prej obstoječe zakonike. Tako je za ozemlje Slovenije, Istre, Dalmacije in Prekmurja v veljavi ostal avstrijski obči državljanski zakonik⁹ iz leta 1811 z dopolnitvami iz let 1914, 1915 in 1916. Prav tako je ta, brez dopolnitev, veljal za Hrvaško in Slavonijo ter Bosno in Hercegovino, kjer pa je bilo v praksi tudi šeriatsko pravo.¹⁰ V nekaterih delih Bosne in Hercegovine je veljal še turški civilni zakonik¹¹ iz leta 1858.¹² Za dele Srbije in Makedonije je bil razširjen srbski državljanski zakonik¹³ iz leta 1844, za Vojvodino in Međimurje pa madžarsko pravo.¹⁴ Kot navaja Neda Božinović, so vsi ti stari zakoniki temeljili na podrejenosti ženske moškemu. Nekateri so bolj kot drugi omejevali njene pravice (na primer do dedovanja, zaposlitve).¹⁵

Avstrijski obči državljanski zakonik, ki je brez dopolnitev veljal na območju Hrvaške, Slavonije in v delih Bosne in Hercegovine, je kot glavo gospodinjstva določal moža. Ta je bil dolžan preživljati ženo in otroke. Ženska je s poroko pridobila vse ugodnosti moževega stanu in njen prvi "dohodek" v zakon je predstavljala dota. Kot njene naloge je avstrijski obči državljanski zakonik opredeljeval skrb za gospodinjstvo (t. i. "domači red"), delitev bivališča z možem in vzgojo otrok, ki jim ni mogla biti pravna skrbnica. Ženska po tem zakoniku brez dopolnitev ni mogla biti niti priča oporoke. Mož je smel upravljati ženi- no premoženje, s katerim je lahko razpolagal, dokler žena ni izkazala lastni- štva. V primeru smrti zakonca sta bila mož in žena izenačena v dedovanju, vsak preživeli zakonec je namreč po pokojniku dedoval celotno premoženje, če ni bilo drugih zakonitih dedičev, ali enak delež kot vsi preostali dediči (na primer otroci). Avstrijski obči državljanski zakonik z dopolnitvami je veljal na prostoru Slovenije, Istre in Dalmacije. Dopolnitve so odpravile neenakost ženske pri skrbi za otroke (postala je njihova pravna skrbnica), postala je lahko tudi priča oporoke, česar ji zakonik pred dopolnitvami ni omogočal.¹⁶

⁹ V izvirnem poimenovanju *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB)*, v veljavo je stopil 1. junija 1811.

¹⁰ Šeriatsko pravo je pravni sistem, ki temelji na islamski veroizpovedi, kot glavnem izvoru prava. Za muslimane predstavlja izraz božjih zapovedi muslimanom, kot sistema dolžnosti, ki jih morajo upoštevati vsi verujoči. Šeriatsko pravo tako muslimane vodi k praktičnemu izražanju svojega verskega prepričanja. Povzeto po: "Šeriatsko pravo (1. del)", Urška Klakočar Zupančič, *IUS-INFO*, dostopno na: <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/v-srediscu/234725>, pridobljeno: 16. 12. 2024, in "Sharia", *Encyclopaedia Britannica*, dostopno na: <https://www.britannica.com/topic/sharia>, pridobljeno: 16. 12. 2024.

¹¹ V izvirnem poimenovanju *Arazi-kanunnamesi*.

¹² V preučeni literaturi najdemo samo omembe zakonika, kako je urejal položaj žensk pa ne zasledimo.

¹³ V izvirnem poimenovanju *Srpski građanski zakonik*, v veljavo je stopil 25. marca 1844.

¹⁴ Kristina Jogić Stepanović, "Nevidljive žrtve voljnih pobačaja u Kraljevini Jugoslaviji 1930-tih godina XX veka", *TEMIDA* 22, št. 3 (2019), str. 346 (dalje: Jogić Stepanović, "Nevidljive žrtve"); Spahić, Giomi in Delić, "Women through the Epochs", str. 13–28.

¹⁵ Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, str. 100.

¹⁶ Jogić Stepanović, "Nevidljive žrtve", str. 346; Jeraj, "Vloga in položaj žensk", str. 28; Simo M. Ilić, "Položaj žene u predosnovi građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju", *Herald of Legal History* 1, št. 2 (2020), str. 200–201 (dalje: Ilić, "Položaj žene").

Tudi srbski državljanski zakonik, ki je veljal na območju Srbije in Makedonije, je za glavo družine postavil moškega, ženski pa je dodeljeval manj pravic kot avstrijski obči državljanski zakonik. Poročena ženska je bila po 920. členu zakonika namreč izenačena z mladoletnimi in duševno motenimi, ki jih je zakonik obravnaval kot opravilno nesposobne. Poročeno žensko je torej na teh dveh območjih moral vedno zastopati mož. Ženska, po srbskem državljanskem zakoniku, tudi ni mogla biti pravna skrbnica svojih mladoletnih otrok (na primer v primeru ločitve, je skrbništvo nad otroki dobil mož). Po prvotnem zakoniku iz leta 1844 ženska ni mogla biti priča oporoke, kar pa je bilo odpravljeno z dopolnitvijo iz leta 1911, ko je to lahko postala. Ženino premoženje je smel upravljati mož, zakonik pa ni urejal pravnega položaja premoženja, ki ga je ženska pridobila pred poroko, saj se ni razumelo, ali je to premoženje po poroki njeno ali moževo.¹⁷

Na območju Vojvodine in Međimurja je veljalo madžarsko pravo, ki je ženski podeljevalo polno pravno in opravilno sposobnost. Ženska je bila lahko pravna skrbnica svojih otrok. Premoženje, ki sta ga zakonca pridobila pred poroko, je bilo ločeno, premoženje, ki sta ga zakonca pridobila med zakonom, pa je veljalo za skupno. Madžarsko pravo je pri dedovanju izenačilo moške in ženske dediče. Na območju Črne gore je veljal obči lastninski zakonik iz leta 1888, ki pa ni urejal družinskih in pravnih razmerij. Tako se je na tem območju v večji meri upoštevala tradicija, po kateri je bila neporočeni ženski priznana polna opravilna sposobnost, poročene ženske pa so lahko bile skrbnice svojih mladoletnih otrok, razpolagale so lahko z lastnim premoženjem, niso pa imele pravice do dedovanja (namesto nje so dedovali so moški sorodniki). Skleniti ni smela darilne pogodbe (zanjo je morala imeti soglasje moža), lahko pa je prosto sprejemala in dajala darila družinskim članom in sorodnikom.¹⁸

Na območju Bosne in Hercegovine sta ob avstrijskem občem državljanskem zakoniku brez dopolnitev veljala še turški civilni zakonik iz leta 1858 in šeriatsko pravo. Slednje je določalo, da je žena v vseh vidiki podrejena možu, čeprav ji je priznavalo opravilno sposobnost. Mož je ženo lahko telesno kaznoval ali ji prepovedal odhod iz hiše, prav tako je sam lahko živel v poligamni skupnosti z več ženami različnih veroizpovedi, medtem ko se je ženska lahko poročila samo z muslimanom ter imela samo enega moža. Ženska je bila pravzaprav moževa "lastnina". Ločitev tako po šeriatskem kot tudi katoliškem cerkvenem pravu ni bila dovoljena, jo je pa dovoljevalo pravoslavno cerkveno pravo, a je bila tudi v tem oziru za žensko težko dostopna.¹⁹

¹⁷ Jogić Stepanović, "Nevidljive žrtve", str. 346; Jeraj, "Vloga in položaj žensk", str. 28; Ilić, "Položaj žene", str. 204–205.

¹⁸ Ilić, "Položaj žene", str. 202–206.

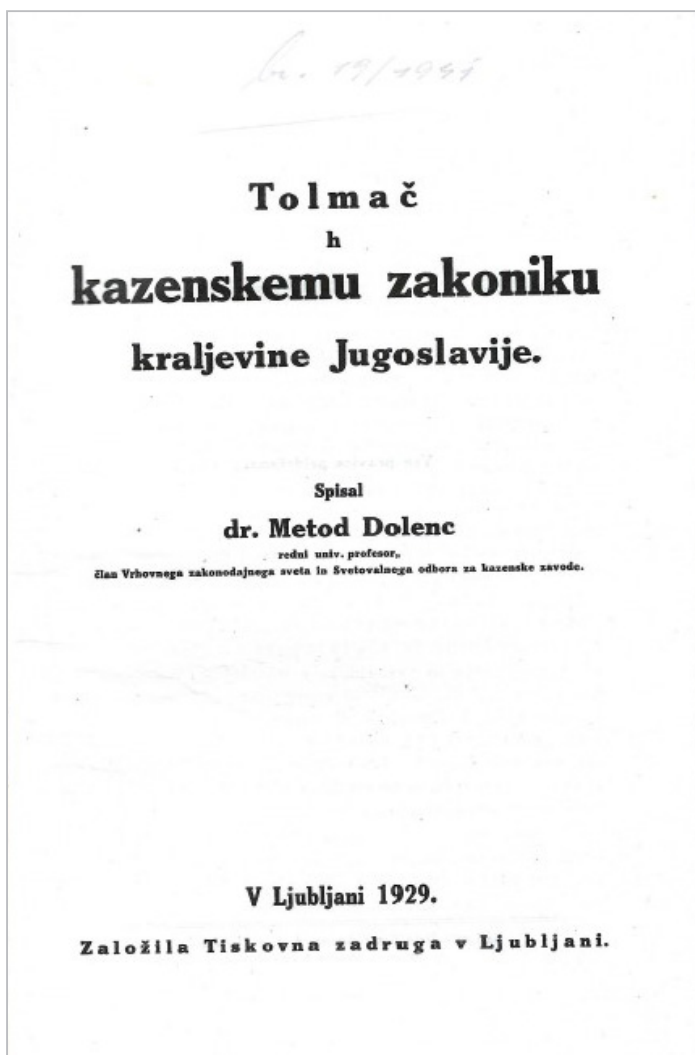
¹⁹ Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, str. 92; Spahić, Giomi in Delić, "Women through the Epochs", str. 205–206.

V času Kraljevine Jugoslavije se je pojavilo kar nekaj vprašanj glede položaja žensk v novi državi. Prvo se je nanašalo na uveljavljanje splošne volilne pravice za moške ob nastanku nove države, ko so tudi ženske želele pridobiti to pravico. Največja nasprotnica ženske volilne pravice med tedanjimi parlamentarnimi strankami je bila srbska Narodna radikalna stranka, katere predstavniki so trdili, da bi bilo podeljevanje ženske volilne pravice "nenaravno", saj ženska ni bila "sposobna samostojno sklepati in delovati politično". Na drugi strani pa sta se za uveljavitev ženske volilne pravice znotraj Kraljevine Jugoslavije zavzemali Slovenska ljudska stranka in Hrvaška kmečka stranka. Njuni predstavniki so namreč zavzeli stališče, da je kraljevina kmetijska država, v kateri so "ženske enak dejavnik v gospodarstvu kot moški". Ne glede na to ženska volilna pravica v obdobju obstoja Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in kasnejše Kraljevine Jugoslavije ni bila podeljena.²⁰

Drugo vprašanje se je navezovalo na poenotenje civilnega prava. V vsakem delu države je položaj ženske urejal drugačen državljanski oziroma civilni zakonik. Vsem je bilo skupno, da so žensko podrejali moškemu, so pa nekateri zakoniki ženskam priznavali več pravic kot drugi. Leta 1934 je sicer nastal osnutek civilnega zakonika, ki je predvidel nekatere spremembe položaja žensk, na primer je ženi določal vzdrževanje za delo nesposobnega moža. Predvidena je bila tudi izenačitev moža in žene pri doprinosu v zakonsko skupnost – če ni bilo znano, koliko je kateri zakonec pridobil oziroma doprinesel v zakon (na primer premoženja), se je razumelo, da sta vsak pridobila polovico (po starem zakoniku je vse doprinesel mož). Prav tako bi nov civilni zakonik po celotni državi žensko razumel kot opravilno sposobno in tako enako moškemu. Mož je bil še vedno označen kot glava družine in je bil dolžan urejati življenje celotne družine, a je osnutek zakonika omejeval njegovo moč nad zasebnim življenjem žene. Posebnost, ki jo je prinašal osnutek civilnega zakonika, bi ženski ob poroki prepuščal izbiro državljanstva (na primer če se je poročila z jugoslovanskim državljanom, je lahko izbirala ali bo prevzela jugoslovansko državljanstvo ali obdržala svoje). Glede odnosa do otrok je osnutek predvideval aktivno vlogo obeh staršev pri njihovi vzgoji, prav tako bi obema staršema podelil starševske pravice (skrbništvo nad otroci). Kljub nekaterim osnutkom in načrtom pa civilni zakonik, najverjetneje zaradi različnih pogledov in splošnega političnega položaja v državi, ni stopil v veljavo.²¹

²⁰ Željko, "Obiteljskopравни položaj žena", str. 32.

²¹ Jeraj, "Vloga in položaj žensk", str. 29; Ilić, "Položaj žene", str. 206–212.

Notranja naslovnica knjige Metod Dolenc, *Tolmač kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana, 1929), s katero je eden izmed tedanjih vodilnih slovenskih pravnikov temeljito obravnaval in razlagal Kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije.

Inkriminacija žensk v kazenskem zakoniku Kraljevine Jugoslavije

Podobno stanje kot na področju civilnega prava je do sprejetja enotnega kazenskega zakonika Kraljevine Jugoslavije vladalo na področju kazenskega prava. Za nekdanje avstro-ogrske dežele je do leta 1930 veljal avstrijski kazen-

ski zakon o zločinih, prestopkih in prekrških²² iz leta 1852, za preostale dele države pa so v veljavo razširili stari srbski kazenski zakonik. Poskusi poenotenja kazenskega prava so potekali vse od februarja 1926, ko je nastal prvi predlog skupnega kazenskega zakonika. Kazenski zakon, ki je bil osnova za oblikovanje novega zakonika, je bil sprejet v januarju 1929, leto kasneje, natančneje s 1. januarjem 1930, je v veljavo stopil kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije. Za enak zločin je bilo tako do leta 1930 mogoče v Kraljevini soditi popolnoma drugače. Novi kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije je sodno prakso tako dokončno poenotil po vsej državi.²³

V grobem se je kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije delil na obči in posebni del, pri čemer je prvi obsegal enajst poglavij, drugi pa šestnajst. Obči del zakonika je bil namenjen razlagi pojmov, uporabljenih v zakoniku (na primer zastaranje primerov, vrste in trajanje kazni, opredelitev kaznivih dejanj), posebni del zakonika pa je bil – kot je zapisal Metod Dolenc, eden izmed tedanjih vodilnih slovenskih pravnikov – namenjen opredelitvi in razložitvi posameznih kaznivih dejanj. Kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije je tako opredeljeval dve vrsti kaznivih dejanj – zločinstva in prestopke. Zločinstva so bila "ona kazniva dejanja, za katera prepisuje zakon smrtno kazen, robijo ali zatočenje", prestopki pa vsa dejanja "za katera predpisuje zakon strogi zapor, zapor ali denarno kazen".²⁴ Dalje je razlagal, kako je bila *Smrtna kazen* zagrožena za deset najtežjih zločinov, *Robija* pa je bila lahko dosmrtna ali časna. Slednja je trajala najmanj eno in največ deset let ter je bila najtežja prostostna kazen, ki se je izrekala za tista kazniva dejanja, ki so bila storjena iz "nečastnih nagibov". *Zatočenje* je bilo prostostna kazen pri težkih kaznivih dejanjih, pri katerih niso bili zasledeni nečastni nagibi, trajalo pa je od enega do dvajset let. *Strogi zapor* in *zapor* sta bila predvidena za manj težka dejanja, ki so bila storjena iz nečastnih nagibov, za dobo od sedmih dni do največ petih let.²⁵

Kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije je tako inkriminiral kot tudi ščitil ženske. V svojem XVI. poglavju (*Kazniva dejanja zoper življenje in telo*) je obravnaval tudi umetno prekinitev nosečnosti oziroma splav²⁶ (členi med 170 in 174). Zakonik je prednost dajal plodu in ne noseči ženski; umetna prekinitev

²² V izvirnem poimenovanju *Strafgesetz ber Verbrechen, Vergeben und bertretungen*, v veljavo je stopil 27. maja 1852.

²³ Damjan Korošec, *Spolnost in kazensko pravo. Od prazgodovine do t. i. modernega spolnega kazenskega prava* (Ljubljana, 2008), str. 46, 51–52.

²⁴ Metod Dolenc, *Tolmač b kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana, 1929), str. 13–14 (dalje: Dolenc, *Tolmač*).

²⁵ Dolenc, *Tolmač*, str. 42. Glej tudi Jelka Melik, *V imenu Njegovega Veličanstva Kralja! Kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930–1941* (Ljubljana, 2000), str. 22–23.

²⁶ Podrobneje o abortusu v obdobju Kraljevine Jugoslavije: Jogič Stepanović, "Nevidljive žrtve" in Ana Cergol Paradiž, *"Bela kuga": Ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama* (Ljubljana, 2022).

nosečnosti je bila prepovedana, razen v primeru, da je bila ta izjemno nevarna za žensko življenje in zdravje. 171. člen je predvidel kazen zapora za vsako nosečnico, ki bi sama odstranila svoj plod ali komu drugemu dovolila, da to stori zanj. Ta člen je sodiščem nalagal prosto presojo pri odmeri kazni oz. celo oprostitev kazni pri nezakonskih materah, ki so opravile abortus.²⁷ Nezakonske matere so torej lahko opravile splav, saj so v tedanji jugoslovanski družbi zunajzakonske skupnosti razumeli kot nemoralne, imeti nezakonskega otroka pa je bila velika sramota.²⁸ Do pet let zapora je 172. člen predvideval za vsakega zdravnika, farmacevta ali babico, ki bi nosečnici proti plačilu priskrbeli sredstvo za sprožitev splava. 173. člen pa je kaznoval vse, ki bi pri nosečnici uporabil "*sredstvo za odpravo ploda*" proti njeni volji. Izjemoma se po tem členu niso kaznovali zdravniki, ki so abortus opravili zato, da so rešili življenje nosečnice, če tega niso mogli storiti na noben drug način.²⁹

V svojem XXIV. poglavju je kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije obravnaval t. i. *Kazniva dejanja zoper javno moralo* (členi od 269 do 289). To poglavje je ženske tako ščitilo kot tudi inkriminiralo hkrati. Tako je 269. člen obravnaval "posiljenje spolno zrele ženske v normalnem stanju", za katerega je bila predvidena kazen robije do desetih let, storilec dejanja pa je "primoral žensko osebo, s katero ni oženjen, s silo ali s pretnjo istočasne nevarnosti za življenje ali telo do telesne združitve".³⁰ Zakon je torej kot posilstvo opredeljeval zgolj tisto spolno dejanje, pri katerem je odrasel moški prisilil odraslo oz. "spolno zrelo" žensko, s katero ni bil poročen, v spolni odnos. Spolno zrelost je zakonik določal od 14. leta naprej. Prav tako je v istem, 269. členu zakonik predvideval tudi kaznivo dejanje posilstva nezvestne ženske, ali ženske, ki jo je storilec prej spravil v tako stanje, v katerem ni bila zmožna obrambe. 270. člen zakonika pa je kaznivo dejanje posilstva razširil na "posiljenje spolno zrele ženske v nenormalnem stanju". Kot tako stanje je kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije opredeljeval duševne bolezni³¹, slaboumnost, omamljeno zavest, ali druge razloge, zaradi katerih ženska ne bi bila zmožna obrambe. Ta člen pa za razliko od prejšnjega, razlaga, da "nenormalno stanje", ne povzroči storilec sam, ampak se ga pri svoji žrtvi v naprej zaveda.³²

Členi med 273 in 279 so obravnavali spolne zlorabe mladoletnih oziroma spolno nezrelih oseb. Tako je 273. člen določal, da se storilca, ki "izvrši z žensko osebo, ki ni dovršila štirinajstega leta, telesno združitev", kaznuje z robijo do

²⁷ Dolenc, *Tolmač*, str. 286.

²⁸ Jogić Stepanović, "Nevidljive žrtve", str. 349–350.

²⁹ Dolenc, *Tolmač*, str. 285–292.

³⁰ Prav tam, str. 412–413.

³¹ Med duševne bolezni zakonik našteva epilepsijo, demenco in shizofrenijo (Prav tam, str. 414–415).

³² Prav tam, str. 413–415.

desetih let. Kot storilca kaznivega dejanja posilstva je kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije torej vedno predvideval samo moško osebo, ženska je lahko bila le pomočnica moškega krivca. Na drugi strani, pa je v primeru spolne zlorabe, kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije, žensko predvideval kot storilko tega kaznivega dejanja. V 274. členu je predvidel spolno zlorabo mladoletnika s strani odrasle ženske osebe. Tako dejanje se je kaznovalo z robijo do petih let. Prav tako je ta člen predvideval kaznovanje vseh odraslih oseb, ne glede na spol, ki bi "izvršile telesno združitev s svojim mladoletnim pastorkom, posvojenim otrokom, rejencem ali rejenko ali varovanko".³³

276. člen kazenskega zakonika Kraljevine Jugoslavije je predvideval spolno zlorabo "spolno neomadeževane deklice", ki je že dopolnila 14. leto starosti, a je bila še "devica v fiziološkem smislu". Za takšno kaznivo dejanje je bila predvidena kazen zapor v trajanju najmanj šestih mesecev. Če se je storilec takega dejanja s svojo žrtvijo poročil, ga niso kaznovali, pregon pa se je začel samo na predlog.³⁴ Omenili smo že, da je kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije inkriminiral tudi ženske. Tako so člani med 280 in 283 inkriminirali prostitucijo, s katero so se najpogosteje preživljale prav ženske. Prostitucija se je kaznovala z zaporom do dveh let, če je šlo za "posebno težke primere" pa z robijo do petih let. Prav tako je ženske inkriminiralo XXV. poglavje kazenskega zakonika Kraljevine Jugoslavije, natančneje 292. člen, ki je z zaporom do enega leta kaznoval vsakega moža ali ženo, ki je prevaral svojega zakonca.³⁵

Sodna praksa glede spolnega nasilja – nekateri primeri, ohranjeni v Pokrajinskem arhivu Maribor

Kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije je torej glede spolnega nasilja ženske vsaj nekoliko zaščitil, hkrati pa je žensko postavljala tudi kot storilko nekaterih kaznivih dejanj (na primer prešuštvo, abortus). Kljub zakonskim okvirjem glede spolnega nasilja, ki so vsaj nekoliko zaščitili ženske, pa je pri sami sodni praksi mnogo ostalo v rokah posameznih sodnikov, ki so odločali v posameznih primerih. V Pokrajinskem arhivu Maribor hranijo 32 primerov³⁶, sojenih

³³ Metod Dolenc in Rudolf Sajovic, *Novelirani kazenski zakonik za Kraljevino Jugoslavijo s kratkimi pojasnili* (Ljubljana, 1932), str. 137.

³⁴ Pregon na predlog pomeni, da žrtev nekega kaznivega dejanja poda predlog za pregon storilca, ki ga izvedejo za to odgovorne institucije (npr. policija, tožilstvo idr.). Povzeto po: "Pravni slovar", *Društvo za nenasilno komunikacijo*, dostopno na: <https://www.drustvo-dnk.si/pravni-koticek/53.html>, 15. 10. 2024.

³⁵ Dolenc, *Tolmač*, str. 418, 425–428 in 439.

³⁶ Podrobneje so primeri opisani v: Veronika Mešič, *Spolno nasilje nad ženskami v obdobju med 1930 in 1941 v luči obranjenih dokumentov Pokrajinskega arhiva Maribor*, magistrsko delo Filozofske fakultete Univerze v Mariboru (Maribor, 2022) (dalje: Mešič, *Spolno nasilje nad ženskami v obdobju med*

pred Okrožnim sodiščem Maribor in Okrožnim sodiščem Murska Sobota, iz katerih je razvidno, da se je sodna praksa marsikdaj razlikovala od pravnih predpisov (na primer pri odmeri kazni obsojencu). V pričujočem članku bomo predstavili osem primerov, ki orišejo nepoenoteno sodno prakso.

Leta 1937 se je zaradi poskusa posilstva pred Okrožnim sodiščem v Mariboru znašel Ferdinand L.³⁷ Kot je razvidno iz sodnega spisa, je žrtev Pavla Ž. več dni prebivala pri obdolžencu, ki naj bi jo, kot je sodišče povzelo njeno izpoved, "že tretjega dne, odkar je prišla k njemu, začel nadlegovati z ljubavnimi ponudbami"³⁸, ki jih je vztrajno zavračala. Kritičnega večera naj bi jo obdolženec zgrabil, jo vrgel na posteljo in jo skušal posiliti, pri čemer pa je žrtev Pavla Ž. uspela pobegniti in se skriti na podstrešje. Tja naj bi ji sledil obdolženec in ji grozil z revolverjem, v hudem strahu je žrtev skočila skozi okno, pri čemer si je zlomila desno nogo. Obdolženec Ferdinand L. je vse obtožbe odločno zanimal, pri svojem zagovoru pa je pred sodiščem izpovedal tudi, da si je "vse ostalo [priimek odstranjen] enostavno izmislila".³⁹ Sodišče je odločilo, da obdolženca oprosti obtožbe, saj:

Pričevanje [priimek odstranjen] Pavle sodišču ne nudi zadostne opore za obtožencev krivdorek". [Priimek odstranjen] Pavla je namreč svoje navedbe ponovno izpreminjala tako, da njene prvotne izjave povsem divergirajo z zadnjimi, ki jih je podala pred sodiščem.⁴⁰

Žrtev naj bi torej na sodišču svojo izpoved večkrat spremenila, prav tako pa je sodišče pri svoji presoji upoštevalo, da je priča "že več let bolana na umu, kar je razvidno iz popisa bolezni državne bolnice za duševne bolezni v Ljubljani" in da je "v moralnem oziru propadla in da se rada udaja raznim moškim".⁴¹ Vidimo lahko, da je sodišče večjo verodostojnost polagalo obdolžencu, kot žrtvi in ga tako opralo vsake krivde. Sicer bi sodišče po kazenskem zakoniku Kraljevine Jugoslavije za poskus posilstva po 269. členu moralo odmeriti kazen robije od enega do desetih let.⁴²

Maja 1939 se je pred Okrožnim sodiščem v Murski Soboti znašel Koloman (ali Kalman, v dokumentih se namreč pojavljajo različne variante imena) K., ki naj bi februarja istega leta poskušal posiliti Marijo P. Ta se je tistega dne iz vaše

1930 in 1941 v luči obranjenih dokumentov Pokrajinskega arhiva Maribor).

³⁷ Zaradi varstva osebnih podatkov so vsa osebna imena zapisana z imenom in začetnico priimka.

³⁸ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Okrožno sodišče Maribor, Kzp 1595/36, *Sodba*, 8. maj 1937. Vsi prepisi so dobesedni in vključujejo slovnične ali tipkarske napake.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Dolenc, *Tolmač*, str. 412.

VII Kzp 1595/36-

V imenu Njegovega Velikanstva Kralja !

Okrožno sodišče v Mariboru, odd. VII je vsled naredbe z dne 12.4.1937, razpravljalo po rešitvi v smislu ša 223/1 kp. tajno dne 8.5.1937 pod predsedstvom sos.dr. Turato Toma, v navzočnosti gos. Kolška Josipa in sod. Aschmana Ovetka kot sodnikov, o.p. Dobcnika Danila kot zapisnikarja, drž. toz.dr. Hojnika Ivana, obtoženca Ferdinanda ter njega branilca dr. Faningerja Riharda, odv.v Mariboru, o obtožbi drž. toz.v Mariboru, zoper imenovanega obtoženca, radi poskusa zločinstva po §§ 31, 269/1 kz. in je po predlogu drž. toz. na kaznovanje obtoženca po obtožbi ter branilca na oprstitih ali vsaj milo kaznovanje, razsodilo:

Obtoženi Ferdinand,

rojen [redacted] v Smartnem pri Slovenjgradcu, prist. v Dravograd, nezak. sin [redacted], rk. poročen, delavec v farni vasi pri Prevaljah, pismen, brez premoženja, ni služil v vojski, ze kaznovan v prostosti,

se po šu 280/1 kp. oprosti obtožbe,

da je dne 28.7. 1935 v farni vasi poskusil primorati Pavlo, s katero ni bil ozenjen, s silo in pretnjo istočasne nevarnosti za življenje do telesne združitve in sicer tem, da jo je večkrat zagnal na posteljo z zahtevo, naj se mu spolno uda in s tem, da ji je z revolverjem v roki pretil, da jo bo ustrelil, če se mu ne uda, tedaj izvršitev naklepnega kaznjivega dejanja zacel, a ga ni dovršil in s tem zekrivil poskus zločinstva zoper javno moralo po §§ 31, 269/1 kz.

Po šu 311 kp. trpi stroške kaz. postopanja državna blagajna

Po šu 300 kp. se zas. udel. OUZD v Ljubljani in zapavcer Pavla s svojimi odškodninskimi zahtevki napotita na pot civilne pravde.

Razlogi:

Obtoženec odločno zanika vsako krivdo. Trdi, da je kritičnega večera nenasdoma vstala, se napravila ter hotela oditi domov. Ker je [redacted] kljub temu, da ji je to odsvetoval, še vedno hotela oditi, da jo je potegnil nazaj v sobo in vrata zaklenil. [redacted] da se je nato vlegla, čez nekaj časa pa ponovno vstala, ter odšla na podstresje, kjer je začela prižigati vžigalice. Ker se je zbal, da mu ne bi na podstresju kaj zazgala, da je šel za njo ter jo zopet potegnil nazaj v sobo, nakar je [redacted] skocila skozi okno. Nato da jo je šel iskat ter jo prinesel nazaj v stanovanje. [redacted] da mu je takrat sicer trdila, da jo boli noga, da mu pa ni rekla, da ima nogo zlomljeno.

Obtoženi torej odločno zanika, da je hotel [redacted] posiliti, ter da je ona nato v strahu skocila skozi okno. Ravno tako zanika obtoženec, da bi bil [redacted] grozil z revolverjem in trdi, da je v mizi res imel star revolver, ki pa je bil neuporaben in ga tudi tega večera sploh ni vzel iz miznice. Vse ostalo da si je [redacted] enostavno izmislila.

Nasprotno temu obtoženčevemu zagovoru pa izpoveduje prica Pavla, da jo je obtoženec ze tretjega dne, odkar je prišla k njemu, zacel nadlegovati z ljubavnimi ponudbami. Isto da je storil tudi kritičnega večera, vendar pa da je ona vse obtoženčeve ponudbe odklonila. Zato, da jo je obtoženec zgrabil in jo trikrat ali štirikrat

Sodba Okrožnega sodišča Maribor zoper Ferdinanda L., z dne 8. maja 1937 (PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, Kzp 1595/36, Sodba, 8. maj 1937, str. 1. Zaradi varstva osebnih podatkov so le-ti zakriti)

zagnal na posteljo in hotel z njo spolno občevati. Vsakokrat pa da se mu je še pravočasno izmaknila ter skušala pobegniti. Hotela se je skriti tudi v neko luknjo na podstrešju, toda obtoženec je prišel za njo ter jo s silo potegnil nazaj v stanovanje, kjer da ji je z revolverjem v roki prišel groziti, da bo ustrelil sebe in njo, ker je bil obtoženec ves divji, da je nato v strahu pred njim skocila skozi okno in si pri tem zlomila desno nogo.

Kljub navedeni izpovedi pa se sodišče o krivdi obtoženca ni moglo prepričati, ker pričevanje Pavle sodišču ne nudi zadostne opore za obtožencev krivdorek.

Pavla je namreč svoje navedbe ponovno izpreminjala tako, da njene prvotne izjave povsem divergirajo z zadnjimi, ki jih je podala pred sodiščem. Tako je zaslišana na zand. stanici v Prevaljah izjavila, da ne zahteva kazenskega postopanja zoper obtoženca, ker je on ni poškodoval, ampak je sama padla po stopnicah. Res je sicer, da zatrjuje price, da je to izjavila vsled groženj obtoženca. Vendar pa je ta trditev kaj malo verjetna, saj je bila zaslišana na orožniški stanici popolnoma sama, in ni torej možno trditi, da bi bila njena gornja izjava izsiljena. Posebno je sodišče pri tem upoštevalo izpovedi pri Leonizije in Anke, na katere se je sama sklicevala, od katerih pa prve o dogodku ničesar ne ve, druga pa izjavlja, da ji je Zmavc-jeva različno pripovedovala, kako je prišla do poškodbe. Enkrat da je rekla, da je padla po stopnicah, drugič pa, da je skocila skozi okno. Ostale priče kakor Vinko, Helena, Angela, in Miroslav pa v stvari iz lastnega ne vedo skoro ničesar, ampak so na sodišču ponovile le to, kar jim je naslednje dni pravila.

Poleg vsega navedenega pa je sodišče pri razsoji upoštevalo tudi okolnost, da je priča Pavla že več let bolana na umu, kar je razvidno iz popisa bolezni državne bolnice za duševne bolezni v Ljubljani, kjer tudi ne izključujejo možnosti, da je baš ta njena duševna bolezen vplivala na to, da je skocila skozi okno. V ostalem pa so trditve tudi same na sebi malo verjetne, ko zatrjuje, da jo je obtoženec štirikrat vrgel na posteljo in ji ob enem grozil z nabitim revolverjem, zlasti, ako se pri tem upošteva, da sta v isti sobi spala tudi oba obtoženceva otroka, ki bi se morala sigurno prebuditi, ako bi se obtoženec tako vedel, kot trdi. Res je sicer, da opisujejo nekatere price obtoženca kot nasilneža, vendar pa izhaja na drugi strani iz poročila zand. stanice v Prevaljah, da je v moralnem oziru propadla in da se rada udeja raznim moškim.

Iz vsega navedenega je torej razvidno, da se sodišče ni moglo opreti na izpoved priče Pavle ter je po vseh gori omenjenih okoliščin precej nezanesljiva. Drugih dokazov, ki bi neizpodbitno potrjevali obtožencevo krivdo odn. ki bi izkazovali neresničnost obtožencevega zagovora, pa ni bilo. Vsled tega je sodišče obtoženca po načelu in dubio pro reo oprostil vsake krivde in kazni. Prostorek je čerj utemeljen.

Maribor, dne 8.5.1937.

Dobnik

[Signature]

*Dobro 25/5 47
[Signature]*

*Glej seznam oprostitih
obvesti oba zgor. nadel., da se ne spopadeta na c.p.p.*

Obsto	
Spisal	
Prilomjal	AB
Podarvil	

trgovine odpravila proti domu. Na sredi poti se ji je pridružil obtoženec, ki naj bi jo takoj začel nagovarjati k spolnemu občevanju, ki ga je Marija P. odklonila. Po pričevanju žrtve jo je obtoženec ob tem prijel za roke, vrgel na tla, ji privzdignil obleko in ji začel trgati (spodnje) hlače. Ker je Marija P. začela kričati, jo je osumljenec izpustil in odšel.⁴³ Pred sodišče je bil na zagovor poklican obtoženec, ki je priznal:

[Priimek odstranjen] nisem rekel nič kaj nameravam /.../ [priimek odstranjen] sem nameraval posiliti, in bi to svojo namero tudi izvršil, če bi [priimek odstranjen] ne bila začela jokati. /.../ [priimek odstranjen] sem nameraval odvreči s ceste, toda te svoje namere potem nisem izvršil.⁴⁴

Sodišče je v omenjenem primeru razsodilo tako, da je osumljenca opralo vsake krivde. V sodbi je sicer ugotovilo, da je osumljenec svojo namero priznal, a je za žrtev povedalo, da je na sodišče naredila "vtis duševno zaostale ženske", njena zgodba pa "je tako kolebajoča, da je sodišče ne sme smatrati za resno in prepričevalno".⁴⁵ V tem primeru bi po kazenskem zakoniku Kraljevine Jugoslavije sodišče moralo odmeriti kazen robije do desetih let.⁴⁶

Podoben vtis je na Okrožno sodišče Maribor leta 1934 v primeru zoper obdolženca Albina Š. naredila žrtev Jožefa M. Kot je pred sodiščem izpovedala žrtev se je tistega dne okrog 18. ure sprehajala na Glavnem trgu v Mariboru, saj je želela obiskati svojega brata. Pri tem jo je srečal obdolženec, ki ji je bil "do takrat popolnoma neznan." Povabil naj bi jo v bližnjo gostilo, kar je Jožefa M. zavrnila. Na to naj bi jo s silo odvedel v gostilno, naročil vino in ji ponudil pijačo. Medtem, ko je Albin Š. plačeval naročeno pijačo, se mu je Jožefa M. izmuznila, a jo je obdolženec dohitel, jo prijel za roke in odgnal do njej neznanega dvorišča. Nadalje je priča povedala:

Tam me je v nekem kotu, kljub temu da sem se branila, vrgel na tla in me spolno posilil. Ker sem kričala, me je parkrat udaril z nekim predmetom menda brusačem udaril po glavi in sem dobila na čelu poškodbo. Krvavela sem na glavi in sem hotela zbežati, pa me ni pustil.⁴⁷

⁴³ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 67/39, *Zaslišanje priče*, 10. marec 1939, in Sodba, 10. maj 1939.

⁴⁴ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 67/39, *Zaslišanje obdolženca*, 7. marec 1939.

⁴⁵ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 67/39, *Sodba*, 10. maj 1939.

⁴⁶ Dolenc, *Tolmač*, str. 412.

⁴⁷ PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, Kzp 88/34, *Zaslišanje priče*, 28. februar 1934.

Opr.št. Kzp 67/39

ZASLIŠANJE OBDOJZENCA.

Okrožno sodišče v Murski Soboti, odd.VII., dne 7.III. 1939.
Začetek ob 9. uri

Navzoča :

Sodnik: Jereb Miha
Zapisnikar: Serec Anton

Obdolženec navaja glede svojih osebnih razmer sledeče:

1. Priimek in ime: Kalman
2. Klicno ime če ga ima: ./.
3. Roditeljev priimek in ime: Franc
4. Materin dekliški priimek: [redacted]
5. Vera: r.k.
6. Rojstni karaj: Krajna
7. Kje živi: Krajna
8. Dan, mesec in leto rojstva: [redacted]
9. Domovinska občina, srez, banovina: Tišina
10. Materin jezik: slovenski
11. Poklic: poljedelec
12. Stan in rodbinske razmere: samski
13. Ali je pismen: pismen
14. Ali je služil v vojski: ne
15. Imovinsko stanje: brez imovine
16. Ali je bil kdaj radi česa obsojen: ne kaznovan
17. Ali je sedaj v preiskavi: ne
18. Če je malol., kdo je njegov zak.zastopnik: ./.

Nato se mu voščje naznani kaznivo dejanje, ki ga je obdolžen in se ga vpraša, če hoče kaj navesti v svojo obrambo. Obdolženec se obvesti da mu gre pravica si najeti branilca, če hoče.

V ovadbi navedenega dne sva šla s P. Marijo iz Stivanove trg. v Gederovcih. Šla sva proti domu okoli 6 ure zvečer in sem jaz Marijo prijel ze roke, na kar je Marija takoj začela jokati. [redacted] nisem rekel nič kaj nameravam in sem jo takoj spustil ko je začela jokati in je rekla, da bo doma povedala, da je nisem pustil na cesti pri miru. [redacted] sem nameraval posiliti, in bi to svojo namero tudi izvršil, če bi [redacted] ne bila začela jokati. Ni resnica, da [redacted] odvrlekel kakih 25 m daleč v gozd in da bi jo tam vrgel na tla ter ji privzdignil krnilo in začel žz nje trgati hlače. [redacted] je ceka ki ga je nesla v rokah, takoj spustila natla, in ga je takoj pobrala, čir sem jo izpustil. [redacted] sem od zada objel preko rok in gornjega dela života, čim pa je začela kričati sem jo izpustil. [redacted] sem nameraval odvrleči s ceste, toda te svoje namere potem nisem izvršil.

[redacted] Marija stanuje v Krajni pri [redacted] Jožefu.

Pr.pr.

S. i. p. [redacted]

Kalman

Zaslišanje obdolženca Kolomana K. pred Okrožnim sodiščem Murska Sobota, dne 7. marca 1939 (PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 67/39, Zaslišanje obdolženca, 7. marec 1939. Zaradi varstva osebnih podatkov so le-ti zakriti)

Možnost zagovora je pred sodiščem dobil tudi obdolženec, ki je povedal, da je žrtev poznal in se z njo dogovoril, da bosta spolno občevala. Povedal je tudi: "/.../ ni pa res, da bi jo takrat posilil, ampak se mi je prostovoljno udala, saj se ona sploh udaja moškim proti plačilu."⁴⁸ Nato sta se po pripovedi obdolženca z Jožefo M. vrnila proti Glavnemu trgu, kjer je obdolženec srečal svojega znanca, ki mu je rekel: "/.../ kaj hodiš s to kurbo zaraženo", iz česar je obdolženec razbral, da je žrtev okužena s spolno boleznijo, na kar je priznal, da jo je večkrat udaril z mesarskim brusačem. Tri dni po omenjenem dogodku naj bi obdolženec pri sebi opazil prve znake okužbe z gonorejo.⁴⁹ Sodišče je Albina Š. sicer spoznalo za krivega povzročitelja telesne poškodbe, a pri kaznivem dejanju posilstva (zločinstvo zoper javno moralo) ga je oprostilo. Sodišče je kot utemeljitev svoje ugotovitve zapisalo, da je:

Priča [priimek odstranjen] pred sodiščem ponovno zaslišana /.../ svojo izpoved naenkrat v celoti spremenila. /.../ Po vsem tem je sodišče priči spričo njene neverodostojnosti in nezanesljivosti odreklo vsako vero in tozadevno verjelo obtožencu.⁵⁰

Prav tako so žrtev nekaj mesecev po dogodku aretirali zaradi tajne prostitucije.⁵¹ Če bi osumljenca sodišče spoznalo za krivega, bi v tem primeru po kazenskem zakoniku Kraljevine Jugoslavije, moralo odmeriti kazen robije v trajanju od enega do desetih let.⁵²

Iz zgoraj izpostavljenih primerov lahko opazimo, da sta obe sodišči velik del dokazovanja o storjenem kaznivem dejanju prevzeli na žrtve. Kot navedla Eleni Coundouriotis imajo žrtve v pričanju pred sodiščem samo eno vrsto dokaznega gradiva – svojo izpoved, saj telesne poškodbe (če do njih pride) zbledijo in niso več vidne v času sojenja. Tako žrtvi ostane samo njena izpoved, s katero skuša sodišče prepričati o resničnosti dogodka, kot ga opisuje sama.⁵³ Tudi v primerih, ki smo jih preučili v Pokrajinskem arhivu Maribor, lahko opazimo, da so žrtve – priče bile tiste, ki so s svojimi izpovedmi nosile glavno dokazno gradivo, predvsem pa je bilo zaželeno, da so svoj vidik vsakič znova opisale na enak način. Iz modernih analiz vemo, da žrtve spolnega nasilja mnogokrat spremenijo svoje izpovedi, ali pozabijo, zamešajo nekatere podrobnosti o deja-

⁴⁸ PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, Kzp 88/34, *Zaslišanje obdolženca*, 22. maj 1934.

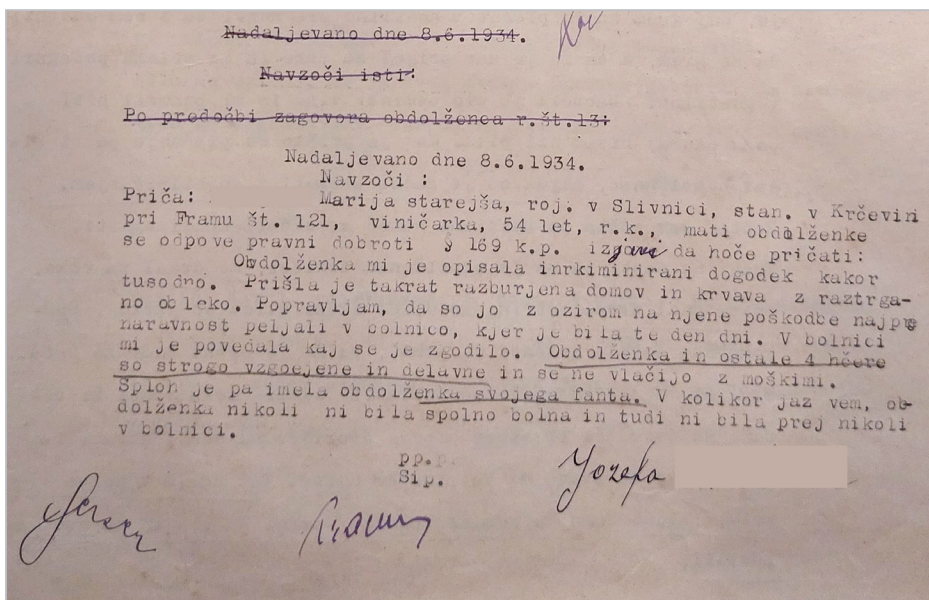
⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, Kzp 88/34, *Sodba*, 28. september 1934.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Dolenc, *Tolmač*, str. 412.

⁵³ Eleni Coundouriotis, "You Only Have Your Word: Rape and Testimony", *Human Rights Quarterly* 35, št. 2 (2013), str. 365–366.

Zaslišanje priče – matere žrtve, ki je pred Okrožnim sodiščem Maribor v bran svoji hčeri izpovedala, da so vse njene hčere "strogo vzgojene" in "se ne vlačijo z moškimi" (PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, Kzp 88/34, *Zaslišanje priče*, 28. februar 1934. Zaradi varstva osebnih podatkov so le-ti zakriti)

nju.⁵⁴ Psihološki vidiki in razumevanje žrtev spolnega nasilja je bilo v preučevanem obdobju (med letoma 1930 in 1941) še neraziskano, prav tako pa so bile nedovoljene (kaznive) spolne prakse tabu tema v jugoslovanski družbi.⁵⁵

Sodišča pa niso vedno zgolj oprostila obdolžencev, v raziskanih primerih, hranjenih v Pokrajinskem arhivu Maribor, smo namreč zasledili tudi take primere, v katerih je sodišče obdolženca spoznalo za krive, a so pri tem sodišča (pre)pogosto odmerila nižje kazni, kot jih je predvideval kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije. V avgustu 1938 so se sodniki Okrožnega sodišča v Murski Soboti soočali s primerom Bare B. proti Karolu R. Bara B. je namreč obdolženca obtožila poskusa posilstva. Maja istega leta se je po večerni molitvi žrtev vračala proti svojemu domu, na poti pa je srečala obdolženca, ki jo je nagovarjal k spolnemu odnosu. Ker je Bara B. zavrnila njegovo ponudbo, je Karol R. postal nasilen, pri čemer ji je strgal obleko, ko pa je "uvidel, da svoje namere ne bo mogel

⁵⁴ O tem npr. "Why Sexual Assault Survivors Forget Details", *BBC*, dostopno na: <https://www.bbc.com/future/article/20180926-myths-about-sexual-assault-and-rape-debunked>, 15. 10. 2024; "The impact of Trauma on Adult Sexual Assault Victims", *Government of Canada*, dostopno na: <https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/jr/trauma/p4.html>, 15. 10. 2024.

⁵⁵ O tem podrobneje Mešič, *Spolno nasilje nad ženskami v obdobju med 1930 in 1941 v luči obranjenih dokumentov Pokrajinskega arhiva Maribor*.

izvršiti, je odšel proti svojemu domu".⁵⁶ Karol R. je vse obsodbe odločno zanikal, priznal pa je, da je kritičnega večera srečal žrtev. Sodišče je Karola R. spoznalo za krivega in ga obsodilo na štiri mesece strogega zapor in na 120 dinarjev denarne kazni.⁵⁷ Po kazenskem zakoniku Kraljevine Jugoslavije bi sodišče za tako kaznivo dejanje sicer moralo odmeriti kazen robije od enega do desetih let.⁵⁸ V sodbi je sodišče zapisalo, da je odmerilo lažjo kazen zaradi olajševalnih okoliščin – delnega priznanja obdolženca in njegovega ugleda ("dober glas") v družbi.⁵⁹

Nižjo kazen od predvidene je sodišče odmerilo tudi v primeru Terezije R. proti Valentinu H. in Jožefu F. Kot je povedala 17-letna Terezija R. jo je tistega dne oče poslal v bližnji kraj po meso. Ko je prišla mimo vinske kleti, sta jo osumljenca ustavila in začela nagovarjati, naj se jima pridruži. Kot je povedala žrtev, sprva ni predvidevala, da imata osumljenca slabe namene in se jima je pridružila. Takoj, ko je prisledla za mizo, jo je začel Valentin H. nagovarjati, naj ima z njim spolni odnos, drugoobtoženi Jožef F. pa je klet zapustil in za seboj zaklenil vrata. Žrtev je povedala, da jo je Valentin H. še naprej nagovarjal k spolnemu občevanju, čemur se je upirala. Nato je žrtev povedala:

Ko je videl, da z nagovarjanjem ničesar ne opravi, se me je lotil s silo, to je pričel me je z rokami pritiskati k tlom /.../ ker pa sem jaka, on pa telesno precej šibak, sem se ga ubranila. Poteklo je precej časa, jaz sem medtem tudi tolkla po vratih, da bi s tem poklicala koga na pomoč, prišel pa mi ni nihče v pomoč, ampak se je čez čas pojavil pri vratih osumljeni F. [priimek odstranjen]. /.../ Čim je prišel F. [priimek odstranjen] v klet, je pričel groziti, da se moram takoj spolno udati H. [priimek odstranjen], sicer da me ubije.⁶⁰

Terezija R. je nato osumljenca prosila, naj jo vendarle izpustita, a jo je Jožef F. prijel za lase in jo začel z glavo butati ob vrata, Valentin H. pa jo je po tem posilil. Žrtev je sicer pred sodiščem povedala tudi, da v času posilstva "nisem bila več devica, ne udam se pa vsakemu moškemu, zlasti ne takim nepoznanim in nasilnim, kakor sta osumljenca".⁶¹ Sodišče je oba obdolženca spoznalo za kriva zločinstva zoper javno moralo po 269. členu kazenskega zakonika Kraljevine Jugoslavije. Valentina H. je sodišče obsodilo na eno leto in osem mesecev robije,

⁵⁶ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 20/38, *Obtožnica*, 4. julij 1938.

⁵⁷ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 20/38, *Sodba*, 3. september 1938.

⁵⁸ Dolenc, *Tolmač*, str. 412.

⁵⁹ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 20/38, *Sodba*, 3. september 1938.

⁶⁰ PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, Kzp 1536/34, *Zaslišanje priče*, 26. november 1934.

⁶¹ Prav tam.

Jožefa F. pa na dve leti robije.⁶² Sicer je kazenski zakonik za tako kaznivo dejanje predvideval kazen robije od enega do desetih let.⁶³ Sodišče je zapisalo, da domneva, da sta izrečeni kazni primerni, "tako kaznivim dejanjem, kakor tudi stopnji kazenske odgovornosti obeh obdolžencev".⁶⁴

Prav tako je sodišče nižjo kazen odmerilo v primeru Franca K., ki naj bi posilil Jožefo V. Žrtev je na sodišču povedala, da je tistega dne sedela pred svojo hišo, ko je mimo pristopil osumljenec in jo prosil za kozarec vode. Ko je stopila v hišo, ji je obdolženec sledil, jo začel pretepati in jo vrgel na tla, tako da se ni mogla braniti. Kot je povedala priča, jo je Franc K. nato na tleh posilil.⁶⁵ V svoj zagovor je obdolženec pred sodiščem povedal, da je bil kritičnega dne "precej vinjen". Priznal je, da je na svoji poti domov sicer srečal Jožefo V. in jo prosil za vodo. Nadalje je obdolženec povedal "/.../ me je zmotila pijanost ter sem jo začel grabiti čez obleko po spolovilih", vendar da žrtve ni posilil.⁶⁶ Sodišče je obdolženca Franca K. spoznalo za krivega zločina zoper javno moralo (posilstva) in ga obsodilo na štiri mesece in sedem dni strogega zapor. Pri odmeri kazni je sodišče upoštevalo obdolženčevo delno priznanje, neoporečnost in vinjenost v času dogodka.⁶⁷ Za kaznivo dejanje posilstva je kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije določal izrekanje kazni robije v trajanju enega do desetih let.⁶⁸

Sodišča so nižje kazni od predvidenih odmerjala tudi v primerih spolnih zlorab mladoletnic. Tako se je septembra 1939 pred Okrožnim sodiščem v Murski Soboti odvilo sojenje Janezu H., ki je bil osumljen spolne zlorabe mladoletnice po 276. členu kazenskega zakonika Kraljevine Jugoslavije. Janez H. naj bi 14-letno Katico D. zvalil v skedenj, kjer jo je začel nagovarjati k spolnemu občevanju. Žrtev naj bi se temu odločno uprla in stekla na bližnje polje, kjer jo je obdolženec dohitel ter jo spolno zlorabil. Kot navaja sodišče, je bila "deklica, sicer dobro razvita, vendar do tedaj spolno neomadeževana".⁶⁹ Iz pričevanja deklice je sodišče ugotovilo, da je "obtožencu slepo sledila, ne da bi se zavedela kaj se bo zgodilo, videla le je v obtožencu svojega dobrega znanca /.../".⁷⁰ Sodišče je obdolženca Janeza H. spoznalo za krivega in ga obsodilo na dva meseca zapor. Pri svoji odmeri kazni je kot olajševalno okoliščino upoštevalo, da je bil

⁶² PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, Kzp 1536/34, *Sodba*, 9. februar 1935.

⁶³ Dolenc, *Tolmač*, str. 412.

⁶⁴ PAM, fond Okrožno sodišče Maribor, Kzp 1536/34, *Sodba*, 9. februar 1935.

⁶⁵ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 255/39, *Zaslišanje priče*, 19. avgust 1939.

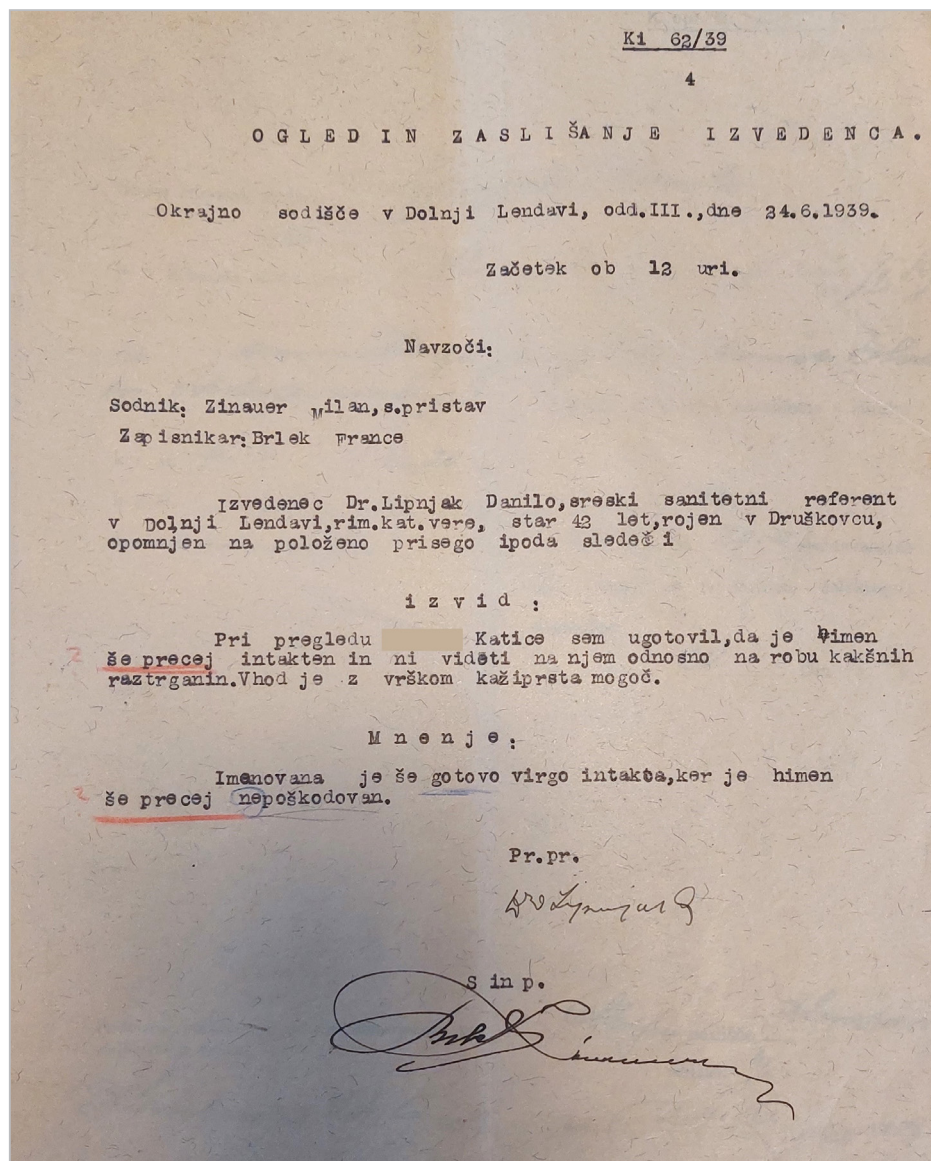
⁶⁶ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 255/39, *Zaslišanje obdolženca*, 19. avgust 1939.

⁶⁷ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 255/39, *Sodba*, 29. november 1939.

⁶⁸ Dolenc, *Tolmač*, str. 412.

⁶⁹ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 250/39, *Sodba*, 27. september 1939.

⁷⁰ Prav tam..

Zaslišanje sodnega izvedenca dr. Danila Lipnjaka pred Okrajnim sodiščem Dolnja Lendava dne 24. junija 1939 v primeru spolne zlorabe mladoletnice Katice D. zoper Janeza H. Sodni izvedenec je pričal o fizičnih poškodbah na spolovilu žrtve, kot dokazu inkriminiranega dejanja (PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 250/39, *Ogled in zaslišanje izvedenca*, 24. junij 1939. Zaradi varstva osebnih podatkov so le-ti zakriti)

obdolženec starejši mladoletnik⁷¹ in je tako odmerilo nižjo kazen, kot jo je zahteval kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije.⁷² Ta je sicer sodiščem za kaznivo dejanje po 276. členu narekoval izrekanje kazni zapora najmanj šestih mesecev.⁷³

Podobno kazen je Okrožno sodišče Murska Sobota odmerilo 77-letnemu obdolžencu Jožefu F., ki naj bi spolno zlorabil dve deklici, 8-letno Marijo R. in 9-letno Irmo L. Marija R. je pred sodiščem povedala, da jo je obdolženec k sebi zvabil tako, da ji je ponujal denar in "sladkorčke", če bo legla k njemu. Kot je povedala, ji je nato Jožef F. dvignil krilce in z se roko dotikal njenega spolovila. Pri tem dogodku je bila prisotna tudi Irma L., ki naj bi jo obdolženec prav tako otipaval.⁷⁴ Obdolženec je na zaslišanju pred sodiščem krivdo priznal. Povedal je, da je dekletoma ponudil denar, če se mu "pustita otipavati po spolovilih", a to naj bi, po svojih besedah, storil v pijanosti.⁷⁵ Sodišče je presodilo, da je obdolženi Jožef F. kriv prestopka zoper javno moralo po 273. členu kazenskega zakonika Kraljevine Jugoslavije in odmerilo kazen treh mesecev strogega zapora. Sodišče je pri odmeri kazni kot olajševalno okoliščino upoštevalo priznanje in neoporečnost obdolženca, kot obtežilno pa "značaj in naravo kaznivega dejanja".⁷⁶ Kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije je za kazniva dejanja po 273. členu sodiščem narekoval odmero kazni z robijo do desetih let.⁷⁷

V sklopu naše raziskave smo sicer ugotovili, da sta tako Okrožno sodišče Maribor kot Okrožno sodišče Murska Sobota v vseh ohranjenih primerih spolnih zlorab mladoletnic, obdolžence obsodili in spoznali za krive. Sta pa bili obe sodišči pri odmerah kazni obdolžencem popustljivi in sta odmerili nižje kazni, kot jih je za taka kazniva dejanja zahteval kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije.⁷⁸

⁷¹ Po kazenskem zakoniku Kraljevine Jugoslavije osebe med 18. in 21. letom starosti (Dolenc, *Tolmač*, str. 87).

⁷² PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 250/39, *Sodba*, 27. september 1939.

⁷³ Dolenc, *Tolmač*, str. 412.

⁷⁴ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 259/40, *Zaslišanje prič*, 23. avgust 1940.

⁷⁵ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 259/40, *Zaslišanje obdolženca*, 23. avgust 1940.

⁷⁶ PAM, fond Okrožno sodišče Murska Sobota, Kzp 259/40, *Sodba*, 21. september 1940.

⁷⁷ Dolenc, *Tolmač*, str. 417.

⁷⁸ Podrobneje v Mešič, *Spolno nasilje nad ženskami v obdobju med 1930 in 1941 v luči ohranjenih dokumentov Pokrajinskega arhiva Maribor*.

Sklep

Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev ob svojem nastanku ni imela poenotene civilnega in kazenskega prava. Tako so za vsak del države najprej "začasno" razširili prej obstoječe zakonike. Na področju kazenskega prava so leta 1930 sprejeli poenoteni kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije, ki je za celotno ozemlje nove države poenotil kazensko in sodno prakso. Kljub mnogim prizadevanjem pa se poenotenje civilnega oziroma državljanskega prava ni zgodilo, temveč so vse do aprila 1941 za vsak del kraljevine veljali drugačni civilni oziroma državljanski zakoniki. Ti so položaj žensk urejali iz različnih vidikov, vsem pa je bilo skupno, da so jo podrejali moškemu in ji priznavali manj pravic.

Ugotovimo lahko, da so najboljši položaj z vidika civilnega prava uživale ženske na prostoru Slovenije, Istre, Dalmacije, kjer je veljal avstrijski občni državljanski zakonik iz leta 1811 z vsemi dopolnitvami. Nekoliko manj pravic je avstrijski občni državljanski zakonik brez dopolnitev priznaval ženskam, živečim na prostoru Hrvaške in delov Bosne in Hercegovine. V nekaterih delih današnje Bosne in Hercegovine je veljalo še turško civilno pravo in šeriatsko pravo, ki je žensko popolnoma podrejalo moškemu. Na območju Srbije in Makedonije je srbski državljanski zakonik žensko podrejal moškemu in jo enačil z otroki ter duševno motenimi, ki niso imeli pravic in priznane opravilne sposobnosti. Prav tako je bila moškemu podrejena tudi ženska, živeča na prostoru Črne gore. Sklenemo lahko torej, da je bil položaj ženske, z vidika civilnega prava odvisen od banovine njenega bivanja.

Tudi poenotena kazenska pravila z enotnim kazenskim zakonikom niso bistveno spremenila položaja ženske. Kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije je ženske namreč ščitil, kot tudi inkriminiral hkrati (na primer prešuštvo, abortus). Ugotovili smo, da je kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije glede kaznivih spolnih praks sicer predvidel in poenotil kazni (ter kaznovanje) po celotni kraljevini, a je bila nato sodna praksa precej odvisna od sodnikov, ki so sodili v posameznem primeru. V primerih, ki smo jih preučili, smo namreč ugotovili, da so sodišča mnogokrat izrekala blažje kazni, kot jih je za posamezna kazniva dejanja zapovedoval kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije, velikokrat pa so domnevne storilce tudi oprostila.

Opazimo lahko, da so kazenskopravni predpisi vsaj na papirju zaščitili žrtve kaznivih dejanj zoper spolno nedotakljivost, a postopki pred sodiščem so velikokrat dokazali, da je odločanje, komu bo sodišče poklonilo verodostojnost (žrtvi ali obdolžencu), ostalo v rokah posameznih sodnikov. Prav tako smo pri svoji analizi ohranjenih primerov v Pokrajinskem arhivu Maribor odkrili, da je sodišče mnogokrat predvidene kazni znižalo oziroma odmerilo milejšo kazen. V kar 11 primerih je sodišče kazen robije (po kazenskem zakoniku Kraljevine Jugoslavije se je izrekala za kaznivo dejanje posilstva in kaznivo dejanja spolne

zlorabe mladoletnice) odmerilo s kaznijo strogega zapora. Ta kazen se je, kot je narekoval kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije, izrekala za tista dejanja, ki so izvirala iz nečastnih motivov, ampak "niso bila tako težke vrste, da bi si zaslužila kazen robije".⁷⁹ Odločitve glede odmere kazni so tako nosili sodniki, pri svojem sojenju pa so v primerih, ki smo jih raziskali pogosto odmerili nižje kazni, kot jih je narekoval kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije.

Položaja ženske nista oblikovala le civilno in kazensko pravo, sta pa pri odmeri njenih (političnih, državljanskih) pravic pomembno prispevala. Novo kazensko pravo je sicer poenotilo kazenska pravila po celotni kraljevini, a smo v primerih, ki smo jih raziskali, opazili, da je bila sodna praksa mnogokrat nepoenotena. Na tej točki moremo sicer opozoriti, da bi potrebovali obsežnejšo raziskavo sodnih praks v njihovi korelaciji s spoštovanjem kazenskega zakonika Kraljevine Jugoslavije. Take raziskave so v slovenskem zgodovinopisju (zaenkrat) izjemno skope, zato ne moremo z gotovostjo trditi, da je bila sodna praksa nepoenotena. Vsekakor pa lahko sklenemo, da je bil položaj ženske v Kraljevini Jugoslaviji precej odvisen od banovine oziroma ozemlja, na katerem je bivala, saj so njeno usodo krojili tudi civilnopravni predpisi, ki so narekovali njen družbeni položaj.

⁷⁹ Dolenc, *Tolmač*, str. 109.

Gorazd Bajc and Veronika Mešič

SOME ASPECTS OF SEXUAL VIOLENCE AGAINST WOMEN IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA CONSIDERING CIVIL AND CRIMINAL LAW

SUMMARY

The social status of women was not regulated with the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later Kingdom of Yugoslavia), as it had no unified civil law at its inception. Thus, in each part of the new country, the old civil codes were “temporarily” put in force, and each of them regulated the status of women differently. Therefore, women living in the areas of modern-day Slovenia, Istria and Dalmatia, where the Austrian Civil Code was in use, enjoyed the greatest degree of civil rights. Women living in what is now Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Macedonia, where several different civil codes (i.e. the Serbian Civil Code, Sharia law) were applied in practices, enjoyed fewer rights than their counterparts in other parts of the country. All mentioned civil codes subordinated women to men. Despite attempts to unify civil law and some drafts of a new civil code that would have to a certain degree improved the position of women, the Kingdom of Yugoslavia never had a unified civil code.

The position of women was somewhat better regulated by the Criminal Code of the Kingdom of Yugoslavia, which came in use on January 1, 1930. It unified criminal procedure throughout the country, defining offences and setting penalties for those offences. The Criminal code of the Kingdom of Yugoslavia recognised two types of offences – crimes and misdemeanours. It criminalised women in areas of abortion, prostitution and adultery, while it protected them around criminal sexual practices. It thus defined various sexual offences, of which women were the most frequent victims – rape, attempted rape, sexual abuse of a minor. The Criminal code of the Kingdom of Yugoslavia only defined men as perpetrators of such acts, and that these criminal acts were only criminal when the man (perpetrator) and woman (victim) were not married. At least in the field of criminal law, women were somewhat more protected than in the civil law.

An analysis of criminal files on sexual violence tried at the Maribor District Court and the Murska Sobota District Court, held at the Maribor Regional Archive (*Pokrajinski arhiv Maribor*), showed that despite the unification of criminal law, case law was not uniform. Maribor Regional Archive has 32 criminal cases, which were analysed, but only 8 criminal cases were presented in

detail in this paper. The analysis showed that decision-making in judicial proceedings, for example in sentencing of defendants, remained largely in the hands of individual judges. Judges of both District Courts often acquitted suspects of sexual violence, justifying their decisions in the given judgement. In reaching their decision, they heavily relied on the testimony of both the suspect and the victim, as well as other witnesses who could confirm or deny the criminal offence. However, when the judges found the suspect guilty, they (too) often imposed lower sentences than those imposed by the Criminal Code of the Kingdom of Yugoslavia. Usually, judges imposed lighter sentences, changing them from heavier to lighter penalties. Furthermore, in all cases of sexual abuse of minors, both District Courts found the defendants guilty, but even in such cases, they imposed lower sentences than those imposed for by the criminal law.

It was not only civil and criminal law that shaped women's position, but it made a significant contribution to the number of women's (political, civil) rights. While the new criminal law unified criminal rules throughout the Kingdom of Yugoslavia, in the cases studied it is obvious case law was often patchy. It may be noted that a more extensive study of the case law in its correlation with the observance of the Criminal Code of the Kingdom of Yugoslavia would be necessary. Such research is (so far) extremely scarce in Slovenian historiography, so it cannot be said with certainty that the case law was not unified. In any case, it can be concluded that the position of women in the Kingdom of Yugoslavia depended largely on the territory in which they resided, as their fate was also determined by the civil law regulations that dictated their social position.

VIRI IN LITERATURA

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, fond Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, kazenske zadeve Vr, Kzp in Pr.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, fond Okrožno sodišče Murska Sobota 1938–1941, kazenske zadeve Kzp.

Dolenc, Metod, *Tolmač b kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana, 1929).

Dolenc, Metod in Sajovic, Rudolf, *Novelirani kazenski zakonik za Kraljevino Jugoslavijo s kratkimi pojasnili* (Ljubljana, 1932).

"Sharia", *Encyclopaedia Britannica*, dostopno na: <https://www.britannica.com/topic/sharia>, 16. 12. 2024.

"Šeriatsko pravo (1. del)", Urška Klakočar Zupančič, *IUS-INFO*, dostopno na: <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/v-srediscu/234725>, 16. 12. 2024.

"Pravni slovar", *Društvo za nenasilno komunikacijo*, dostopno na: <https://www.drustvo-dnk.si/pravni-koticek/53.html>, prodobljeno: 15. 10. 2024.

"The impact of Trauma on Adult Sexual Assault Victims", *Government of Canada*, dostopno na: <https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/jr/trauma/p4.html>, pridobljeno: 15. 10. 2024.

"Why Sexual Assault Survivors Forget Details", *BBC*, dotopno na: <https://www.bbc.com/future/article/20180926-myths-about-sexual-assault-and-rape-debunked>, pridobljeno: 15. 10. 2024.

.....

Aritonović, Ivana, "Društveni položaj žena u Srbiji u doba Kraljevine Jugoslavije", *Baština*, št. 27 (2009), str. 233–235.

Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Beograd, 1996).

Budna Kodrič, Nataša, "Žensko gibanje na Slovenskem do druge svetovne vojne", v: *Splošno žensko društvo 1901–1945*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana, 2003), str. 16–27.

Cergol Paradiž, Ana, *"Bela kuga": Ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama* (Ljubljana, 2022).

Coundouriotis, Eleni, "You Only Have Your Word: Rape and Testimony", *Human Rights Quarterly* 35, št. 2 (2013), str. 365–366.

Dabižinović, Ervina, *Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815–2015)*, doktorska disertacija Univerze v Novem Sadu (Novi Sad, 2017).

Ilić M., Simo, "Položaj žene u predosnovi građanskog zakonika za Kraljevinu Jugosla-

- viju", *Herald of Legal History* 1, št. 2 (2020), str. 194–247.
- Jeraj, Mateja**, "Vloga in položaj žensk v obdobju 1918–1941" v: *Splošno žensko društvo 1901–1945*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana, 2003), str. 27–35.
- Jogan, Maca**, "Opravičevanje podrejenega položaja žensk do začetka druge svetovne vojne na Slovenskem", v: *Ženske skozi zgodovino*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana, 2004), str. 301–310.
- Jogić Stepanović, Kristina**, "Milica Đurić Topalović i žensko pitanje u Kraljevini Jugoslaviji", *Tokovi istorije* 29, št. 1 (2021), str. 85–108.
- Jogić Stepanović, Kristina**, "Nevidljive žrtve voljnih pobačaja u Kraljevini Jugoslaviji 1930-tih godina XX veka", *TEMIDA* 22, št. 3 (2019), str. 345–358.
- Kadić, Džaneta**, "Doprinos časopisa Gajret odgojno-obrazovnoj praksi u Bosni i Hercegovini", *Analiza povijest odgoja* 18 (42), št. 18 (2020), str. 61–69.
- Kolar, Mira**, "Podravka Mara Matočec, prva seljačka književnica i političarka u hrvatskom seljačkom pokretu (1918.–1940.)", *Podravina* 6, št. 12 (2007), str. 5–25.
- Korošec, Damjan**, *Spolnost in kazensko pravo. Od prazgodovine do t. i. modernega spolnega kazenskega prava* (Ljubljana, 2008).
- Kujraković, Nusret**, "Islamska zajednica i muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata", *Pregled: Časopis za društvena pitanja* 3, št. 3 (2009), str. 101–121.
- Leček, Suzana**, "Dosada se samo polovica Hrvatskog naroda borila. Hrvatska seljačka stranka i žene (1918.–1941.)", v: *Historijski zbornik* 59, ur. Ivica Prlender (Zagreb, 2006), str. 93–129.
- Melik, Jelka**, *V imenu Njegovega Veličanstva Kralja! Kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930–1941* (Ljubljana, 2000).
- Mešić, Veronika**, *Spolno nasilje nad ženskami v obdobju med 1930 in 1941 v luči obranjenih dokumentov Pokrajinskega arhiva Maribor*, magistrsko delo FF UM (Maribor, 2022).
- Peković, Slobodanka**, "Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka", *Slavica Tergestina* 11–12 (2004), str. 123–137.
- Selišnik, Irena**, "Experiences from the past. Domestic Help Workers and Legal Solutions", *Acta Histriae* 29, št. 4 (2021), str. 947–964.
- Spahić, Aida, Giomi, Fabio in Delić, Zlatan**, "Part 1: 1914–1941. Women through the Epochs", v: *Women Documented: Women and Public Life in Bosnia and Herzegovina in the 20th Century*, ur. Jasmina Čaušević (Sarajevo, 2014), str. 13–28.
- Stefanović, Svetlana**, "Radnički vs. građanski ženski pokret u Srbiji i Jugoslaviji 1910–1940", *Antropologija* 20, št. 1–2 (2020), str. 55–72.
- Stepić, Đorđe**, "Pravni položaj žene u Dušanovom zakoniku sa posebnim osvrtom na vlastelinke", *Herald of Legal History* 1, št. 2 (2020), str. 9–37.
- Šorn, Mojca**, "Lik pridne ljubljanske gospodinjice v letih med svetovnima vojnama", v: *Ženske skozi zgodovino*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana, 2004), str. 351–353.

Tepavčević, Ivan, "Jedan pogled na položaj žena u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka", *Folia Linguistica et Litteraria*, št. 21 (2018), str. 237–247.

Vesković-Vangeli, Vera, "Plaveva, Rosa (born Varnalievva) (1878–1970)", v: *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, ur. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova in Anna Loufti (Budimpešta, 2006), str. 442.

Željko, Darija, "Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine", *Pravnik* 47, št. 96 (2014), str. 21–48.

DOI 10.32874/SHS.2024-17

Joseph Roth in Slovenci

Mira Miladinović Zalaznik

Dr., redna profesorica v pokoju, raziskovalka
Inštitut *Nove revije*, Zavod za humanistiko
Vodovodna 101, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: mira.miladinovic-zalaznik@institut-nr.si

Izvleček

Študija, napisana na podlagi primarnih in sekundarnih virov ter spominov, obravnava tista dela avstrijskega pisatelja Josepha Rotha, ki tematizirajo Slovence. V prvi vrsti gre za romana *Radetzkyjeva koračnica* (1932) in *Kapucinska grobnica* (1938), kjer so Slovenci kot osrednji literarni liki prvič vstopili v neslovensko svetovno književnost in to skozi velika vrata. V podporo adekvatnejši analizi literarnih likov upošteva tudi Rothove feljtone, objavljene v nemškem dnevniku *Frankfurter Zeitung*, kjer Roth poroča o južnih Slovanih, njihovi politiki in državi, ki jo označi za eno naslednic propadle Avstro-Ogrske na Balkanu. Avtorica se osredinja na Rothove slovenske like in njihov sprejem pri naših bralcih, pri čemer s primeri iz Rothovih feljtonov in siceršnjih avtorjevih zapisanih izjav dokazuje, da je Roth dobro poznal tako zgodovino kakor tudi zakonitosti literarnega ustvarjanja. Fikcija do neke mere temelji na resničnosti, vendar deluje po estetskih učinkih, ki z le-to niso vedno kompatibilni.

Ključne besede:

Radetzkyjeva koračnica, *Kapucinska grobnica*, Habsburška monarhija, habsburški mit, feljton

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 24 (2024), št. 3, str. 669–698, 85 cit., 6 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Študija¹ je predmet literarnozgodovinskega raziskovanja ob uporabi primarne in sekundarne literature ter memoaristike, ki temelji na osebnih spominih. Ker je literarnovedne in literarnozgodovinske literature o avstrijskem pripovedniku, feljtonistu, novinarju in političnem emigrantu Josephu Rothu (1894–1939) zelo veliko in se ga tudi danes intenzivno raziskuje, kar priča o njegovi aktualnosti ter širini tem in idej, ki se jim posveča, se v svojih izvajanjih osredinjam na izbor, ki je vezan na slovenske oz. južnoslovanske teme.

Josepha Rotha je leta 1954 v antikvariatu na Dunaju, kjer je študiral, odkril Američan David Bronsen (1926–1990), poznejši literarni zgodovinar. Prelistal je dela neznanega mu avtorja in jih kupil. Med branjem je zaznal, kako je pisatelj svojim tekstom, ko je ubesedoval beg pred rusko revolucijo v *Begu brez konca* (1927), prajudovsko preroštvo v *Jobu* (1930), praavstrijskost v *Radetzkyjevi koračnici* (1932), pariškost v *Legendi o svetem pivcu* (1939) ali slovanskost ter judovskost obmejnega gnezda v *Ponarejeni uteži* (1937), znal pridihniti avtentičnost in verodostojnost. Monografija, ki jo je napisal po petindvajsetih letih dela, ima mnogo odlik in je temeljno delo o Rothu. Ko je nastajala, so bili še živi Rothovi sopotniki in sodobniki. Bronsen je v dvanajstih državah opravil sto šestdeset intervjujev, pregledal arhive na Dunaju, v New Yorku, Amsterdamu, Berlinu, Frankfurtu, Kölnu, Marbachu ob Neckarju, Weimarju, Pragi, Parizu, Londonu in Jeruzalemu. Spopadal se je s prozno-prozaičnimi dejstvi, kot je bilo trinajst različnih Rothovih verzij o očetovi identiteti ali kar nekaj različic o rojstnem kraju, ki ga je v različnih obdobjih navajal različno. Nič drugače se Bronsenu ni godilo v pogovorih s sodobniki in sopotniki, ki so pisatelja označevali za melanholičnega, radoživega, ljubitelja vojske, sovražnika vojske, poročnika c. in kr. vojske, enoletnega prostovoljca, socialista, monarhista, vernega Juda, vnetega katoličana, samotarja, družabnega človeka. Zdelo se mu je, da je edino, kar je res držalo, bilo dejstvo, da je bil pisatelj človek bujne domišljije, ki je tisto, kar je doživel v fantaziji, znal preliti v literarno resničnost.² Rothova dela še danes, sto let po nastanku, čeprav odsevajo nam tuj čas, na bralca delujejo z enako močjo in prepričljivostjo kot nekdanj, kar ga ohranja pri življenju in ga dela vznemirljivega.

Leta 1982 je izšel slovenski prevod *Radetzkyjeve koračnice* v nakladi 4.500 izvodov skupaj s spremno študijo Petra Vodopivca. Vodopivec uvodoma oriše avtorjevo življenje in delo, opozori na njegovo socialistično preteklost, na avto-

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0341: *Humanistika in smisel humanosti v vidikih zgodovinskeosti in sodobnosti* ter raziskovalnega projekta J-4631: *Hermenevtični problem razumevanja človeške eksistence in koeksistence v epobi nihilizma*, ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS (ARIS).

² David Bronsen, *Joseph Roth. Eine Biographie* (Köln, 1974) (dalje: Bronsen, *Joseph Roth*), str. 11–13.

Joseph Roth (https://images.forwardcdn.com/image/970x/center/images/cropped/blog-josephroth-011_912-1425820334.jpg)

biografskost likov, zakoreninjenost v vzhodnem judovstvu in prohabsburško naravnost. Pri tem se sklicuje na oceno *Radetzkyjeve koračnice* izpod peresa Györgyja Lukácsa, ki jo je ob izidu 1932 objavil v *Literaturnaji gazeti*. Skladno z njim opozarja, "da 'velika umetniška vrednost Rothovega romana sicer ne izhaja iz avtorjevih ideoloških stabilnosti, je pa tesno povezana z njimi'"³. Pri analizi habsburškosti se opira na Magrisova dognanja o habsburškem mitu. Slovenci so Vodopivcu šifra za Slované. Hkrati poosebljajo "kontinuiteto, vztrajanje v veri in varovanje tradicije".⁴

V monografiji *Im Prisma. Joseph Roths Romane* [V prizmi. Romani Josepha Rotha] (2009) ljubljanskega germanista Johanna G. Lughoferja sta obravnavana

³ Peter Vodopivec, "Joseph Roth in njegov beg v preteklost", v: Joseph Roth, *Radetzkyjeva koračnica* (Ljubljana, 1982) (dalje: Vodopivec, "Beg v preteklost"), str. 367.

⁴ Vodopivec, "Beg v preteklost", str. 372.

tudi oba Rothova 'slovenska' romana. Marxus Neuwirth, Alexander Preisinger in Stefan Schmidl analizirajo vizualnost in glasbenost Rothovega jezika, podoba umetnosti in umetnika ter vlogo kompozicije (koračnice) v *Radetzkyjevi koračnici*.⁵ Elke Frietsch razčlenjuje sodobno kritiko dunajske umetnosti, ki se v *Kapucinski grobnici* staplja s kritiko emancipirane ženske identitete.⁶ Karl Vocelka se v istem delu posveča osrednjim zgodovinskim prelomnicam, ki jih s pomočjo likov umešča v diferencirano podobo prostora podonavske monarhije kot metafore, pri čemer se osredinja na čas po letu 1918, ko se roman dogaja.⁷

V monografiji *Joseph Roth – europäisch-jüdischer Schriftsteller und österreichischer Universalist* [Joseph Roth – evropsko-judovski pisatelj in avstrijski univerzalist] (2011) se Tanja Žigon v svoji temeljiti kulturno- in literarnozgodovinski študiji loti sprejema Rotha v Sloveniji, ki ga umesti v našo recepcijo sočasnih avstrijsko-judovskih avtorjev Arthurja Schnitzlerja (1862–1931), Huga von Hofmannsthala (1874–1929), Rothovega prijatelja in podpornika Stefana Zweiga (1881–1942), Franza Werfla (1890–1945), Franza Kafke (1883–1924) in edinega Nejuda med obravnavanimi Roberta Musila (1880–1942). Ugotovi, da Rotha na Slovenskem nismo spremljali zgodaj, da je rdeča nit ocen prevedenih del avtorjeva zazrtost v preteklost in duhovna praznina po razpadu Habsburške monarhije. Omeni recenzentovo kritiko dela prevoda *Kapucinske grobnice*, ki da je lahko sad razlik v interpretaciji oz. razumevanju originala s strani prevajalke in kritika Antona Janka, ki ga med drugim moti prevajanje dunajščine v ljubljansčino.⁸ Vesna Kondrič Horvat obravnava prevod kot transkulturno srečanje na osnovi prevodov *Radetzkyjeve koračnice* in *Kapucinske grobnice*, pri čemer omeni pomanjkljivosti v prevodu drugega dela, ki jih je opazil kritik, ne da bi se s tem posebej ukvarjala.⁹

Isti prevod *Radetzkyjeve koračnice* je bil ponatisnjen 2021 v nakladi 1.200 izvodov z novo spremno študijo izpod peresa Andreja Rahtena. Rahten natanč-

⁵ Marxus Neuwirth, Alexander Preisinger in Stefan Schmidl, "Radetzkmarsch 1932", v: Johann Georg Lughofer (ur.), *Im Prisma. Joseph Roths Romane* (Wien–St. Wolfgang, 2009), str. 237–258.

⁶ Elke Frietsch, "'Kunstgeschmack' und 'Weltuntergang'. Die Wiener Werkstätte als Symbol für das Ende der österreichischen Monarchie in Joseph Roths Roman *Die Kapuzinergruft*", v: Johann Georg Lughofer (ur.), *Im Prisma. Joseph Roths Romane* (Wien–St. Wolfgang, 2009), str. 403–426.

⁷ Karel Vocelka, "Die Kapuzinergruf. Ein Spiegel der Geschichte des früher 20. Jahrhunderts?", v: Johann Georg Lughofer (ur.), *Im Prisma. Joseph Roths Romane* (Wien–St. Wolfgang, 2009), str. 427–437.

⁸ Tanja Žigon, "Zur Rezeption Joseph Roths in Slowenien. 'Ein bei uns bisher unbekannter Autor, ein österreichischer Schriftsteller aus halbvergangerer Zeit /.../'", v: Johann Georg Lughofer, Mira Miladinović Zalaznik (ur.), *Joseph Roth. Europäisch-jüdischer Schriftsteller und österreichischer Universalist* (Berlin–Boston, 2011), str. 315–329, tu str. 323, op. 31.

⁹ Vesna Kondrič Horvat, "Übersetzung als transkulturelle Begegnung – *Radetzkmarsch* und *Die Kapuzinergruft* in slowenischer Sprache", v: Johann Georg Lughofer, Mira Miladinović Zalaznik (ur.), *Joseph Roth. Europäisch-jüdischer Schriftsteller und österreichischer Universalist* (Berlin–Boston, 2011), str. 331–341.

no oriše avtorjevo družinsko ozadje, odraščanje in razvoj v času duhovnega, vojaškega in političnega propadanja in razpada Avstro-Ogrske. Tudi njemu so Slovenci "prisposodba širše južnoslovanske skupnosti", čeprav zapiše, da je bil Roth "seznanjen tudi s politično orientacijo Slovencev in Hrvatov na predvečer prve svetovne vojne".¹⁰

Od precej lastnih objav o Rothu in njegovih "slovenskih" romanih naj tu omenim primerjalno študijo "V teh sanjah mi pripovedujejo, da ne smem sanjati..." Kako stopajo Slovenci v besedila Josepha Rotha, Petra Handkeja in Draga Jančarja". Uvodoma predstavim Rotha kot najmanj znanega med tremi avtorji, ki jih analiziram. Ker Handkejevi Slovenci bralca bolj spominjajo na Rothove fiktivne like kot na realne Slovence, v nadaljevanju izpostavim *fiktionalnost* romanov in zavezanost k *realnosti*, ki bi se je moral držati Handke v svojem novinarskem članku, ki ga je sredi julija 1991 objavil v *Süddeutsche Zeitung* pod naslovom *Slovo od devete dežele* in ga pozneje objavil še v knjižni obliki pod razširjenim naslovom *Resničnost, ki je minila. Spomin na Slovenijo*. Tu med drugim zatrjuje:

Nikoli in nikdar ni slovenski narod poznal česa takšnega kot sanje o svoji državi. In slovenska država ni imela, vsaj do nasilja armadnih tankov in bombnikov ne, iz same sebe luči neke ideje (Jugoslavija jo je).¹¹

Takšno trditev smemo označiti za mitsko, kakor je tudi deveta dežela pojem naše mitologije in označuje domišljijско deželo, v konkretnem besedilu iz *avtorjeve* resničnosti, ki je minila. Čeprav je Handke misel zapisal v nefiktionalnem besedilu poleti 1991, *po* tistem ko je "JLA" napadla Slovenijo in smo se branili, dejansko riše *prividno* Slovenijo in jo označi za svoj *spomin* nanjo. Ta spomin se boleče sklada s klišejsko percepcijo Jugoslavije v očeh povprečnega turista, ki takrat ni vedel niti tega, da je bila Jugoslavija zvezna država, sestavljena iz šestih republik in dveh avtonomnih pokrajin. Jančar na Handkejeve trditve odgovarja v eseju *Poročilo iz devete dežele. Privid in resničnost*, kjer loči deveto deželo od Slovenije in ga opozori, da njemu kot nekakšnemu prebivalcu devete dežele ni dovoljeno sanjati niti v sanjah nekoga drugega, recimo Handkeja: "V teh sanjah mi pripovedujejo, da ne smem sanjati, da nisem nikoli sanjal, zakaj bi torej naenkrat začeti sanjati. Pri miru moram ležati in čakati..."¹² Zaključim z mislijo, da Drago Jančar "napiše poročilo insiderja, ki se opira na predsodke in

¹⁰ Andrej Rahten, "Historične koordinate miselnega sveta Josepha Rotha", v: Joseph Roth, *Radetzkyjeva koračnica* (Ljubljana, 2021) (dalje: Roth, *Koračnica*), str. 369–379, tu str. 377.

¹¹ Peter Handke, *Abschied des Träumers vom Neunten Land. Eine Wirklichkeit, die vergangen ist. Erinnerung an Slowenien* (Frankfurt/Main, 1991), str. 41–42.

¹² Drago Jančar, *Poročilo iz devete dežele. Privid in resničnost* (Celovec–Salzburg, 1991), str. 7.

klišeje pisateljskega kolega, ki ga sicer ceni, ga pa tu dementira." Handke "piše o sanjah, ki so zasidrane v njegovi resničnosti", Roth pa čisto "fikcijo".¹³

"Toda ljudje brez državljanstva, kot pove že njihovo ime, nimajo nič opraviti z državami."¹⁴

Roth je poleg Stefana Zweiga ne samo najbolj bran avtor v nemškem jeziku, pač pa sodi med najodličnejše upodobljevalce habsburškega mita, še preden ga je v književnosti zaznal Claudio Magris, ki je za *Radetzkyjevo koračnico* zapisal, "da ni nikakršno prazno poveljevanje izgubljenega časa /.../, pač pa čisto enostavno roman, ki je razumel tisti svet."¹⁵ V uvodu v *Habsburški mit v avstrijski književnosti* (1963) je Magris zapisal, kaj je srž tega mita:

Avstro-ogrska monarhija je propadla 1918. Toda njenim intelektualcem in poetom, ki so s tem doživeli tudi uničenje svoje družbe in s tem temelja svojega življenja in svoje kulture, avstrijskim pisateljem, ki so bili takrat vrženi v novo politično klimo, njenim zahtevam pa zaradi svoje formiranosti niso mogli biti popolnoma dorasli, njim se je kazala – in se sem ter tja kaže še danes – stara habsburška Avstrija kot srečen in harmoničen čas, kot urejena in pravljica Srednja Evropa, kjer čas ni tako naglo mineval in kjer se ti ni tako zelo mudilo, pozabiti včerajšnjih reči in občutij. V njihovem spominu je ta Avstrija postala "zlato obdobje gotovosti. Vse v naši skoraj tisočletni avstrijski monarhiji se je zdelo, da temelji na stalnosti, država sama pa da je najvišji porok te trajnosti ..."¹⁶

Joseph Roth je rojen pripovednik. To pa je po mnenju J. W. Goetheja (1749–1832) lahko nekdo, ki ima kaj povedati. Goethe je vedel, o čem govori, saj je pisal poezijo, prozo, dramatiko in znanstvena besedila:

Stvar je zelo enostavna. Kdor hoče pisati prozo, mora imeti kaj povedati; kdor nima kaj povedati, lahko izdeluje verze in rime, kjer beseda da besedo in se na koncu izcimi nekaj, kar ni sicer nič, je pa videti tako, kot da bi nekaj bilo.¹⁷

¹³ Mira Miladinović Zalaznik, "V teh sanjah mi pripovedujejo, da ne smem sanjati..." kako stopajo Slovenci v besedila Josepha Rotha, Petra Handkeja in Draga Jančarja?", v: Tone Smolej (ur.), *Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti. Imagološko berilo* (Ljubljana, 2002), str. 152–164, tu str. 161.

¹⁴ Joseph Roth, "Für die Staatenlosen", v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 3. Das journalistische Werk 1929–1939* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 132–136, tu 134. Vse nemške navedke prevedla M. M. Z.

¹⁵ Claudio Magris, *Der Habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur* (Salzburg, 1988²) (dalje: Magris, *Habsburški mit*), str. 259.

¹⁶ Magris, *Habsburški mit*, str. 7. Citat v citatu je iz *Včerajšnjega sveta* (1960) Stefana Zweiga, str. 14.

¹⁷ Johann Peter Eckermann, *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens*, dostopno na: <https://www.projekt-gutenberg.org/eckerman/gesprache/gsp1074.html>, pridobljeno: 1. 5. 2024.

Roth je bil rojen v starem trgovskem galicijskem, danes ukrajinskem mestu Brody 2. 9. 1894 v meščanski družini nemško govorečih vzhodno-galicijskih Judov. Za Ukrajino velja, "da je ime države starejše od imena naroda, ki se je na njenem ozemlju razvil" in "označuje /.../ pokrajino ob meji".¹⁸ Obmejni Brody, kjer so živeli priseljeni Judi, Armenci, Škoti in Grki, ljudje različnih veroizpovedi, jezikov in kultur, je Rothu izostril razumevanje drugega in drugačnega. Mesto, ki je bilo del Habsburške monarhije od 1772, je postalo v času Ilirskih provinc zaradi izgube jadranskih pristanišč pomembno pretovorališče kolonialnih dobrin, krzna ter ščetin. Cvetela sta tihotapstvo reči in ljudi, ki so neprijavljeno odnašali in prinašali blago, skrivoma prečili meje in zakone ter s trebuhom za kruhom odhajali na vse strani neba, tja do Amerike. Tudi o tem je pisal Roth v svojih romanih, ki so – vsem definicijam navkljub – bližji resnici kot fikciji.

Roth se je po veliki vojni, za katero je zapisal, da jo je treba označiti za "sve-tovno vojno", ne zato, "ker jo je bojeval ves svet, temveč ker smo zaradi nje mi vsi izgubili svet, svoj svet",¹⁹ preživeljal s pisanjem fikcije in novinarskih člankov. Objavljal je v renomiranem *Frankfurter Zeitung* (FZ), v dunajskih *Wiener Sonn-und Montagszeitung*, *Neues 8-Uhr-Blatt*, *Der Tag* in *Arbeiter Zeitung*, v praškem *Prager Tagblatt*, peštanski *Pester Lloyd* in vrsti majhnih nemških listov. Od socializma se je odvrnil po potovanju po Sovjetski zvezi, kjer se je mudil od avgusta do decembra 1926.

Na dan, ko je Hitler postal rajhovski kancler (30. januarja 1933), je iz Berlina odšel v emigracijo in živel pretežno v Franciji. Takrat se mu je dozdevalo,

kakor da bi bilo njegovo življenje sestavljeno iz samih katastrof, iz preteklih in šele prihajajočih. Svet se je skrčil, za toliko krajev in mest, kamor je potoval in kjer je stanoval, se mu je zdelo, ker mu niso bili več dostopni, da so kakor izbrisani. V tem razpoloženju propada, ki ga je nenehno silil v uživanje velikih količin konjaka in pernoda, je turoben pripovedoval prijateljici, ki mu je bila blizu, o vdoru ruskih čet v njegovo domovino Galicijo /.../ Pogovor je zaključil z besedami: "Vse, kamor stopim, propade."²⁰

V emigraciji je bival v poceni hotelih, pisal v kavarnah in do smrti plačeval drago zdravljenje psihično bolne žene Friedl (1900–1940) v Steinhofu na Dunaju. Po Rothovi smrti so jo po vsej Avstriji selili iz enega zavoda psihično obolelih v drugega in jo nato uplinili. Rotha so podpirali založniki s predujmi za še neobjavljena besedila. Podpirali so ga prijatelji, med njimi Stefan Zweig, tudi emigrant in avtor *Die Welt von gestern. Erinnerungen eines Europäers* (1942), ki

¹⁸ Aleš Maver, *Ukrajina. Od igre prestolov do vojne za samostojnost* (Ljubljana, 2023), str. 32.

¹⁹ Joseph Roth, *Kapucinska grobnica* (Ljubljana, 1984) (dalje: Roth, *Grobnica*), str. 38.

²⁰ Bronsen, *Joseph Roth*, str. 29.

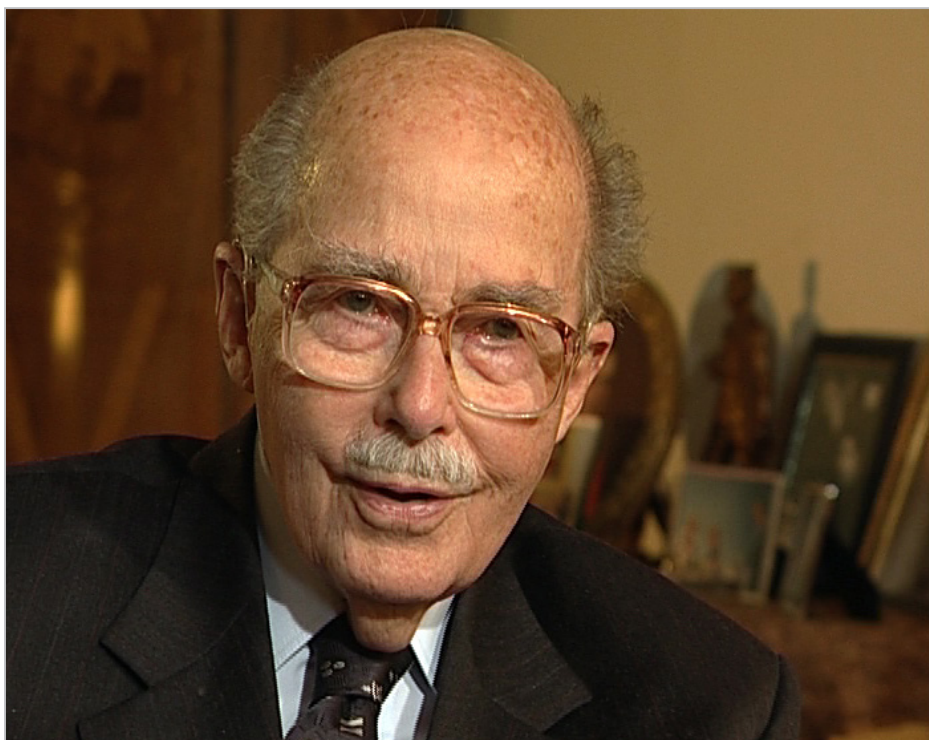
Friederike (Friedl)
Roth, roj. Reichler,
okoli 1920 (*Wikimedia
Commons*)

je z ženo v Braziliji, kjer sicer ni trpel materialnega pomanjkanja, pač pa duhovne hrane, napravil samomor.²¹

Zadnja leta življenja je Roth gojil stike z legitimističnimi krogi okoli Otta von Habsburga (1912–2011). Z njegovim pooblastilom je 24. 2. 1938, šestnajst dni pred anšlusom (13. 3. 1938), s ponarejenim potnim listom²² odpotoval na Dunaj. Tu naj bi zveznega kanclerja Kurta Schuschnigga (1897–1977) prepri-

²¹ Pri nas je Zweigovo poslednje delo izšlo kot *Včerašnji svet. Spomini Evropejca* leta 1958. Anonimno ga je smela prevesti Angela Vode (1892–1985), ko so jo spustili iz zapora. Na Nagodetovem procesu je bila obsojena na 20 let. V Begunjah in v Rajhenburgu/Brestanici jih je odgarala šest ter izpovedala, da so bili komunistični zapori hujši od nacističnega lagerja, ki ga je prav tako poznala od znotraj. Angela Vode, *Skriti spomin*, Alenka Puhar (ur.) (Ljubljana, 2004), str. 226–227.

²² Za podatek se zahvaljujem Igorju Grdini.

Otto von Habsburg, 2004 (*Wikimedia Commons*)

čal, naj odstopi v Ottovo korist. Roth je skoval pustolovski načrt, poslati "Otta v krsti na Dunaj /.../ in ga potem razglasiti za cesarja".²³ Skupaj s truplom cesarja Karla I. (1887–1922), ki so ga v izgnanstvu na Madeiri pokopali v slovenski uniformi, Manfred Rauchensteiner domneva, da v uniformi 17. ljubljanskega pehotnega polka,²⁴ naj bi v Avstrijo pretihotapili tudi živega Otta,²⁵ ki je bil na Karlovo izrecno željo (poslednji) lastnik 17. ljubljanskega pehotnega polka. Na Dunaju naj bi ga ustoličili za kanclerja in tako preprečili Hitlerjevo vkorakanje.

Do Schuschnigga se Rothu ni posrečilo prebiti. Pač pa mu je dunajski policijski predsednik in državni tajnik v uradu zveznega kanclerja za vprašanja varnosti in varovanja Michael Skubl (1877–1964) svetoval, "naj jedrno zapu-

²³ Bronsen, *Joseph Roth*, str. 482.

²⁴ Pogovor 25. 2. 2023 v Ljubljani.

²⁵ V Avstrijo ju je bilo potrebno pretihotapiti zato, ker je bila Habsburžanom po koncu I. svetovne vojne in ustanovitvi republike prepovedana vrnitev v Avstrijo.

sti državo"²⁶ in se vrne v Pariz, kar je Roth tudi storil. Posebna ironija usode je hotela, da je bil to tisti Skubl, ki smo ga Slovenci kar dobro poznali. Svoje dni je v Ljubljani 'bdel' nad početjem dveh Ivanov: Cankarja²⁷ in Hribarja²⁸.

Iste leta 1938 je kot reakcijo na anšlus ekspresionistični pesnik, pisatelj in prevajalec Emil Alphons Rheinhardt (1889–1945), ki se je pozneje boril v francoski *résistance* in tik pred koncem vojne umrl v koncentracijskem taborišču Dachau, s skupino avstrijskih razumnikov in somišljenikov, s propagandistom iz I. svetovne vojne in prozaistom Robertom Musilom²⁹, Rothom, pisateljem, prevajalcem in gledališkim kritikom Alfredom Polgarjem (1873–1955) ter dirigentom, pianistom in skladateljem Brunom Walterjem (1876–1962) ustanovil *Ligo za duhovno Avstrijo* v upanju, da bo Avstrija nekoč svobodna.

Roth je v emigraciji v vzdušju propadanja veliko pisal in objavljajl v nemščini kot *izrojen* (*entarteter*) umetnik, čigar dela so v Nemčiji prepovedali in jih javno zažgali, pri 1933 na Nizozemskem ustanovljeni emigrantski založbi Querido. Objavljajl je tudi v francoščini. Zadnje mesece je v Parizu prebil s pisanjem prošenj za azil za Jude, ki niso bili večji francoščine in nevajeni uradnikov. Hranil se je, kakor so na dunajskem simpoziju o njem 1989 poročali očitvidci, s kuhanimi jajci in alkoholom. Slednje je 18. 2. 2000 potrdil tudi Otto von Habsburg, ko se je na lastno željo kot predsednik *Panevropskega gibanja*³⁰ v Ljubljani udeležil pogovora s sodelavci Nove revije. Povedal je, da je po nasvetu Rothovega zdravnika pisatelju res "prepovedal" pitje alkohola. Roth da mu je obljubil, kako ne bo več pil in se tega v času vsakokratnega pogovora z njim tudi držal.

***"Kajti v tej izredno parlamentarni državi se uradniki menjujejo z vladajočimi strankami in ministri."*³¹**

Roth je bil mojster feltjona, listka, kot smo mu pred več kot sto leti rekli tudi na Slovenskem, podlistka, kot mu pravimo danes, kjer lahko na strani ali manj

²⁶ Bronsen, *Joseph Roth*, str. 505.

²⁷ Igorju Grdini se zahvaljujem za podatek.

²⁸ Ivan Hribar, *Moji spomini II* (Ljubljana, 1984), str. 106–109, 113–116, 151–152, 159–160, 235. Tudi Skubl ni ostal varen pred nacionalsocialisti. Gestapo ga je aretirajl v službenem stanovanju in mu 24. 5. 1938, tri mesece po Rothovem obisku Dunaja, dodelil nemški Kassel za prisilni kraj bivanja. Vrnil se je lahko šele 1946.

²⁹ Mira Miladinović Zalaznik, "Ein anderes Bild Robert Musils", v: Vesna Kondrič Horvat, Dejan Kos, Andrea Leskovec in Špela Virant (ur.), *Literarische Freiräume. Festschrift für Neva Šlibar* (Ljubljana, 2019), str. 107–118.

³⁰ Andrej Rahten, *V prah strti prestol. Slovensko dojemanje habsburške dinastije v postimperialni dobi* (Celje, 2023), str. 106–121.

³¹ Joseph Roth, "Der Blick nach Südslawien", v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 2. Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990) (dalje: Roth, "Südslawien"), str. 746–749, tu str. 747.

poveš nekaj resničnega o politiki, kulturi, ljudeh, njihovih deželah in navadah. Roth je v feljtonih za *FZ* poročal iz različnih slovanskih dežel, Sovjetske zveze, Ukrajine, Poljske in Kraljevine SHS, ki jo je imenoval Južna Slavija. Nekatere teh dežel ali pa njeni deli so bili do konca velike vojne pod habsburškim žezlom. V feljtonih Roth ni beležil tistega, kar bi mu bili povedali izbrani intervjuvanci, politiki in siceršnji pomembneži vsak s svojo agendo izjav in ciljev, ker je imel intervjuje za "udobno sredstvo novinarske zadrege."³² Pisal je o tistem, kar je videl ali izvedel v pogovorih s prebivalci. Zanimanje za kraje jugovzhodno od zahoda ni prihajalo samo od sebe, pač pa se je porodilo z begunci, ki so prihajali na Zahod: "Emigranti so nosili divji vonj domovine, zapustelosti, krvi, revščine, nenavadne, romanom podobne usode"³³. Tako kot v prozi se je Roth tudi v feljtonih posvečal družbi, politiki, vojski, ljubezni in Bogu.

V Rusiji se je Rothu razodelo, da se ljubemu Bogu najbolj godi ravno v največji slovanski, po koncu velike vojne tudi socialistični državi. Po ulicah Bog lahko hodi inkognito, nima nadležnih opravil in se ne briga za politiko. Niti državniki ga ne jemljejo več resno, ker ga imajo za "nesposobno konkurenco". V Rusiji ima "Bog /.../ počitnice /.../ Največji del njegovih funkcij je prevzela komunistična partija in jih prerezporedila na več manjših bogov".³⁴

Roth je od maja do julija 1927 popotoval po Kraljevini SHS (Beograd, Sarajevo, Zagreb) ter od tam poročal o tistem, kar je opazil. Beograd, na primer,

še vedno živi od deloma zasluženega, toda vendarle presenetljivega čudeža, ki se mu je zgodil ob izidu svetovne vojne. Doživel je razkroj dveh največjih sovražnikov: Avstro-Ogrske in Turčije.³⁵

Država spričo tega precenjuje fizično herojstvo, kar je že samo po sebi naivno, medtem ko "je optimizem, s katerim ocenjuje *južnoslovansko armado*, naravnost pustolovski".³⁶ Vojska namreč "trpi zaradi slabe organizacije".³⁷ Hrvaške in slovenske častnike so kar najhitreje upokojili, "višji položaji ostajajo rezervirani za čisto srbske častnike, ki imajo večinoma pomanjkljivo rusko

³² Joseph Roth, "Reise nach Albanien. Beim Präsidenten Achmed Zogu", v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 2. Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 710–713, tu 710.

³³ Joseph Roth, "Die zaristischen Emigranten", v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 2. Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 591–594, tu 591.

³⁴ Joseph Roth: "Der liebe Gott in Russland", v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 2. Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 681–683, tu 681.)

³⁵ Joseph Roth, "Südslawien und Albanien – innere Probleme", v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 2. Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990) (dalje: Roth, "Südslawien und Albanien"), str. 714–719, tu str. 714.

³⁶ Roth, "Südslawien und Albanien", str. 715. Poudarek v originalu.

³⁷ Prav tam, str. 715.

izobrazbo."³⁸ Medtem ko se birokracija bohota in obvladuje politiko ter življenje ljudi, južnoslovanski narodi vadijo troedinost. Ugotavlja, da je južnoslovanska država,

kar zadeva narodnostno politiko in birokracijo /.../ *država naslednica stare monarhije na Balkanu*. Hrvati, Slovenci in Srbi se bodo končno sporazumeli in bodo skupaj tvorili enotno 'južnoslovansko nacio', h kateri se priznava velik del srbsko-hrvaško-slovenske mladine.³⁹

Južni Slovani se mu izkazujejo kot ljudje "mehkega, prijaznega in resničnega humanega značaja /.../ naravne dobrote /.../ srca in /.../ simpatične malomarnosti".⁴⁰ Policija je brutalna in pretepa, birokrati so samovoljni. O kralju nima najboljšega mnenja:

Ta kralj nad komaj 14 milijoni ima *diktatorska poželenja*. Sicer nekateri zatrjujejo, da je v tej državi en diktator še vedno boljši kot deset diktatorčkov. /.../ Aleksander /.../ stane to revno državo 8 milijonov mark na mesec, ima rdeče-zlato osebno gardo v lakastih škornjih, majhnega prestolonaslednika, ki strumno salutira pred starimi generali in ga na splošno slabo vzgajajo /.../⁴¹

Prestolnica Južne Slavije, ki ji pravijo "Pariz Balkana"⁴², se Rothu zdi generalštab korupcije, ki jo gojijo tako državni uradniki kot prebivalci:

V nobeni državi na tem svetu – z izjemo Poljske – ni toliko tako slabo plačanih in hkrati tako elegantno oblečenih državnih uradnikov. V Južni Slaviji je običaj, da ne živiš od plače, če si n.pr. mlad ataše na zunanjem ministrstvu. Po stari tradiciji živiš od očeta. Če nimaš očeta – in oče, od katerega ne moreš živeti, je še slabši od očeta, ki ga sploh nimaš –, potem tudi ne boš tako zlahka postal ataše na zunanjem ministrstvu.⁴³

Novinarji so zvesta podoba vojske in uradništva:

Nikjer nisem srečal tako elegantnih, veselih in – nadarjenih novinarjev, nikjer tako vsemogočnih. V Beogradu vlada diktatura tiska. Novinarji čakajo vse dopoldne

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam. Poudarki v originalu.

⁴⁰ Prav tam, str. 716.

⁴¹ Prav tam, str. 717. Poudarek v originalu.

⁴² Roth, "Südslawien", str. 746.

⁴³ Prav tam, str. 747.

pred ministrstvi, s svinčnikom in papirjem, čakajo na prihajajoče in odhajajoče ministre, politiki so pod nenehno, neizprosno kontrolo reportaže /.../ Od vseh elegantnih moških, ki jih je videti na beograjski glavni cesti, je (seveda statistično nedokazljivih) trideset odstotkov državnih uradnikov in trideset odstotkov novinarjev. Ostane še štirideset odstotkov. Od teh jih je dvajset odstotkov kandidatov za uradniška mesta in dvajset odstotkov nekdanjih uradnikov. Kajti v tej izredno parlamentarni državi se uradniki menjujejo z vladajočimi strankami in ministri. Uradniki se vzpenjajo in padajo, prihajajo in odhajajo z ministri.⁴⁴

Pri vladajočih je zaznati razvito zavest o moči podob in tiska pri tvorjenju javnega mnenja, ki ga vladajoči ustvarjajo z medijsko prezentacijo resničnosti, kot jo dojemajo sami in kakor hočejo, da jo dojemajo ljudstvo:

Če kakšnega razumnega Jugoslovana vprašam: 'Čemu le potrebujete tako dragega kralja?', ti odgovori: 'Ker naš narod še ni tako napreden, da bi mu vladali republikansko'. In vendar je ravno južnoslovanski narod inteligenten, bister, discipliniran, politično samostojen, kritičen, obdarjen s svetlim, zdravim, podeželskim razumom, human, vesel, kultiviran /.../ brez nacionalističnih predsodkov, brez kakršnegakoli verskega fanatizma, lojalen do drugih narodov, plemen in ras. Nikjer nisem videl takšnega nasprotja med duhom odredb in zakonov ter značajem ljudstva. Uprava je reakcionarna, ljudstvo je napredno. Policija je brutalna, ljudje so prijazni. V uradih vlada korupcija, in prebivalstvo je pošteno /.../ Kralj ima diktatorske strasti in ljudstvo demokratična nagnjenja.⁴⁵

"Usoda je iz našega rodu mejaških kmetov napravila Avstrijce. To bomo ostali"⁴⁶

Kot pripovednik je Roth do neke mere drugačen od novinarja, čeprav v romanih velikokrat ubeseduje iste ali podobne teme kot v feljtonih. Zdi se, da ne eno ne drugo desetletja po vojni ni bilo nekaj, s čimer bi bili tvorci kulturne politike na Slovenskem hoteli soočiti bralstvo. Tako sem Josepha Rotha odkrila šele 1976 na železniški postaji v Münchnu, na enem tistih mimobežnih kolodvorov, ki že *per definitionem* igrajo vlogo srečevališča med tujim in domačim. Ko sem čakala na vlak, sta mi padla v oči in roke oba "slovenska" romana tega odličnega, meni, čeprav sem se pripravljala na diplomske izpite na germanistiki, popol-

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam, str. 748.

⁴⁶ Roth, *Koračnica*, str. 142.

noma neznanega avstrijskega pripovednika: *Radetzkyjeva koračnica* (1932) in *Kapucinska grobnica* (1938). Bila je ljubezen, ki nam je po Tavčarju vsem v pogubo, in to na prvi pogled. Med branjem obeh knjig, pozneje tudi drugih del, se mi je razkrilo, kako zanosno je Roth nenehno udejanjal pisateljsko zapeljevanje: "Umetnik mora bralca premagati, ujeti, s prevaro, s silo, z zvijačo. Mora ga 'pritegniti', da bo bralec rekel: 'To je kot življenje' ali 'To je kot kriminalka'".⁴⁷ Kajti njegova naloga je jasna: "Pripovednik je opazovalec in izvedenec. Njegova delo ni nikdar ločeno od realnosti, marveč je v resnici (s sredstvom jezika) pretvorjena realnost."⁴⁸

Roth je bil konec semdesetih let prejšnjega stoletja v Sloveniji razvpit kot odpadel socialist in prepričan rojalist oz. legitimist – kar je bilo v naših očeh verjetno še huje. Dejstvo, da je bila družina Trotta iz obeh romanov doma v slovenskem Sipolju in slovenskega porekla (brez omembe vrednega znanja slovenščine), ni moglo škoditi za olajševalno okoliščino. Ravno nasprotno, to je obema deloma pri takrat odločujočih škodilo, saj so bili Slovenci upodobljeni kot poslednji zvesti borci propadajočega in propadlega habsburškega cesarstva. Mimo tega za Sipolje še nikoli nihče ni *slušal*, kaj šele da bi ga *videl*. Na vse kriplje smo odklanjali Rothov opis slovenske vasi, manj zaradi fikcionalnosti prizorišča, bolj zaradi tega, ker so sredi romanesknega slovenskega Sipolja ležali "muslimani /.../ v molitvi na starih preprogah mošeje"⁴⁹, ker so vaške lepote nosile pokrivalca, okrašena z zlatimi novci, moški pa pili "rakijo"⁵⁰ namesto *šnopsa*. Popolnoma nepomembno je bilo, da je bil ta avstrijski novinar ter pripovednik judovskega rodu iz nekdanje vzhodne Galicije med prvimi intelektualci takratne Evrope, ki je od vsega začetka opozarjal na nevarnost Hitlerja in nacionalsocializma.

Še huje se je v naših očeh godilo nikoli videnemu Sipolju v *Kapucinski grobnici*, kjer avtor na samem začetku pove, da "Sipolja ni več, že dolgo ne".⁵¹ To nas nekako spomni na neki drug kraj, na Vrzdenc, ki je hkrati naslov Cankarjeve črtice iz leta 1917, ki naj je kot vasi tudi ne bi bilo. Ta črtica je pravzaprav napisana prav tako v duhu habsburškega mita, ki se v književnosti kaže kot izguba nekdanjega temelja, česar pa Cankar seveda ne objokuje:

Moja mati je bila doma z Vrzdenc. Ta vas je, pravijo, tam nekje v Horjulski dolini; jaz ne vem, če je res, ker je nikoli nisem videl in je tudi na nobenem zemljevidu ni

⁴⁷ Joseph Roth, "Schluss mit der 'Neuen Sachlichkeit!'" (dalje: Roth, "Schluss"), v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 3. Das journalistische Werk 1929–1939* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 153–164, tu 156.

⁴⁸ Roth, "Schluss", str. 157.

⁴⁹ Roth, *Koračnica*, str. 128.

⁵⁰ Prav tam, str. 14.

⁵¹ Roth, *Grobnica*, str. 5.

zaznamovane. Ali da je na svetu in da je celo prav blizu, je čisto gotovo /.../ Nikoli nisem bil na Vrzdencu in vem, da nikoli ne bom. Tudi ne, če bi bil en sam korak do tja. Spomnim se na to vas, kadar sem zelo potr, ali zelo bolan. Takrat se mi približa, kakor se včasih razboleli in preplašeni duši približa smrt.⁵²

Tudi v Sipolje se odpravljáš, kadar propada svet.

Med naglavnimi problemi pri sprejemanju oz. odklanjanju Rothovih romanov je bila na Slovenskem tematika: Habsburg, plemstvo ter prevladujoči poklic slovenskih osrednjih likov – častnik c. in kr. vojske. Naše plemstvo je (bilo) po splošnem prepričanju tuje, nam sovražno in izkoriščevalsko.⁵³ Slovenci se že tako ali tako nismo imeli in se nimamo za narod vojakov. Dolgo je bil pozabljen general Rudolf Meister (1874–1934, čigar zasluga je, da je Maribor pripadel južnoslovanski državi in ne Avstriji. Še bolj pozabljena sta mariborski viceadmiral in poveljnik avstrijske, kasneje avstro-ogrske vojne mornarice Wilhelm von Tegetthoff (1827–1871) in njegova zmaga v bitki pri Visu 1866.⁵⁴ Popolnoma pozabljen je prvi slovenski general Jernej Basaj (1719–1784), ki ga je cesarica Marija Terezija za služenje cesarstvu povzdignila v plemiča.⁵⁵ Skupaj s habsburškim mitom pa se je v Avstriji, Italiji, Franciji, deželah nekdanjega vzhodnega bloka in tudi v nekaterih delih Jugoslavije pojavljala retorika Srednje Evrope oz. Mitteleurope, ki je po Magrisu postala "gonilo pogoltnega iskanja lastne identitete".⁵⁶ Tudi ugotavljanje te naveze je bila ovira Rothove recepcije pri nas.

Tisto, kar Trottove dela za Slovence in častivredne glavne like *Radetzkyjeve koračnice*, je Roth "natančno" pojasnil:

Nenavadno družino Trottovih, o katerih bom poročal v svojem romanu 'Radetzkyjeva koračnica', sem poznal in jo ljubil, Špartance med Avstrijci. Mislim, da sem smel na njihovem vzponu, na njihovem propadu prepoznati voljo tiste srhljive sile, ki tolmači usodo zgodovinske silovitosti na usodi pokolenja.⁵⁷

Naši literarni zgodovinarji na čelu z Antonom Ocvirkom (1907–1980) so vedeli, da spada Roth med najodličnejše upodobljevalce habsburškega mita v

⁵² Ivan Cankar, *Podobe iz sanj* (Ljubljana, 1917), str. 125–129, tu str. 125–126.

⁵³ Stane Granda, *Pot v samoslovenstvo. Prva osamosvojitvena zgodovina Slovencev* (Ljubljana, 2022), str. 88.

⁵⁴ Igor Grdina, *Wilhelm von Tegetthoff in bitka pri Visu 20. julija 1866* (Maribor, 2016).

⁵⁵ Miha Šimac, "Iz kmetske hiše do baronskega naslova: oris življenja generalmajorja Jerneja Basaja (1719–1784)", *Kronika* 72, št. 2 (2024), str. 265–284.

⁵⁶ Magris, *Habsburški mit*, str. X.

⁵⁷ Joseph Roth, "Vorwort zu meinem Roman: 'Der Radetzkymarsch'", v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 5. Romane und Erzählungen 1930–1936* (Köln–Amsterdam, 1990) (dalje: Roth, "Vorwort"), str. 874–875, tu 875.

književnosti. Ta mit ni bil združljiv z našo socialistično realnostjo niti v lepi književnosti. Ko bi bili takrat poznali Rothovo mnenje, da je "[j]užnoslovanska država *država naslednica stare monarhije na Balkanu*",⁵⁸ bi bil znal biti ta odpor še hujši. Moj predlog, da prevedem Rothova slovenska romana in da ju Cankarjeva založba objavi, je urednik in pesnik Tone Pavček (1928–2011) zavrnil, češ da ju Ocvirk redno črta iz programa. Predlog je sprejel urednik in pesnik Severin Šali (1911–1992) v Mladinski knjigi. Podprla sta ga prevajalca Janez Gradišnik (1917–2009) in Katarina Bogataj Gradišnik. Urednika Aleša Bergerja pa je o umestnosti prevođa *Kapucinske grobnice* prepričalo neskajeno zanimanje Francozov za avstrijskega pripovednika, ki je pri njih doživljal renesanso.

Spomina na rajnko Avstrijo, kot so jo imenovali dedje, v tistih časih ni veljalo gojiti niti v fikciji. Rothu se je, kot je zapisal 17. 4. 1932 ob izidu *Radetzkyjeve koračnice* v predgovoru k podlistku v FZ, vsekakor zdela primerna za literarno upodobitev:

Okrutna volja zgodovine je razbila mojo staro očetnjava, avstro-ogrsko monarhijo. Ljubil sem jo, to očetnjava, ki mi je dovoljevala, biti hkrati patriot ter svetovljan, Avstrijec in Nemec med vsemi avstrijskimi ljudstvi. Ljubil sem kreposti in prednosti te očetnjave, in danes, ko je pokojna in izgubljena, ljubim še njene napake in slabosti. In imela jih je veliko. S smrtjo se je zanje pokorila. Iz operetne predstave je odšla skoraj naravnost v grozljivi teater svetovne vojne.⁵⁹

Rothu smo zaradi nam spornih slovenskih aluzij očitali nepoznavanje zgodovine. Zlasti se *načelno* nismo strinjali s tem, da je ravno nas izbral za cesarju *najzvestejše* podanike, čeprav je za to našel utemeljitev v zgodovini: spadali smo med tista ljudstva, kot se je reklo nekoč, ki so bila od nekdaj pod najstarejšim evropskim dvorom – habsburškim. In bili smo mu skoraj do konca vélike vojne tudi zvesti, kar se nam je šestdeset let po koncu I. in trideset let po koncu II. svetovne vojne zdelo *potvarjanje* zgodovinskih dejstev. Konec koncev smo se od monarhije odcepili in vstopili v Južno Slavijo, kakor je Roth dosledno imenoval novo balkansko politično tvorbo, ter s tem zaključili habsburško poglavje.

"Enkrat v tednu, ob nedeljah, je bila Avstrija."⁶⁰

Dve leti po izidu *Radetzkyjeve koračnice* se je Roth o virih svojega védenja razpisal v pariških *Les Nouvelles Litteraires* (2. 6. 1934):

⁵⁸ Roth, "Südslowien und Albanien", str. 716. Poudarek v originalu.

⁵⁹ Roth, "Vorwort", str. 874.

⁶⁰ Roth, *Grobnica*, str. 330.

Rad pišem romane /.../ Berem malo in skoraj izključno knjige o zemljepisu, zgodovini, zoologiji /.../ Od Francozov sem prebral Radigueta in Gida, ki ga občudujem, ne da bi ga imel rad. /.../ Gidov komunizem me moti. Ne verjamem, da lahko človek reši človeka. Sem veren in kot tak verjamem, da lahko človeka rešijo zgolj nebesa.⁶¹

Najpomembnejši Rothov roman o Avstro-Ogrski, ki je obstajala samo še ob nedeljah, ko so ob opoldnevih javno igrali Radetzkyjevo koračnico, se začne z bitko pri Solferinu, ki se je je udeležil 29-letni cesar Franc Jožef I. in ji nekaj časa tudi poveljeval. Veljala je za najbolj krvavo bitko po boju za Waterloo. Nakazala je začetek konca Habsburške monarhije. Prva je to literarno ugotovila pisateljica, mirovnica, pobudnica ustanovitve Nobelove nagrade za mir in njena prva dobitnica, baronica Bertha von Suttner (1843–1914), rojena v Pragi kot grofica Kinsky.⁶² V romanu *Dol z orožjem!* je že leta 1889 komentirala avstrijski poraz z besedami, ki jih je izrekel oče glavne junakinje: "Zdaj je vsega konec, Marta! Solferino je odločil: poraženi smo."⁶³ Od poraza v Solferinu 24. 6. 1859 dalje se je, kot so zlagoma ugotavljali literati s svojimi fiktivnimi junaki, Habsburška monarhija razkrajala, Italija pa krepila in združevala.

Prvi glavni *slovenski* literarni lik v *neslovenski* književnosti – in tega se niti danes ne zavedamo v polni meri – Joseph Trotta, začne svoj pohod v svetovno književnost iz *zgodovinsko* nesporne bitke, kjer kot pehotni poročnik reši v pripetljaju, ki je plod Rothove *domišljije*, cesarju Francu Jožefu življenje. Imamo torej, po Goethejevi definiciji, opraviti z nezaslišanim dogodkom, za katerega tudi še nismo slišali, ki pa je vreden literarizacije. Medtem ko je sovražnik meril v cesarja, je Trotta z "obema rokama /.../ zagrabil za ramena monarha, da bi ga potisnil k tlom. Poročnik je bil verjetno premočno zagrabil. Cesar se je takoj prevrnil".⁶⁴ In kakor se spodobi za dogodek takšnih razsežnosti, je bila ob reševanju cesarskega življenja prelita tudi kri:

V tem trenutku je strel predrl poročnikovo levo ramo, tisti strel pač, ki je bil namenjen cesarjevemu srcu. Medtem ko je ta vstal, se je poročnik zgrudil /.../ Cesar /.../ se je /.../ sklonil nad ležečega poročnika in, spominjajoč se svoje cesarske dolžnosti, vprašal nezvestnega, ki ni slišal ničesar več, kako mu je /.../ ime.⁶⁵

⁶¹ Frédéric Lefèvre, "Von deutscher Literatur. Eine Stunde mit Joseph Roth", v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 3. Das journalistische Werk 1929–1939* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 1031–1035, tu str. 1034–1035.

⁶² Mira Miladinović Zalaznik, "'... Der Friede droht sich unabsehbar auszudehnen.'", v: Johann Georg Lughofer in Milan Tvrđik (ur.), *Suttner im Kontext* (Heidelberg, 2017), str. 195–213.

⁶³ Bertha von Suttner, *Die Waffen nieder! Eine Lebensgeschichte*, Sigrid und Helmut Bock (ur.) (Husum, 2006²), str. 39.

⁶⁴ Roth, *Koračnica*, str. 10.

⁶⁵ Prav tam.

Cesarja so obdali častniki generalštaba, ranjenca pa sanitejci. Zdravljenje je trajalo štiri tedne.

Ko se je vrnil v svojo južnomadžarsko garnizijo, je imel čin stotnika, najvišje vseh odlikovanj: odlikovanje Marije Terezije in plemiški naslov. Odtlej se je imenoval: stotnik Joseph Trotta von Sipolje.⁶⁶

Nadaljeval je svojo poklicno pot, se poročil ter zaplodil sina, ki mu je bilo, tako kot vsem otrokom, usojeno hoditi v šolo. Nekega lepega dne se je junak Solferina odločil pogledati, česa vsega učijo njegovega sina. V čitanki za prvi razred je imel kaj videti. Pod naslovom *Franc Jožef Prvi v bitki pri Solferinu* se je podučil o dejanju, katerega protagonist je bil:

Monarh /.../ si je v bojni vnemi upal tako naprej, da je nenadoma opazil, kako so ga obdali sovražni konjeniki. V tem trenutku najhujše stiske je na oznojenem rjavcu, vihteč svojo sabljo, pridiral zelo mlad poročnik. Ha! Kako so padali udarci po glavah in vratovih sovražnih konjenikov! /.../ Sovražna sulica je prebodla prsi mladega junaka, toda večina sovražnikov je bila že premagana. Z golim mečem v rokah se je lahko mladi, nepreplašeni monarh ubranil vedno šibkejših napadov.⁶⁷

Heroizacija cesarske aktivnosti in lastnega ukrepanja Trotti ni šla v račun: "Usoda ga je izbrala za posebno dejanje. On pa je poskrbel za to, da so ga poznejši časi pozabili."⁶⁸ Stotnik Joseph Trotta, vitez von Sipolje, vitez resnice, se je pri-tožil cesarju, ki ga je sprejel na osebni avdienci. Z vladarjem sta se strinjala, da se v državi veliko laže, pri čemer je cesar Trotti razložil, da se kljub temu mora zanesti na svoje ministre. Trotta se je vrnil v garnizijo in prosil za odpust iz vojske. "Odpuščen je bil kot major. Preselil se je na Češko, na malo posestvo svojega tasta."⁶⁹ Tudi cesarska milost ga ni zapustila. Prejel je sporočilo, "da je cesar blagovolil nakazati sinu rešitelja svojega življenja v študijske namene iz svoje privatne šatulje pet tisoč goldinarjev. Obenem je sledilo povišanje Trotte v stan baronov."⁷⁰ Vojni pohod proti Prusiji so vodili brez majorja in ga izgubili. "Postal je majhen slovenski kmet",⁷¹ ki je ukrenil vse, da sin ne bo nikoli aktiven vojak. Franz je postal jurist in sprva služboval kot okrajni komisar v Šleziji. Ob očetovi

⁶⁶ Prav tam, str. 11.

⁶⁷ Prav tam, str. 15–16.

⁶⁸ Prav tam, str. 9.

⁶⁹ Prav tam, str. 19.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Prav tam, str. 21.

Franc Jožef, okoli
1851 (Wikimedia
Commons)

smrti je prejel cesarjevo sožalno pismo, kjer je bil dvakrat govor o "nepozabljenih uslugah' blaženo umrlega".⁷²

Baron Trotta von Sipolje je postal okrajni glavar na Moravskem. Tudi on je imel sina, Carla Josepha, ki je postal častnik. Živel je v dedovi senci, to pa je zavezovalo: "Živo je bilo volilo starega očeta, rešiti cesarju življenje. In neprekinjeno si reševal, če si bil Trotta, cesarju življenje".⁷³ Tudi v miru, recimo med ljubezenskimi manevri v javni hiši Resi Horwath:

V bronastem, z muhami popikanem okvirju je stal najvišji vojskovodja, pomanjšani, znani, povsod navzoči portret Njegovega veličanstva, v cvetno

⁷² Prav tam, str. 27.

⁷³ Prav tam, str. 81.

belem oblačilu, s krvavo rdečo prepasnico in zlatim runom. Nekaj se mora zgoditi, je pomislil poročnik /.../ zagrabil je za okvir /.../ in vzel iz njega sliko.⁷⁴

Reševal si ga tudi med državi sovražnimi rovarjenji, kakor so na vzhodu monarhije rekli delavskim stavkam. Nad stavkajoče so poslali vod, ki mu je poveljeval Trotta. Ukazal je streljati na delavce in bil sam v spopadu ranjen v glavo ter, tako kot ded, v ključnico.

Napočili so hudi časi. "Nemški cesar vlada, če ga Bog zapusti, še vedno /.../ cesarja Avstro-Ogrske pa Bog ne sme zapustiti. Ampak zdaj ga je Bog zapustil".⁷⁵ Svet se je radikalno spremenil.

Tudi Carl Joseph je dočkal svojo vojno, "vojno vnuka"⁷⁶, ki ni bila več čas, ko si *labko* reševal *cesarja*, pač pa čas, ko si *moral* reševati *ljudi*: "Vojna avstrijske vojske se je pričela z vojaškimi sodišči. Dneve dolgo so viseli pravi in domnevni izdajalci na drevesih cerkvenih trgov, za strah živim".⁷⁷ Slovenski častnik c. kr. vojske Carl Joseph von Trotta je

izvlekel svojo sabljo in je odrezal tri obešence, enega za drugim. Potem si je po vrsti natovoril vsakega mrliča na ramena in je vse, drugega za drugim, odnesel na pokopališče. Potem je prišel z bridko sabljo rahljati zemljo na poteh med grobovi, dokler se mu ni zazdelo, da je našel prostor za tri mrliče. Nato je vse tri položil tja, jih s sabljo in nožnico prekril z zemljo, še z nogami stopal po zemlji in jo trdno steptal. Potem je napravil znak križa /.../ Hotel je zmoliti še očenaš, toda njegove ustnice so se samo premikale, ne da bi dale glasu od sebe. Nekakšen nočni ptič je kričal. Netopirji so vršali. Psi so tulili.⁷⁸

Na položajih so enote lovcev pri Krasne-Busku, kjer so jeseni 1914 bili krvave boje, trpele žejo. Poročnik Carl Joseph baron von Trotta svojim vojakom ni dovolil iti po vodo, iskat jo je šel sam. To je bil njegov konec: "Tako preprost in za obravnavo v čitankah cesarskih in kraljevih avstrijskih ljudskih in meščanskih šol neprimeren je bil konec vnuka junaka Solferina. Poročnik ni umrl z orožjem, temveč z vedri za vodo v roki".⁷⁹

Zgodba rodu Trotta iz drugega slovenskega romana *Kapucinska grobnica* deluje faktično realno in hkrati pravljično. Pripoveduje jo Franc Ferdinand, ki je ime dobil po prestolonasledniku Francu Ferdinandu, ki so ga 28. 6. 1914 umo-

⁷⁴ Prav tam, str. 87.

⁷⁵ Prav tam, str. 180.

⁷⁶ Prav tam, str. 346.

⁷⁷ Prav tam, str. 350.

⁷⁸ Prav tam, str. 351–352

⁷⁹ Prav tam, str. 354.

Nadvojvoda prestolonaslednik Franc Ferdinand, 1892/93 (*Wikimedia Commons*)

rili v Sarajevu. Brat njegovega starega očeta je bil junak Solferina. Za razliko od plemenitene veje Trottovih, ki so bili pobožno vdani služabniki Franca Jožefa, je bil njegov oče upornik in patriot, ki je hotel reformirati cesarstvo in rešiti Habsburžane – kakor ubiti Franc Ferdinand, ki je imel dobre stike z resničnimi Slovenci. Postal je sumljiv, odšel v Ameriko, kot kemik delal v tovarnah barv v New Yorku in Chikagu ter obogatel. Vrnil se je domov ter ustanovil slovensko stranko in v Zagrebu kupil dva časopisa.

Pridobil si je vplivne prijatelje iz bližnje okolice prestolonaslednika nadvojvode Franca Ferdinanda. Moj oče je sanjal o slovanskem kraljestvu pod oblastjo Habsburžanov. Sanjal je o monarhiji Avstrijcev, Madžarov in Slovanov. In meni, ki sem njegov sin, naj bo na tem mestu dovoljeno reči, da si domišljam, kako bi bil moj oče morda lahko spremenil tok zgodovine, ko bi bil živel dlje. Toda umrl je, približno leto in pol pred umorom Franca Ferdinanda. Sem njegov edini sin. V oporoki me je določil za naslednika svojih idej. Ni me bil zastonj dal krstiti na ime:

Franc Ferdinand. Toda takrat sem bil mlad in neumen, da ne rečem: lahkomisljen. Nepremišljen sem bil na vsak način. Takrat sem živel, kakor se temu pač reče: tja v en dan. Ne! Ravno narobe: živel sem tja v eno noč; tja v en dan sem spal.⁸⁰

Tudi Franca Ferdinanda doleti velika vojna. Ne bori se v svoji enoti, pač pa na lastno željo pri 35. pehotnem domobranskem polku, kjer sta služila slovenski sorodnik, maronar Joseph Branco, in prijatelj, Jud Manes Reisiger. Doživi vojno ujetništvo, beg prijateljev, nekaj let Sibirije in propad monarhije. Razmere se po vojni spremenijo. Trotte izgubijo vse, saj je mama podpisala državno vojno posojilo, država pa je propadla. V domači hiši odprejo penzion, ki ne uspeva, ker prijateljem ne zaračunavajo najemnine. Joseph Branco še vedno prodaja marone po istih krajih kot pred vojno, le da sedaj potrebuje za vsako državo posebej potni list s fotografijo ter vizum.

Prvoosebni pripovedovalec, poln resignacije ter slutnje smrti, je zavezan svetu, ki je zapisan propadu, kakor ugotavlja grof Chojnicki:

Seveda Slovenci, poljski in rutenski Galičani, kaftanski Židje iz Boryslawa, konjski trgovci iz Bačke, muslimani iz Sarajeva, peki kostanja iz Mostarja prepevajo *Bog obrani*. Toda nemški študenti iz Brna in Heba, zobozdravniki, lekarnarji, frizerski pomočniki, umetniški fotografi iz Linza, Gradca, Knittelfelda, golše iz alpskih dolin, vsi ti pojejo *Stražo ob Remu*. Avstrija bo propadla zaradi te nibelunške zvestobe, gospodje moji! Bistvo Avstrije ni center, temveč periferija. Avstrije ne boste našli v Alpah, tam so gamsi in planike in encijan, toda komajda kakšna slutnja dvojnega orla. Avstrijska substanca se hrani in vedno znova polni s kronskimi deželami.⁸¹

To niso bile misli, čeprav jih je izgovoril slovanski plemič, ki bi jim pred štiridesetimi leti na Slovenskem ploskali.

"To je čas elektrike /.../ V dvorcu Franca Jožefa pa često prižigajo sveče!"⁸²

Roth je bil v epohi elektrike natančen opazovalec in nadarjen pripovednik o časih, ko so Habsburško monarhijo še razsvetljevale sveče. Tako kot Georg Büchner (1813–1837) ali Rainer Maria Rilke (1875–1926) je znal *videti*. Pripovedoval je zgodbe, ki so se dogajale v različnih krajih, čeprav prizorišča nje-

⁸⁰ Roth, *Grobnica*, str. 6–7.

⁸¹ Prav tam, str. 17.

⁸² Roth, *Koračnica*, str. 181.

govih del ne igrajo tako pomembne vloge kot liki. V središču avtorjevih pripovedi je vedno človek, enostavni, avtohtoni, dejavni, melanholični, pijanski, domovino braneči, umetno obrt razvijajoči, služeči človek, ki ljubi ženske in monarhijo, ki je plemič, Jud, Slovenec in Avstrijec ter nadnacionalni patriot. Ker je zvest, lahko zastopa svoj prav. Takšen slovenski častnik na pričetku vojne odreže z dreves tri obešence, bradatega duhovnika in mlada kmeta, ki so jih kot resnične ali namišljene izdajalce domovine pred vojaškim sodiščem obsodili na smrt, ter jih pokoplje na bližnjem pokopališču. S konkretnim dejanjem, ki so ga takrat kaznovali z ustrelitvijo, se upre sodbam vojaškega sodišča, ki je v vojni sodilo civilistom. Tega in takšnega človeka obdaja cesarska milost nekega časa in sveta, ki sta davno minila. In ki se za nazaj zdita, čeprav natančno vemo, da sta bila krhka, krivična, nesodobna, polna napak, prozorna, zlagana, vendarle sprejemljivejša od hitro živečega avstrijskega in evropskega časa med obema svetovnjima vojnoma. In od nacionalsocializma, ki se je nakazoval in tudi že gospodoval. V ta čas in prostor postavi Roth svoje, tudi slovenske like z željo, da "bi človeka prikazal tako, da ga vidiš,lišiš, čutiš, [kajti to] je naloga avtorjev (ki jih po neki nori tradiciji imenuješ "beletristične")".⁸³

Roth je bil prepričan, da v umetniškem delu ni *resničnosti* brez *verjetnosti*. Da bi jo poustvaril, mora avtor "opazovati", "poznati življenje", "poznati svet /.../ Pripovednik je opazovalec in izvedenec. Njegovo delo ni nikoli ločeno od realnosti, ampak je v resnici (skozi sredstvo jezika) spremenjena realnost".⁸⁴

Slovenci smo po Rothovi volji v romanih dobili vlogo branilca Habsburške monarhije. Ta branilec je trdnega značaja ter zvesto zastopa svojo nepopolno državo, kar nam po naše ni ne v čast ne v ponos. Franc Ferdinand, ki še zna slovensko, v zakonu ostane brez žene, ker mu z lezbično prijateljico uteče v Ameriko, ter brez sina, ki ga je spravil "na varno" v Pariz. Iz dunajske kavarne ravno pobeglega judovskega lastnika, kjer ga je doletel anšlus, bi se s kavarniškim psom Francem rad zatekel tja, kjer je njegovo mesto, v kapucinsko grobnico. Hoče "obiskati krsto svojega cesarja Franca Jožefa". Toda kapucinska grobnica s cesarji "v kamnitih krstah" je zaprta. "Kaj naj zdaj, jaz, samo Trotta?..."⁸⁵

⁸³ Roth, "Schluss", str. 157.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Roth, *Grobnica*, str. 159.

Kapucinska grobnica (*Wikimedia Commons*)

Sklep

Joseph Roth, ki je emigriral leta 1933, ko je Hitler postal kancler Nemčije, je bil odličen pisatelj, novinar in feljtonist. Poleg Stefana Zweiga ni zgolj med najbolj branih avtorjev nemškega govornega področja, pač pa sodi med najvznemirljivejše ustvarjalce tako imenovanega habsburškega mita. Po Magrisu je habsburški mit posledica travme v avstrijski zgodovini, ki jo je pripisati propadu Avstro-Ogrske kot politične tvorbe. Za propadlo državo sredi Evrope se je zdelo, da je obstajala v nekem srečnem, harmoničnem in urejenem času. Zato je dajala vtis večnosti. Novo nastali svet je bil tuj, zato so avstrijski literati z veliko nostalgije in naklonjenosti upodabljali včerajšnji svet kot čas, ko še niso bili izkoreninjeni.

Skupaj s habsburškim mitom se je v drugi polovici 20. stoletja v Avstriji, Italiji, Franciji, v deželah nekdanjega vzhodnega bloka in tudi v nekaterih predelih Jugoslavije pojavljala retorika Srednje Evrope oz. Mitteleurope, ki je po Magrisu postala gonilo pogoltnega iskanja lastne identitete.

Avstro-ogrska monarhija je razpadla 1918. Toda njeni intelektualci in pisatelji, ki so s tem doživeli tudi uničenje svoje družbe in z njim temelja svojega življenja in svoje kulture, so se takrat znašli v novi politični klimi, ki ji zaradi svoje formiranosti niso bili dorasli. Tako jim je stara habsburška Avstrija za nazaj delovala kot srečen in harmoničen čas, kot urejena in pravljica Srednja Evropa, kjer čas še ni tako naglo mineval in kjer se ti še ni tako zelo mudilo kot danes.

V svojih novinarskih člankih Roth ugotavlja, da je južnoslovanska država, kar zadeva narodnostno politiko in birokracijo, država naslednica stare monarhije na Balkanu. Ob obisku Jugoslavije je dobil vtis, da se bodo Hrvati, Slovenci in Srbi sporazumeli in bodo skupaj tvorili enotno južnoslovansko nacijo, h kateri se je priznaval velik del srbsko-hrvaško-slovenske mladine.

V romanih *Radetzkyjeva koračnica* in *Kapucinska grobnica* Roth upodablja Slovence, ki so zvesti Habsburški monarhiji in služijo cesarju. Roth jim nameni vlogo branilcev te monarhije. Njegovi Slovenci so ljudje trdnega značaja, ki zvesto zastopajo svojo nepopolno državo. To današnjim Slovencem ni ne v čast ne v ponos in jim niti v romanih ne gre v račun.

Slovenci odklanjamo takšno upodobitev nas samih. Med glavnimi ovirami pri sprejemanju oz. odklanjanju Rothovih slovenskih literarnih likov je poleg zvestobe avstro-ogrski monarhiji romaneskna tematika, ki jo dojemamo kot realnost, ki nam je tuja: Habsburg, plemstvo ter prevladujoči poklic osrednjih slovenskih likov – častnik c. in kr. vojske.

Roth je bil v epohi elektrike natančen opazovalec in nadarjen pripovednik o časih, ko so Habsburško monarhijo še razsvetljevale sveče. Tako kot Georg Büchner ali Rainer Maria Rilke je znal *videti*. Pripovedoval je zgodbe, ki so se dogajale v različnih krajih, čeprav prizorišča njegovih del ne igrajo tako pomembne vloge kot liki. V središču avtorjevih pripovedi je vedno človek, enostavni, avtohtoni, dejavni, melanholični, pijanski, domovino braneči, umetno obrt razvijajoči, služéči človek, ki ljubi ženske in monarhijo, ki je plemič, Jud, Slovenec in Avstrijec ter nadnacionalni patriot. Ker je zvest, lahko zastopa svoj prav. Kot romaneskni lik je njegov Slovenec prepričljiv. Dejstvo pa, da ni Slovenec iz mesa in krvi, ne pove nič o odličnosti obeh romanov. Prepričala je celo nas, ki se tako intenzivno borimo proti Rothovemu dojetanju nas samih v romanih.

Mira Miladinović Zalaznik

JOSEPH ROTH AND SLOVENES

SUMMARY

The study is the subject of literary and historical research using primary and secondary literature, as well as memories. Joseph Roth is a writer who is still being intensively studied nowadays, which testifies his actuality and the breadth of the topics and ideas that he is devoted to. Therefore, in my implementations, I focus on the themes related to the Slovenian or South Slavic topics in his work. The purpose of the study is to prove that Roth knew the political reality, which he put into account in his feuilletons and the fictional orientation of his novels *Radetzky March* (1932) and the *Emperor's Tomb* (1938).

Joseph Roth, who emigrated in 1933 as Hitler became the chancellor in Germany, was an excellent writer, journalist and columnist. He is next to Stefan Zweig not only one of the most read authors in German but in my opinion also one of the most exciting creators of the so-called Habsburg Myth. Habsburg Myth is, according to Claudio Magris, the result of trauma in Austrian history – the collapse of the Austro-Hungarian monarchy as a political formation. It seemed to have existed in the middle of Europe in some happy, harmonious and tidy time. So, the monarchy gave the impression of eternity. The newly created world after the collapse was foreign, consequently the Austrian writers with a lot of nostalgia and affection depicted yesterday's world as a time when they were not yet eradicated.

Together with the Habsburg myth, however, in the second half of the 20th century, in Austria, Italy, France, in the countries of the former eastern bloc and also in some parts of Yugoslavia, appeared the rhetoric of Central Europe or Mitteleurope, who after Magris has become a driver of a greedy search of the own identity.

In addition to Stefan Zweig, Roth is not only the most read author in German, but is one of the most excellent depictions of the Habsburg myth before it was detected in literature by Claudio Magris. He wrote about *Radetzky March* that the novel was no empty glorification of lost time but quite simply a novel that understood that world. The Austro-Hungarian monarchy collapsed in 1918. It's intellectuals and poets, who experienced the destruction of their society and the foundations of their lives and their culture, were thrown into a new political climate at the time, when they were not completely up to their demands. Old Habsburg Austria acted for subsequent as a happy and harmonious time, as a tidy and fairy-tale Central Europe, where time has not yet passed so fast and where you were not so in a hurry.

In his journalistic articles, Roth notes that the South Slavic state, as far as national policy and bureaucracy is concerned, is in the Balkans the successor to the old monarchy of Habsburg. Croats, Slovenes and Serbs will finally agree and together form a single South Slavic nation, to which a large part of Serbian-Croatian-Slovenian youth is acknowledged.

In both novels *Radetzky March* and the *The Emperor's Tomb* Roth portrays Slovenes who are loyal to the Habsburg monarchy and serve the emperor. Roth gives them the role of defenders of the monarchy. His Slovenes are people of solid character and faithfully represent their incomplete state, which is not in honor and in pride of today's Slovenes.

Slovenians reject such a depiction of ourselves. In addition to the loyalty of the Austro-Hungarian monarchy, our refusal of Roth's Slovene fictional characters is the novels' theme, which is perceived as a reality that is foreign to us: Habsburg, nobility and the dominant profession of Slovenian central characters-being an officer of the Austrian Emperor's and King's army. According even to now-adays-Slovenians our nobility is (was) foreign, hostile and exploitative. Slovenians consider themselves not to be a nation of soldiers. General Rudolf Meister, whose credit is that Maribor belonged to the South Slavic State and not Austria has been forgotten for quite some time. Forgotten are the Maribor Vice-admiral and Commander of the Austrian, later on Austro-Hungarian Navy Wilhelm von Tegetthoff and his victory at the Battle of Vis 1866. Completely forgotten is the first Slovenian General Jernej Basaj, raised by Empress Maria Theresa for his serving the Empire into a nobleman.

Roth was a precise observer and a talented storyteller in the Epoch of electricity about the times when the Habsburg monarchy was still enlightened by candles. Like Georg Büchner or Rainer Maria Rilke, he knew how to see. He narrated stories that took place in different places, although the venues of his works do not play as important role as characters. In the centre of the author's narrative, there is always man, simple, indigenous, active, melancholy, drunken, homeland, defaming, artificially craft developing, serving man who loves women and monarchy, who is a nobleman, Jew, Slovenian and Austrian and a supernational patriot. Because he is loyal, he can represent his right. As a novel character, his Slovenian is convincing. The fact that he is not a Slovenian made of flesh and blood, does not say anything about the excellency of both novels. It even convinced us, who so intensively fight against Roth's perception of ourselves in novels.

VIRI IN LITERATURA

Eckermann, Johann Peter, *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens*, dostopno na: <https://www.projekt-gutenberg.org/eckerman/gesprache/gsp1074.html>, pridobljeno: 1. 5. 2024.

.....

Bronsen, David, *Joseph Roth. Eine Biographie* (Köln, 1974).

Cankar, Ivan, *Podoba iz sanj* (Ljubljana, 1917).

Frietsch, Elke, "'Kunstgeschmack' und 'Weltuntergang'. Die Wiener Werkstätte als Symbol für das Ende der österreichischen Monarchie in Joseph Roths Roman *Die Kapuzinergruft*", v: Lughofer, Johann Georg (ur.), *Im Prisma. Joseph Roths Romane* (Wien–St. Wolfgang, 2009), str. 403–426.

Granda, Stane, *Pot v samoslovenstvo. Prva osamosvojitvena zgodovina Slovencev* (Ljubljana, 2022).

Grdina, Igor, *Wilhelm von Tegetthoff in bitka pri Visu 20. Julija 1866* (Maribor, 2016).

Handke, Peter, *Abschied des Träumers vom Neunten Land. Eine Wirklichkeit, die vergangen ist. Erinnerung an Slowenien* (Frankfurt/Main, 1991).

Hribar, Ivan, *Moji spomini II* (Ljubljana, 1984).

Jančar, Drago, *Poročilo iz devete dežele. Privid in resničnost* (Celovec–Salzburg 1991).

Kondrič Horvat, Vesna, "Übersetzung als transkulturelle Begegnung – *Radetzkymarsch* und *Die Kapuzinergruft* in slowenischer Sprache", v: Lughofer, Johann Georg in Miladinović Zalaznik, Mira (ur.), *Joseph Roth. Europäisch-jüdischer Schriftsteller und österreichischer Universalist* (Berlin–Boston, 2011), str. 331–341.

Lefèvre, Frédéric, "Von deutscher Literatur. Eine Stunde mit Joseph Roth", v: Klaus Westermann (ur.), *Joseph Roth Werke 3. Das journalistische Werk 1929–1939* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 1031–1035.

Magris, Claudio, *Der Habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur* (Salzburg, 1988²).

Maver, Aleš, *Ukrajina. Od igre prestolov do vojne za samostojnost* (Ljubljana, 2023).

Miladinović Zalaznik, Mira, "'V teh sanjah mi pripovedujejo, da ne smem sanjati...! Kako stopajo Slovenci v besedila Josepha Rotha, Petra Handkeja in Draga Jančarja?', v: Tone Smolej (ur.), *Podoba tujega v slovenski književnosti* (Ljubljana, 2002), str. 152–164.

Miladinović Zalaznik, Mira, "'... Der Friede droht sich unabsehbar auszudehnen.'", v: Lughofer, Johann Georg in Tvrdík, Milan (ur.), *Suttner im Kontext* (Heidelberg, 2017), str. 195–213.

Miladinović Zalaznik, Mira, "Ein anderes Bild Robert Musils", v: Vesna Kondrič Horvat, Dejan Kos, Andrea Leskovec, Špela Virant (ur.), *Literarische Freiräume. Fests-*

- chrift für Neva Šlibar* (Ljubljana, 2019), str. 107–118.
- Neuwirth, Marxus; Preisinger, Alexander in Schmidl, Stefan**, "Radetzkymarsch 1932", v: Lughofer, Johann Georg (ur.), *Im Prisma. Joseph Roths Romane* (Wien–St. Wolfgang 2009), str. 237–258.
- Rahten, Andrej**, "Historične koordinate miselnega sveta Josepha Rotha", v: Roth, Joseph *Radetzkýjeva koračnica* (Ljubljana, 2021), str. 370–379.
- Rahten, Andrej**, *V prah strti prestol. Slovensko dožemanje habsburške dinastije v postimperialni dobi* (Celje, 2023).
- Roth, Joseph**, *Kapucinska grobnica* (Ljubljana, 1984).
- Roth, Joseph**, "Reise nach Albanien. Beim Präsidenten Achmed Zogu", v: Westermann, Klaus (ur.), *Joseph Roth Werke 2, Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 710–713.
- Roth, Joseph**, "Die zaristischen Emigranten", v: Westermann, Klaus (ur.), *Joseph Roth Werke 2. Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 591–594.
- Roth, Joseph**, "Der liebe Gott in Russland", v: Westermann, Klaus (ur.), *Joseph Roth Werke 2. Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 681–683.
- Roth, Joseph**, "Südslawien und Albanien – Innere Probleme", v: Westermann, Klaus (ur.), *Joseph Roth Werke 2, Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 716–719.
- Roth, Joseph**, "Der Blick nach Südslawien", v: Westermann, Klaus (ur.), *Joseph Roth Werke 2, Das journalistische Werk 1924–1928* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 746–749.
- Roth, Joseph**, "Für die Staatenlosen", v: Westermann, Klaus (ur.), *Joseph Roth Werke 3. Das journalistische Werk 1929–1939* (Köln–Amsterdam, 1990), str. 132–136.
- Roth, Joseph**, "Schluss mit der 'Neuen Sachlichkeit'!", v: Westermann, Klaus (ur.), *Joseph Roth Werke 3. Das journalistische Werk 1929–1939* (Köln, Amsterdam, 1990), str. 153–164.
- Roth, Joseph**, "Vorwort zu meinem Roman: 'Der Radetzkymarsch'", v: Westermann, Klaus (ur.), *Joseph Roth Werke 5. Romane und Erzählungen 1930–1936* (Köln–Amsterdam, 1990) str. 874–875.
- Roth, Joseph**, *Radetzkýjeva koračnica* (Ljubljana, 2021).
- Roth, Joseph**, *Legenda o svetem pivcu* (Celovec, 2009).
- Suttner, Bertha von**, *Die Waffen nieder! Eine Lebensgeschichte*, ur. Bock, Sigrid und Helmut (Husum, 2006²).
- Šimac, Miha**, "Iz kmetske hiše do baronskega naslova: oris življenja generalmajorja Jerneja Basaja (1719–1784)", *Kronika* 72, št. 1 (2024), str. 265–284.
- Vocelka, Karel**, "Die Kapuzinergruft. Ein Spiegel der Geschichte des frühen 20. Jahrhunderts?", v: Lughofer, Johann Georg (ur.), *Im Prisma. Joseph Roths Romane* (Wien–St. Wolfgang, 2009), str. 427–437.

Vode, Angela, *Skriti spomin*, ur. Puhar, Alenka (Ljubljana, 2004).

Vodopivec, Peter, "Joseph Roth in njegov beg v preteklost", v: Roth, Joseph *Radetzkýjeva koračnica* (Ljubljana, 1982), str. 362–374.

Zweig, Stefan, *Včerašnji svet. Spomini Evropejca* (Ljubljana, 1958).

Žigon, Tanja, "Zur Rezeption Joseph Roths in Slowenien. 'Ein bei uns bisher unbekannter Autor, ein österreichischer Schriftsteller aus halbvergangerer Zeit /.../'", v: Lughofer, Johann Georg in Miladinović Zalaznik, Mira (ur.), *Joseph Roth. Europäisch-jüdischer Schriftsteller und österreichischer Universalist* (Berlin–Boston, 2011), str. 315–329.

DOI 10.32874/SHS.2024-18

The World of Convicts: Conditions and Irregularities in Penal Institutions in Slovenia between 1945 and 1951

Mateja Čoh Kladnik

Ph.D., Research Fellow
Study Centre for National Reconciliation
Tivolska cesta 42, SI–1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: mateja.coh.kladnik@scnr.si

Jelka Piškurič

Ph.D., Research Fellow
Study Centre for National Reconciliation
Tivolska cesta 42, SI–1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: jelka.piskuric@scnr.si

Abstract:

The article presents the system of penal institutions in Slovenia between 1945 and 1951; they were an important part of the repression apparatus through which the authorities dealt with their political opponents. After September 1945, penal institutions were under the aegis of the ministry of internal affairs, within which a special department was established to manage, coordinate and oversee work relating to them. The article presents the conditions in penal institutions and re-education work with convicts. In doing so, it highlights numerous irregularities in the treatment of convicts and shows in detail the results of an inspection of correctional facilities conducted in 1950. A series of events in the early 1950s signalled gradual change in penal policy.

Keywords:

penal institutions, 1945–1951, Slovenia, conditions in penal institutions, re-education of convicts, irregularities

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, 24 (2024), No. 3, pp. 699–738, 152 notes, 7 pictures

Language: Original in English (Abstract in English and Slovene, Summary in Slovene)

Introduction

After the end of the Second World War, penal institutions were an important part of the repression apparatus through which the authorities could deal with actual and supposed political opponents. As is known, the Communist Party carried out a revolution during the Second World War and was preparing to seize power after the end of the war.¹ It used the time in the immediate aftermath of the war to quickly consolidate its authority and monopoly. It took over key elements of the legislative and executive powers and started to deal with actual and supposed political opponents. The period of the most severe repression lasted until the early 1950s. Cooperating with the Yugoslav Army, Department of National Security (*Oddelek za zaščito naroda – Ozna*) or, since the spring of 1946, the State Security Administration (*Uprava državne varnosti – Udba*)² and the People's Defence Corps of Yugoslavia (*Korpus narodne obrambe Jugoslavije*), the Party launched a process of "cleansing", i.e. eliminating actual and supposed political opponents from public life.³

The judiciary of the time⁴ played an important role in this process, with criminal law legislation adopted after the war to set out punishments for each

¹ See, e.g.: Ljuba Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti 1944–46* (Ljubljana, 2013) (hereinafter: Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*); Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana, 1992) (hereinafter: Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*); Jera Vodušek Starič, "Vzpostavitev komunističnega režima v Sloveniji in Jugoslaviji", in: *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju*, edited by Damjan Hancič (Ljubljana, 2010), pp. 16–34; Vida Deželak Barič, "Preparations of the Communist Party of Slovenia for the Takeover of Power 1944–1945", in: *1945 – A Break with the Past: A History of Central European Countries at the End of World War II*, edited by Zdenko Čepič (Ljubljana, 2008), pp. 123–140.

² Serbian: Uprava državne bezbednosti; hereinafter we use the abbreviation Udba. On its organisation, working methods and operation, see, e.g.: Ljuba Dornik Šubelj, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo* (Ljubljana, 1999); *Iz arhivov slovenske politične policije*, edited by Jože Pučnik (Ljubljana, 1996); Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*; Zdenko Zavadlav, *Iz dnevnih zapisnikov mariborskega oznoveca* (Maribor, 1990); *Predpisi o metodah in sredstvih dela Udbe in Kosa = Propisi o metodama i sredstvima rada Udbe i Kosa: 1944–1990*, collected by Roman Leljak (Radenci, 2016); Ivan Rihtarič, *Delovanje UDV v okraju Gornja Radgona in Radgonskem kotu 1945–1950* (Pretnetec, 2018); Albert Svetina, *Od osvobodilnega boja do banditizma, Pričevanje Alberta Svetine* (Ljubljana, 2004), pp. 148–150, 181–183; *Udbovski učbenik, Osnovni tečaj, Strogo zaupno*, edited by Željko Oset (Šentjur, 2021).

³ See, e.g.: Milko Mikola, *Rdeče nasilje, Represija v Sloveniji po letu 1945* (Celje, 2012) (hereinafter: Mikola, *Rdeče nasilje*), pp. 235, 236; Jera Vodušek Starič, "Prevzem oblasti po vojni in vloga Ozne – obračun", in: *Slovenija v letu 1945*, edited by Aleš Gabrič (Ljubljana, 1996), p. 93; Vida Deželak Barič, "Priprave in izvedba revolucionarnega prevzema oblasti na Slovenskem leta 1945", *Studia Historica Slovenica* 16, No. 2 (2016), p. 383.

⁴ On the development of the judicial system and criminal justice in Slovenia after the Second World War, see, e.g.: Jelka Melik and Mateja Jeraj, "Slovensko kazensko sodstvo v letu 1945", *Studia Historica Slovenica* 16, No. 2 (2016), pp. 449–464; Mateja Jeraj and Jelka Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim, Študija in prikaz procesa* (Ljubljana, 2015) (hereinafter: Jeraj and Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*); Mateja Jeraj and Jelka Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim, Epilog* (Ljubljana, 2017); Mateja Čoh Kladnik, "Narod sodi", *Sodišče slovenske narodne časti* (Ljubljana, 2020), pp. 49–109; Mikola, *Rdeče nasilje*, pp. 235–333; Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, pp. 123–189; Žiga Koncilija, *Politično sodstvo, Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah* (Ljubljana, 2015), pp. 158–199; Roman Ferjančič and Lovro Šturm, *Brezpravje, slovensko pravosodje po letu 1945* (Ljubljana, 1998); Tamara Griesser Pečar,

crime and to help deal with opponents of the new political system. Many convicts were political prisoners; the communist authorities themselves divided convicts into "political" and "criminal" categories.⁵ In penal institutions, convicts served sentences of liberty deprivation, forced and reformatory labour and administrative measure of constraint in the form of community service. After the end of the war, sentences were first enforced based on a temporary instruction on sentence enforcement of September 1945,⁶ the first act on sentence enforcement being passed only three years later.⁷

In designing the system of penal institutions and forced labour, the Yugoslav authorities followed different examples, from Yugoslav interwar prisons to Italian and German prisons and camps during the Second World War as well as the Soviet gulag. The penal institution system was not only a means of sentence enforcement but also played a major role in post-war economic recovery projects and the execution of the five-year plan. The enforcement of sentences was accompanied by physical and psychological violence, which "political" prisoners in particular were subjected to.

The penal institution system between the end of the war and 1951

In May 1945, Ozná took over the camps for prisoners of war and civilians as well as all pre-war district and county prisons, many of which had been used by the occupation authorities during the war. Shortly after the war, the federal ministry of internal affairs in Belgrade launched efforts to take over the management of all camps and prisons from the military authorities and Ozná. In Slovenia, this happened in September 1945,⁸ when the ministry of internal

Cerkev na zatožni klopi, Sodni procesi, administrativne kazni, posegi "ljudske oblasti" v Sloveniji od 1943 do 1960 (Ljubljana, 2005); Lovro Šturm, "Pravo in nepravo po letu 1941", in: *Žrtve vojne in revolucije*, edited by Janvit Golob et al. (Ljubljana, 2005), pp. 100–114; *Dachauski procesi, Raziskovalno poročilo z dokumenti*, edited by Martin Ivanič (Ljubljana, 1990).

⁵ Mateja Čoh Kladnik and Jelka Piškurič, *Kazen naj obsojenca prevzgoji, Kazenske ustanove v Ljubljani in okolici 1945–1954* (Ljubljana, 2024) (hereinafter: Čoh Kladnik and Piškurič, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*), pp. 10–12.

⁶ Archives of the Republic of Slovenia (ARS), SI AS 1267 Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1984 (hereinafter: SI AS 1267), t. e. (technical unit) MNZ/1, a. e. (descriptive unit) 5, Navodilo o izvajanju kazni, 27 Sep. 1945; SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2006 (hereinafter: SI AS 1931), t. e. 1440, a. e. 3, Poročilo ministrstva za notranje zadeve LR Slovenije za leto 1947, p. 39.

⁷ "Zakon o izvršitvi kazni", *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije* (FLRJ), No. 92 (1948).

⁸ Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, pp. 242, 270, 271; Dornik Šubelj, *Ozná in prevzem oblasti*, pp. 158–189, 232–237; Milko Mikola, *Kazenske ustanove in zaporniki v Sloveniji 1945–1951* (Ljubljana, 2016) (hereinafter: Mikola, *Kazenske ustanove in zaporniki v Sloveniji*), pp. 25–34; Ljuba Dornik Šubelj, "Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve republike Slovenije v obdobju 1945 do 1963", *Arhivi, glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 16, No. 1–2 (1993) (hereinafter: Dornik Šubelj, "Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve republike Slovenije"), p. 79.

Postcard showing the Correctional Facility Ljubljana, early 20th century (*dLib.si*)

affairs⁹ took over the prisons in Ljubljana,¹⁰ Novo Mesto and Maribor,¹¹ the prisoner camps in Bresternica, Studenci, Teharje and Kočevje and the judicial prisons in Maribor. At the time, 2,918 persons were incarcerated in the institutions mentioned above. In addition to these institutions, the ministry took over the camp in Kranj, which it allowed to be used by the Yugoslav Army, and the camp in Tezno, which was disbanded.¹²

For management, work coordination and oversight of the penal institutions taken over, a special prison administration was established at the ministry

⁹ In the continuation of the text, the term "ministry" or "ministry of internal affairs" refers to the Ministry of Internal Affairs of Federal Slovenia or the Ministry of Internal Affairs of the People's Republic of Slovenia.

¹⁰ Jelka Piškurić, "Kazensko poboljševalni dom Ljubljana, 1946–1954", *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 72, No. 1 (2024), pp. 133–154.

¹¹ On the history of the Maribor prison, see, e.g.: France Filipič, "Moška kaznilnica v Mariboru od ustanovitve 1886 do osvoboditve", *Studia Historica Slovenica* 3, No. 2–3 (2003), pp. 283–362.

¹² ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 1, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve 12. 5.–15. 10. 1945, pp. 9, 10; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1945, II/2 (Ljubljana, 1971) (hereinafter: *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1945, II/2), pp. 202–204.

of internal affairs, starting operation on 22 September 1945. Anton Krajšek¹³ was its first head.¹⁴ Until the early 1950s, both the ministry and the prison administration saw a number of changes in organisation and personnel.¹⁵ The most significant of these occurred in 1946, when Udba became an integral part of the ministry.¹⁶ At the time, Dr Viktor Turnšek, a lawyer, became the head of the prison administration,¹⁷ staying in that post up until May 1962. In July 1949, the prison administration was reorganised as an administration, holding the number III in the ministry's organisational structure.¹⁸

Soon after the end of the war, camps for forced labour were organised in Kočevje, Bresternica, Studenci and Teharje, as the first penal institutions.¹⁹ In mid-January 1946, the Ministry of Internal Affairs in Belgrade issued special instructions to rename these camps forced labour institutions (*zavodi za prisilno delo*), and the former prisons in Maribor, Ljubljana and Novo Mesto were renamed correctional facilities (*kazensko-poboljševalni zavodi*).²⁰ Thus,

¹³ Anton Krajšek (1891–1969), lawyer, started collaborating with the Liberation Front in 1944 and joined the Partisan movement. When sections were established at the Presidency of the Slovenian National Liberation Council, he became a legal officer in the internal affairs section. After the war, he worked at the ministry of internal affairs, where he became the first head of the department for penal institutions in September 1945. In June 1951, he was elected a judge at the Supreme Court of the People's Republic of Slovenia, and in 1954 he became a judge at the federal supreme court in Belgrade. When the Constitutional Court of the Socialist Republic of Slovenia was established, he became its professional associate, i.e. advisor. See: Čoh Kladnik and Piškurič, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, p. 251.

¹⁴ ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 1, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve 12. 5.–15. 10. 1945, schematic; a. e. 2, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve za leto 1946, p. 2; t. e. 1442, a. e. 5, Začasno ustrojstvo notranje uprave Federalne Slovenije; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1945, II/2, pp. 14, 202.

¹⁵ Čoh Kladnik and Piškurič, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, pp. 27–32.

¹⁶ ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 2, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve za leto 1946; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1946, II/3-b (Ljubljana, 1971) (hereinafter: *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1946, II/3-b), p. 285; Brane Kozina, *Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953* (Ljubljana, 1996), p. 123; Dornik Šubelj, "Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve", p. 79.

¹⁷ Viktor "Zmago" Turnšek (1904–1988), lawyer, first incarcerated during the Second World War and expelled to Serbia along with his family; he joined the Partisan movement in 1943. *Inter alia*, he worked for the agitprop of the Bela Krajina district, then for the command of the war theatre of Dolenjska and Bela Krajina and for the military court of the People's Defence Corps of Yugoslavia and OZNA for Slovenia. After the end of the war, he was first a legal officer in the investigation subsection in OZNA's central prisons, then the head of the prison administration at the ministry for internal affairs between May 1946 and May 1962. See: Čoh Kladnik and Piškurič, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, p. 266; "Dr. Viktor Turnšek – osmrtnica", *Delo*, 14 May 1988, No. 111, p. 13.

¹⁸ *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1946, II/3-a (Ljubljana, 1971), p. 68; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1946, II/3-b, p. 266; ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 4, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1949, p. 2.

¹⁹ Mikola, *Rdeče nasilje*, pp. 119, 126–128.

²⁰ ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 33, Izvrševanje kazni, 14 Jan. 1946; a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni, p. 1; Mikola, *Kazenske ustanove in zaporniki v Sloveniji*, p. 65.

in the first half of 1946, Slovenia had correctional facilities in Ljubljana, Maribor, Novo Mesto and Begunje (for women) and forced labour institutions in Bresternica, Kočevje and Teharje; the latter institutions were abolished by the end of 1946. The correctional facilities in Ljubljana, Maribor and Novo Mesto also housed district prisons, and an additional 27 county prisons were part of the penal institution system in 1946.²¹

By the early 1950s, some organisational changes had occurred in the penal institution system. In 1949, when the number of administrative penalties increased significantly, labour camps, now called work groups for reformatory labour and work groups for enforcement of the administrative measure of constraint in the form of community service, were being established again. They mostly existed until 1951, when, with the adoption and coming into force of the comprehensive Criminal Code, the sentences of forced and reformatory labour as well as the administrative measure of constraint in the form of community service were abolished.²²

When the ministry of internal affairs took over the penal institutions in September 1945, it also took over the responsibility for their security, which encompassed both the buildings of the penal institutions, later including external work sites, and convicts and detainees. To secure the penal institutions upon their takeover, militarily organised prison guards of the National Militia (*Narodna milica*) were established, reporting to the wardens of the penal institutions. Guard teams also incorporated some previous prison guards who had supported the Partisan movement during the war. At the end of 1945, 332 persons were employed in penal institutions and camps, 51 of which performed administrative functions, and 281 were guards. By the early 1950s, the number of guards had gradually increased.²³

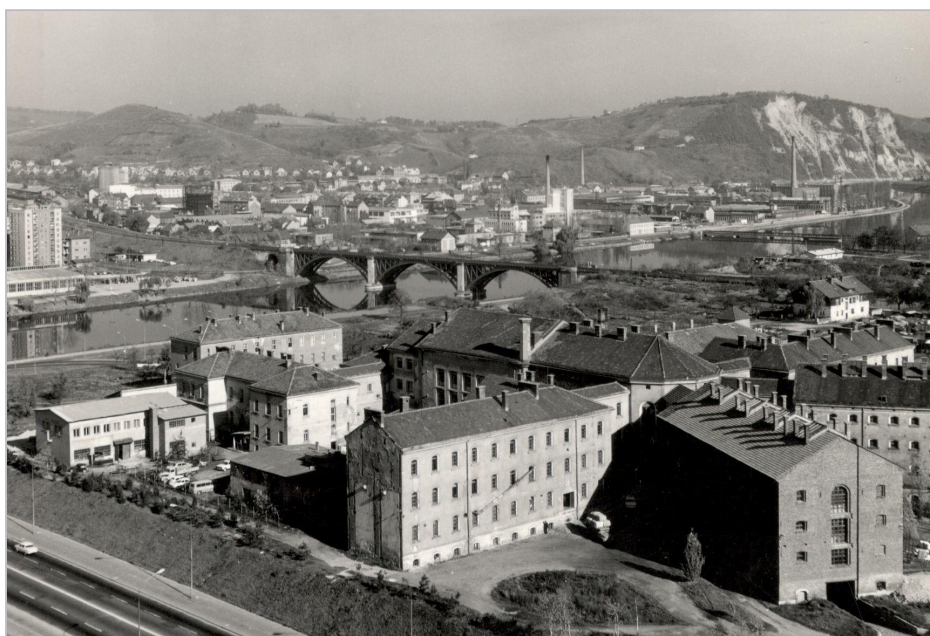
The department for penal institutions at the ministry of internal affairs was responsible for administrative staff and guards in the penal institutions. Krajšek, the department head, wrote in his report for 1945 that some "functionaries in the managements showed a lack of understanding for service in penal institutions".²⁴ As a result, there was significant turnover among the guards, and their discipline was reportedly lacking as well. Therefore, in selecting guards, the department for penal institutions followed the principle "that anyone not showing enough interest in the job should be returned to the National Militia,

²¹ ARS, SIAS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, 3 Jan. 1948, pp. 10, 11; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1946, II/3-a, p. 34; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1946, II/3-b, p. 273.

²² Čoh Kladnik and Piškurić, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, pp. 50–54, 81–90, 270–279.

²³ *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1945, II/2, pp. 87, 117, 118; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1951, II/8-a (Ljubljana, 1971), p. 33.

²⁴ *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1945, II/2, p. 204.

Correctional Facility Maribor, 1969 (PAM, SI_PAM/1889, t. e. 49, Nr. 1969a)

from which the new guard personnel was recruited. As regards the old guard personnel, few reliable members of the OF [Osvobodilna fronta, Liberation Front] were admitted".²⁵

The biggest problem in terms of penal institutions' security was an insufficient number of guards. Due to irregularities in performing guard service, guards were frequently replaced, and their work was also severely hindered by the exceedingly large number of detainees, "whom public prosecutors keep in prisons for months on end, without questioning them and without the possibility for the managements of the prisons and institutions to find out how dangerous these persons under investigation are and to what extent particular attention is needed".²⁶ A number of times, the ministry urged the republic's public prosecution to accelerate its procedures but was unsuccessful.

The first detailed instructions for performing guard duty in correctional facilities and district and county prisons are documented in mid-July 1946;²⁷

²⁵ Ibid., p. 203.

²⁶ *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1946, II/3-b, p. 280.

²⁷ ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 12, Navodila za službo paznikov v zavodih za izvrševanje kazni, v okrožnih in okrajnih zaporih, 18 July 1946.

they were prepared by the prison administration. The main task of guards was to keep the penal institution secure. They oversaw solitary confinement and disciplinary cells, kept convicts secure and oversaw them when they worked in the institution's workshops and external work sites. In addition, they were to ensure close adherence to house rules, speaking to inmates in a kind but strict and decisive manner:

Foremost, guards are to ensure that convicts and detainees are securely incarcerated, that all sections, rooms and halls, workshops and walk paths are securely locked. They are never to lose hold of their keys or leave them in locks. They are to look after their keys even when the prisons are empty. It is forbidden to take keys out of the institution or prison; they must be handed over to the commander or their deputy. /.../ Guards are forbidden from punishing detainees or convicts arbitrarily. /.../ It is strictly forbidden to verbally abuse prisoners and speak to them rudely. Tackling a convict or detainee is allowed only in case of self-defence or to prevent an escape attempt.²⁸

In the following years, the prison administration noted a number of times that the militia members who provided security in penal institutions, especially correctional facilities, were not specifically trained for the job.²⁹ Only in 1952, more serious steps to established special militia units to provide security in penal institutions, especially correctional facilities, can be discerned: in May 1952, Turnšek, the head of prison administration, prepared a proposal on the number of guards and a plan of the internal structure for correctional facilities.³⁰

The ministry estimated that the shortage of guards, their lacking professional competence, indiscipline and negligent service, poor security in penal institutions and, to a lesser extent, conditions in the field were the main reasons for escapes from correctional facilities, external work sites and prisons.³¹ The number of escapes gradually increased after 1945, rising sharply in 1949. Turnšek estimated that the number of escapes in 1949 and 1950 was as high

²⁸ Ibid.

²⁹ See, e.g.: ARS, SI AS 1931, t. e. 1492, a. e. 33, Zapisnik konference načelnikov uprav in oddelkov Ministrstva za notranje zadeve LRS, 29 Dec. 1950, p. 3.

³⁰ ARS, SIAS 1931, t. e. 1492, a. e. 42, Pravni grupi MINOT-a, 27 May 1952.

³¹ Čoh Kladnik and Piškurič, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, pp. 66–69; ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 4, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1949, p. 29; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1948, II/5-a (Ljubljana, 1971) (hereinafter: *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1948, II/5-a), p. 66; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1948, II/5-b (Ljubljana, 1971) (hereinafter: *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1948, II/5-b), pp. 162, 163; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1950, II/7-b (Ljubljana, 1971) (hereinafter: *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1950, II/7-b), p. 156.

as it was because there were many small work sites, with almost 75 percent of the convicts working there, and because guards did not do their job properly.³² The ministry adopted a number of measures to reduce the number of escapes. It intensified oversight of sentence enforcement and increased the number of guards; more guards received disciplinary or judicial sanctions for negligence at work.³³

The rules of living in penal institutions in the entire territory of Yugoslavia were set out in a special regulation on house rules in penal institutions,³⁴ which was adopted in the spring of 1947. According to this regulation, convicts served sentences in correctional facilities and in district and county prisons. The regulation set out in detail the procedure after convicts' entry into penal institutions, prescribed rules on the hygiene (e.g. state of health and walks), diet, work and behaviour of convicts and detainees, i.e. those in a remand prison. It set out that healthy convicts fit for work were to work; illiterate ones were to be educated. Convicts also had the opportunity to train for certain professions. The regulation also set out disciplinary sanctions for persons breaching its provisions, which included reprimand, limiting or withholding the right to correspondence, limiting or withholding the right to receive visitors and packages, limiting the right to handle money, isolation in a cell for up to fourteen days and transfer out of the facility or prison. The regulation also set out that women were to serve their sentences separated from men and that juvenile convicts were not to have contact with adult convicts. In addition, contacts between suspects for the same crime were forbidden so that the investigating procedure would not be hindered or impeded.³⁵

Conditions in penal institutions and re-education of convicts

Penal institutions where the number of incarcerated people significantly exceeded their capacity were characterised by extremely poor living conditions and an inadequate care for prisoners in the immediate aftermath of the

³² ARS, SI AS 1931, t. e. 1492, a. e. 33, Nekaj problemov s področja izvrševanja kazni (referat za konferenco načelnikov uprav in oddelkov), p. 15; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1949, II/6-b (Ljubljana, 1971), p. 151.

³³ See, e.g.: *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1948, II/5-a, p. 66; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1948, II/5-b, p. 162; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1949, II/6-a (Ljubljana, 1971), p. 55; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1950, II/7-a (Ljubljana, 1971), p. 64; ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 6, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1951, p. 9; SI AS 1267, t. e. MNZ/2, a. e. 132, Stražarska služba, 2 July 1951.

³⁴ "Pravilnik o hišnem redu v kazenskih poboljševalnih zavodih ter v okrožnih in okrajnih zaporih v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji", *Uradni list FLRJ*, No. 23 (1947).

³⁵ Ibid.

war. Many inmates of prisons and camps after the Second World War lived in appalling conditions for months; they were physically exhausted and in a poor state of health due to maltreatment and other burdens, with insufficient food.³⁶ In terms of health, the conditions were poorest in the Ljubljana, Teharje and Kočevje, where "doctors do not care much about the health of detainees".³⁷

The premises of penal institutions were mostly unfit for wintertime as the buildings had been heavily damaged during the war or its immediate aftermath (Maribor, Novo Mesto, Ljubljana, Teharje). In certain locations, detainees were incarcerated in barracks with no stove. Fuel supply in winter months was problematic. Moreover, accommodation capacities were insufficient for such a large number of prisoners.³⁸ After 1948, their number rose sharply, which only exacerbated the living conditions. The institutions' managements strove for as many prisoners as possible to live and work in external work sites.³⁹

Food supply was a major problem of penal institutions every year in the aftermath of the war. There were great shortages in the country in general, so food was rationed. Institutions did not receive the food they had ordered on time and in the full quantities ordered; the supply of certain products was irregular as stocks were low. The diet of convicts and persons under investigation was based on food coupons for rationed foods. A part of food was produced by convicts in the institutions' agricultural estates. The produce was primarily intended for the nourishment of convicts or guard staff.⁴⁰

The medical care of detainees and convicts and the hygiene and cleanliness in institutions' premises were poor. Some information suggests penal institutions had their own medical offices with professional nursing staff as early as 1946.⁴¹ It is certain that correctional facilities and district prisons had medical offices and in-house hospitals in 1947. Tuberculosis patients and patients

³⁶ See, e.g.: Čoh Kladnik and Piškurič, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, pp. 69–78, 114–123, 151–177; Mikola, *Rdeče nasilje*, 69–114; Jelka Piškurič and Neža Strajnar, *Skozi čas preizkušenj. Politična zapornica Jelka Mrak Dolinar* (Ljubljana, 2017), pp. 27–31; Miha Drobnič, "Delovanje taborišča Šentvid", *Dileme, razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 2, No. 2 (2018), pp. 94–112.

³⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 1, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve 12. 5.–15. 10. 1945, p. 9.

³⁸ Ibid., pp. 9, 10.

³⁹ Čoh Kladnik and Piškurič, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, pp. 145–150.

⁴⁰ See, e.g.: ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 3, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1947, pp. 41, 42; t. e. 1440, a. e. 5, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1950, p. 14; SI AS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 618, Delovno poročilo za leto 1947, p. 8; a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, p. 17, and Mesečno delovno poročilo za čas od 1. VII. do 30. VII. 48, 4; t. e. MNZ/14, a. e. 621, Poročilo za I. polletje 1950, p. 7; *Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji*, 1947, II/4-b (Ljubljana, 1971) (hereinafter: *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1947, II/4-b), p. 140; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1950, II/7-b, p. 156.

⁴¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 2, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve za leto 1946, p. 9; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1946, II/3-b, p. 277.

Toilet bucket in the corner of a prison cell, Correctional Facility Ljubljana, 1962 (ARS, SI AS 1549, IV/36)

treated for sexually transmitted diseases had dedicated rooms. There were also dedicated rooms for patients suffering from other contagious diseases. Convicted patients were cared for by attendants, who performed their job under the oversight of contracted doctors. The latter came to correctional facilities on specified days and when necessary. County prisons had small first-aid offices; assistance was provided by local doctors when necessary. Correctional facili-

ties and district prisons had washrooms.⁴² Even so, many prisoners could not obtain the medical care they required.⁴³

For penal institutions, the re-education of convicts, which they started to engage in soon after the end of the war, was a higher priority than living conditions. The authorities saw "re-education efforts leading to the convict recognising their delusions, condemning the act they have been convicted for in their own heart as a crime against the nation, thus achieving the correct attitude to society, the state and community", as the focus of the work of penal institutions.⁴⁴ The purpose of a sentence was fulfilled if the convict proved with their behaviour while serving the sentence that they could "successfully integrate into the new labour community".⁴⁵

In line with the view mentioned above, penal institutions implemented re-education measures. Lectures on current political topics, various classes and the viewing of political educational films were an important means of re-education. Convicts were to engage in cultural and educational activities. Institutions marked important events and anniversaries with cultural performances featuring convicts, who took part in choirs, acting groups and orchestras. Convicts could read daily newspapers and periodicals, and institutions also housed libraries. Chess was popular among prisoners. Sports activities did not go according to plan as there was a shortage of guards to oversee their implementation. Moreover, convicts were tired from work and were in no mood for exercise.⁴⁶ Convicts made wall newspapers; each institution also issued a monthly meant to reflect "the real and unadulterated life of the entire institution".⁴⁷ In later years, political education also took the form of listening to radio programme. For that purpose, speakers were installed in the correctional facilities in Ljubljana, Maribor and Rajhenburg (now Brestanica) in 1950.⁴⁸

The main means of re-education, however, was manual labour. From the very beginning, prisoners had been used for labour: "All convicts are used for

⁴² ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 3, Poročilo ministrstva za notranje zadeve LR Slovenije za leto 1947, p. 41; SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 43, Osnutek poročila za konferenco načelnikov oddelkov za izvrševanje kazni.

⁴³ ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazneno-popravnih domov na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 1; Angela Vode, *Skriti spomin* (Ljubljana, 2005), pp. 164, 165.

⁴⁴ See, e.g.: ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 2, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve za leto 1946, p. 10.

⁴⁵ Ibid., p. 11.

⁴⁶ Ibid., pp. 1, 10, 11; ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 3, Poročilo ministrstva za notranje zadeve LR Slovenije za leto 1947, pp. 43–45; a. e. 4, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1949, p. 30; a. e. 6, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1951, p. 9. For comparison, see: Martin Previšić, *Zgodovina Golega otoka* (Ljubljana, 2021) (hereinafter: Previšić, *Zgodovina Golega otoka*), pp. 415–424.

⁴⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 2, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve za leto 1946, p. 10.

⁴⁸ ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 5, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1950, p. 15.

community service work or in undertakings, where they receive the same wages as other workers.⁴⁹ In particular, convicts were meant to work for in-house needs and for state and cooperative companies, only secondarily for external clients. With a view to increase production, institutions organised various crafts and other classes and workshops, such as shoemaking, tailoring, knitting, sewing, woodworking, locksmithing, wickerwork, carpentry, masonry, casting/metalwork, auto repair and bookkeeping.⁵⁰

For the purpose of food supply and putting convicts to work, penal institutions, except the one in Teharje, acquired a number of consolidated estates from agrarian commissions in 1946. They thus established state-owned agricultural estates; in 1947, these were in Rogoza near Maribor, Begunje, Ig near Ljubljana, Graben near Novo Mesto and Podbrezje in Gorenjska.⁵¹

In addition to re-education, putting convicts to work definitely had an economic reasoning. As cheap labour, they were often used for projects of post-war reconstruction and for achieving the five-year plan.⁵² They often had to perform the heaviest work, and high productivity was expected from them, as also highlighted in reports.⁵³

Irregularities in penal institutions

As early as 1945, the ministry of internal affairs drew attention to various irregularities allegedly caused by functionaries in penal institutions' managements and by guards. For example, Krajšek, the head of the prison administration, highlighted two problems: "fraternising and drinking" with detainees and smuggling letters out of penal institutions.⁵⁴ In his opinion, old guards did not introduce new ones to the job, withholding their knowledge instead.⁵⁵ As revealed by a report of the ministry of internal affairs, the main problem lay in

⁴⁹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 1, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve 12. 5.–15. 10. 1945, p. 9.

⁵⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 2, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve za leto 1946, pp. 9, 10; a. e. 5, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1950, p. 15; a. e. 6, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1951, p. 9; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1946, II/3-b, p. 277.

⁵¹ Ibid.; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1946, II/3-b, pp. 273, 277; *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1947, II/4-b, pp. 127, 144–146.

⁵² Cf.: Zdenko Zavadlav, *Sužnjeposestniško kapitalistično gospodarstvo Udbe za Slovenijo, Prispevki za raziskovanje* (Ljubljana, 2005); Zdenko Zavadlav, *Partizani, obveščevalci, jetniki: iz dosjeja Zavadlav 1944–1994* (Ljubljana, 1996); Mikola, *Rdeče nasilje*, p. 121; Milko Mikola, *Delo kot kazen, Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945–1951* (Celje, 2002), pp. 8, 9; Previšič, *Zgodovina Golega otoka*, pp. 353–380.

⁵³ For more details, see: Čoh Kladnik and Piškurič, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, pp. 183–225.

⁵⁴ *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1945, II/2, p. 207.

⁵⁵ Ibid.

the relations between "administrative and executive operations", i.e. the issue of relations between the penal institutions' managements and guards.⁵⁶

Conditions in penal institutions were described picturesquely by Franc Kutin, a controlling officer at the ministry of internal affairs, after he inspected them in 1947; at a conference for department heads on 15 September 1947, he reported there were two worlds in penal institutions, "the world of convicts and the other world, i.e. the one supposed to control them".⁵⁷ He noted that wardens, their assistants and guard commanders were unfamiliar with the conditions in penal institutions. Among irregularities, he highlighted that external guards wore no identification marks. These should have been provided by the warden of the institution to the guard commander, but the warden had not done so due to "his isolation": "Every person is a world unto themselves; there are strange tense relations between them".⁵⁸

Among major organisational errors, Kutin highlighted the following: guards did not know the house rules and the National Militia Act; they responded too late in the event of an escape; convicts wore civilian clothes; the allocation of convicts to cells was incorrect; hygiene conditions were poor; oversight of the institution's security was not implemented; new convicts could talk to old ones. Convicts who worked in offices could take the keys to these offices to their cells. Kutin also highlighted that the warden had an inappropriate attitude towards convicts, that there was inadequate control over packages and that this offered many opportunities "for contact with the outer world".⁵⁹ As noted by Kutin, guards carried their weapons unconcealed; the warden did not attend political lessons; the flag and wall newspaper in the room for political lessons had no red stars. The security of convicts in external work sites and agricultural estates was poor as well. In addition to the above, Peter Zorko⁶⁰, an assistant to the minister of internal affairs, highlighted beatings of prisoners and insufficient care for the prisoners as the two biggest irregularities at the conference for the heads of the departments at the ministry of internal affairs on 29 September 1947.⁶¹

The problem of guards in penal institutions was also tackled by Turnšek, the head of the prison administration. On the occasion of a major escape of

⁵⁶ ARS, SI AS 1931, t. e. 1440, a. e. 5, Poročilo ministrstva za notranje zadeve za leto 1950, p. 15.

⁵⁷ *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1947, II/4-b, p. 171.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid., p. 172.

⁶⁰ *Peter "Urb" Zorko* (1913–1986) worked for the Security and Intelligence Service of the Liberation Front and for Ožna. After the end of the war, he was first employed at Ožna for Slovenia; in 1947, he became an assistant to the minister of internal affairs. In the following years, he held different posts at the ministry of internal affairs. In 1958, he was elected member of parliament in the Slovenian state, and he later served as the secretary of the Slovenian assembly. See: Čoh Kladnik and Piškurić, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, p. 268.

⁶¹ *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1947, II/4-b, pp. 172–174.

Future members of the National Militia in training, May 1947 (National Museum of Contemporary History of Slovenia, photo: Božo Štajer)

convicts from the correctional facility in Maribor in September 1947, he noted that guard commanders and the institution's militia kept insufficient control over the convicts and conditions in the institution. Moreover, there was poor control over the conditions in the institution's crafts workshops as well as over the tools. In Turnšek's opinion, the management, militiamen and other employees in the institution had no "sense of responsibility"⁶² for their work: cabinets holding convicts' files were left unlocked and thus accessible to those who cleaned the rooms. During the escape, the guard in the watchtower had not watched the events in the institution. In Turnšek's opinion, the reason for poor work performance lay in deficient oversight by the management. Like Kutin, Turnšek assessed the training of guards as very deficient; they knew neither the house rules of the penal institution nor the National Militia Act.⁶³

Zorko, the minister's assistant, also responded to the event by calling a meeting on 15 October 1947, when he said he had reviewed the guard staff in correctional facilities and found that the situation was

⁶² Ibid., p. 129.

⁶³ Ibid., pp. 129, 130.

terrible. I had the impression as if someone had picked the worst people on purpose, people of whom many would be more fit for imprisonment than for the militia. Perhaps every sixth one would do, while all the others are British, German soldiers, Carabinieri, former Yugoslav gendarmes etc., and it's actually odd that there haven't been more escapes.⁶⁴

Zorko ordered Turnšek and the staff section of the militia administration to act the same day and

review this list and fire people who are definitely foreign agents from the KPZ [kazensko-poboljševalni zavod, correctional facility]. Next and importantly, there is no time to waste in searching for replacements. In 2–3 days, it's necessary to find the best people and send them to vacated posts. /.../ The criterion should be that the person is not a foreign agent or a man who has only been in the German army and then served in Germany in various factories.⁶⁵

Zorko forbade penal institutions from posting convicts to work in small groups because this practice required more guards, who were stretched thin as it was. He said the practice of allocating guards in such a way that "only Party members" served in some places, and "only non-members" in others, was incorrect.⁶⁶

According to the prison administration, wardens of correctional facilities did not "quite understand" the issue of the regime in institutions either: "All the wardens of institutions viewed the vast majority of convicts as 'crooks' and worked with convicts based on this view."⁶⁷ As a result, the prison administration organised a number of conferences for wardens of institutions, where they presented the operation of their institutions and the problems they faced and received guidance on consistent adherence to house rules, provision of security and employment of convicts.⁶⁸

For better oversight of conditions in penal institutions, a section for general records was established at Udba for Slovenia in early February 1948. *Inter alia*, its tasks were "intelligence/operational processing of convicted anti-national elements who served sentences in different correctional facilities and work sites"⁶⁹ and cooperation with the prison administration. As a result, special

⁶⁴ Ibid., p. 131.

⁶⁵ Ibid., p. 131.

⁶⁶ Ibid., p. 126.

⁶⁷ *Zgodovina organov za notranje zadeve*, 1948, II/5-b, p. 159.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ ARS, SIAS 1931, G–10–9, *Zgodovina organov za notranje zadeve*, UDV–48–49, I/4-b, p. 616.

offices of the Udba section for general records were to be established in all correctional facilities. Due to personnel issues, in 1948 offices were organised only in the correctional facilities in Ljubljana, Maribor and Rajhenburg.⁷⁰ In this way, Udba monitored "hostile activities of convicts".⁷¹ Such activities included opinions hostile to the authorities, fraternising among the convicts within penal institutions, attempting to contact the world outside and hostile propaganda. In Udba's estimation, the latter was the most widespread form of convicts' hostile activities and was "to a large extent carried out by convicted intelligentsia and priesthood".⁷² In 1948, Udba also detected hostile convict activities relating to the Cominform resolution. Another supposed form of hostile activity was convicts illegally sending to their families various objects they made for themselves and their families.⁷³

Another form of hostile activity dealt with by Udba was escapes from penal institutions; some from correctional facilities but most from work sites. In its estimation, escapes from work sites were the result of guards' carelessness and the poor operation of the intelligence network among convicts in work groups. As can be discerned from documents, escapes mostly took place with "the convict moving away from the group with the guard's permission and never coming back".⁷⁴

Inspection in correctional facilities in Rajhenburg, Maribor and Ljubljana in 1950

Between 15 and 23 April 1950, the chief controlling officer of the federal ministry of internal affairs in Belgrade, Anton Čamernik,⁷⁵ conducted an inspection of adherence to house rules in three correctional facilities in Slovenia, namely in Rajhenburg, Maribor and Ljubljana. He carried out this inspection in collabo-

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid., p. 622.

⁷² Ibid., p. 623.

⁷³ Ibid., pp. 623, 624.

⁷⁴ Ibid., p. 621.

⁷⁵ *Anton Čamernik* (1907–1995), employed at the judicial prisons in Ljubljana in the interwar period, later becoming the supervisor of guards. He remained in that post even after the Italian occupation. He worked with the resistance movement, due to which he was arrested in September 1942 and sent to Italy for confinement. After the capitulation of Italy, he made his way to Yugoslavia through Bari. In May 1945, he became the supervisor of Ozna's prisons at the federal ministry of internal affairs. In November 1945, he was demobilised and relieved of supervisor duties, but he stayed at the federal ministry, where he performed the jobs of senior inspector, chief controlling officer, head of penal institutions and senior administrative officer for sentence enforcement. See: Čoh Kladnik and Piškurić, *Kazen naj obsojenca prevzgoji*, p. 240.

ration with Karel Mejak,⁷⁶ the chief controlling officer of the republic's ministry of internal affairs. Čamernik summarised his findings in a report that the federal ministry sent to the republic's ministry on 19 May 1950.⁷⁷ Mejak and Turnšek provided written comments on the report. To a large extent, the comments of both emphasise that Čamernik relied mostly on statements of isolated convicts who were to be under a special regime due to disciplinary sanctions. Both also highlighted that these were past irregularities already addressed by the time of the inspection.⁷⁸

The inspection of the correctional facilities took place in the presence of their wardens. At the very beginning of his report, Čamernik highlighted the probability of convicts mostly not daring to point out irregularities in their treatment, claiming they feared retaliation from militiamen. He emphasised the case of eleven convicts unjustifiably incarcerated in solitary confinement for no less than eight months, with only one of them daring to report irregularities.⁷⁹ Čamernik's competence covered only supervision of adherence to house rules. Convicts, especially those in isolation, mostly did not respond to his inquiries about infringements of house rules; others responded only with additional urging and promises that they would not be punished, which Mejak confirmed in his comments on the report.⁸⁰ According to Čamernik and the present wardens, it was especially militiamen who behaved arbitrarily towards convicts, with wardens' assistants also doing so in some cases.⁸¹ It is again worth highlighting the fact that the inspection of correctional facilities took place in the presence of their wardens, who could shift the responsibility for irregularities to militiamen and their assistants, minimising their own roles. Mejak, too, noted in his comments that some convicts indeed feared retaliation, but not necessarily from militiamen; he claimed militiamen worked arbitrarily only in sporadic cases due to insufficient control by the management, as well

⁷⁶ *Karel Mejak* (1910–1994), lawyer, worked for Ozna/Udba for Slovenia between 1945 and 1951. In 1946, he was an officer in Section 3 and then the chief controlling officer at the Slovenian republic's ministry of internal affairs. In 1951, he became a judge at the Slovenian republic's supreme court. From 1953 onwards, he was appointed a member of the Slovenian republic's Commission for Religious Issues several times. Following his reappointment in 1974, he was elected president of the administrative disputes department. – *Ibid.*, p. 255.

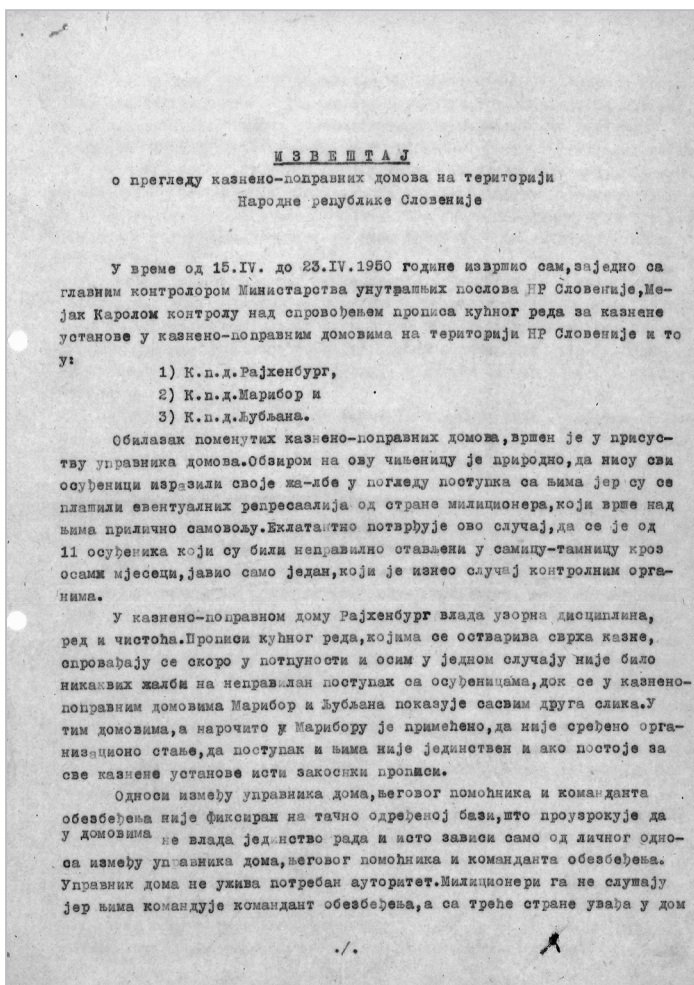
⁷⁷ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazneno-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 1.

⁷⁸ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950; Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950.

⁷⁹ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazneno-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 1.

⁸⁰ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 1.

⁸¹ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazneno-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 1–2.

Report by Anton Čamernik on the implementation of the house rules in the penal institutions in Ljubljana, Maribor and Rajhenburg, June 1950 (ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112)

as where a special regime for isolated convicts had been established.⁸² On the other hand, Turnšek emphasised that it was wardens who gave instructions to assistants and guard commanders and that as such, they were the only people responsible for house rules infringements and other irregularities.⁸³

According to Čamernik, the inspection showed house rules were respected in most cases in Rajhenburg, and there were exemplary discipline, order and cleanliness in the institution. The situation in the other two facilities, however,

⁸² ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 1.

⁸³ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 1.

was completely different, especially in Maribor. Čamernik highlighted that the two facilities were inadequately organised and that their procedures of treating convicts differed, even though the same regulations applied to all penal institutions. One reason for this situation was the relation between the facility's warden, their assistant and guard commander, which was not defined clearly and depended on their interpersonal relationships. The facility's warden supposedly did not have the necessary authority as militiamen reported directly to the chief of security and not to the warden. In addition, the warden's assistant introduced their own system of work by isolating and launching investigating procedures against particular convicts or groups of convicts. This was particularly marked in Maribor, where this working method of the warden's assistant had acquired such a scope that Čamernik wrote the facility had two separate parts with different systems of sentence enforcement. In the part led by the facility's warden, the legal procedure of treating convicts was usually followed, whereas in the part that the warden said was under the control of his assistant, convicts were deprived of almost every right guaranteed by legal provisions.⁸⁴ Čamernik added that such a disorderly organisation was the result of the irresponsible work of management employees in the correctional facilities, as well as of the ministry's own prison administration, which supervised the work of its subordinate bodies inadequately and thus enabled infringements of legal provisions or was, in some cases, even the instigator of infringements. He generally noted that the implementation of house rules in correctional facilities and the treatment of convicts depended on the warden, as well as individual employees, members of the militia and bodies of the state security administration, who, according to Čamernik, did not report their procedures of treating convicts in detail. This was reflected especially in the implementation of those house rules that guaranteed convicts their rights and human dignity.⁸⁵

In his comments on the report, Mejak added that the wardens of all inspected correctional facilities expressed the view that a dedicated guard service, a special militia subordinated to the management, should be introduced. As this was not the case, the wardens did not have full control over guards; they complained in particular that their suggestions about the personality traits of militia guards and their transfers were ignored, that it was also sanctioned guards, i.e. those who were not successful in the field, who came to correctional facilities, that militiamen claimed they had different instructions from their direct superiors about guard service. As regards relations with their assistants, in Mejak's opinion the wardens were stereotypical in their answers, saying

⁸⁴ ARS, SIAS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazнено-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, pp. 1, 2.

⁸⁵ Ibid., p. 2.

that certain matters were the assistant's responsibility, or that the assistant had "instructions from above" in certain matters.⁸⁶ Turnšek, however, considered

it is true that there are very strong tendencies among the assistants and guard commanders to act about the implementation of house rules and secure correctional facilities independently of the wardens, with the first group claiming they have received instructions through the bodies of Udba for Slovenia, and the second through ULM [Uprava Ljudske milice, People's Militia Administration],

adding that prison administration countered this consistently and that these were only isolated cases.⁸⁷ Moreover, he explained that the claim that prison administration was even the instigator of certain infringements referred to a special regime in Maribor imposed in April and May 1948 by the federal ministry of internal affairs for a group of about 40 convicts, "against whom special disciplinary measures had to be applied due to their extremely active hostile agitation among convicts serving sentences".⁸⁸ The convicts in question from all correctional facilities were concentrated in Maribor and isolated, i.e. strictly separated from other convicts. All the rights that they had as convicts under the house rules, such as the right to receive visitors, packages, post and to write letters, were taken away. Turnšek had escorted them on the way from Ljubljana to Maribor. It was one of these convicts, Dr Bogdan Stare,⁸⁹ who drew Čamernik's attention to the irregularities, Turnšek added.⁹⁰

Čamernik believed that employees in the managements of correctional facilities were aware of the irregularities as they had tried to cover them up before the inspection. For example, new straw pallets had been installed in solitary confinement cells, and it was clear they had not yet been used by convicts. Convicts themselves noted that in solitary confinement, they had to sleep on the bare floor (hardwood), with no bed linen and in a number of cases with no blankets, regardless of the time of year. Two convicts who had been in soli-

⁸⁶ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, pp. 1, 2.

⁸⁷ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 1.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ *Bogdan Stare* (1907–1987), born in Ljubljana, geodesist, married, father to three children. Arrested in June 1947 and sentenced in the Nagode Trial to seven years of liberty deprivation through forced labour and two years of being deprived of political rights. Among those sentenced in that trial, he was the only one who served his sentence in full, which some believe was due to personal grudges; he was released in 1954. See: Jeraj and Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*, pp. 65, 66.

⁹⁰ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, pp. 1, 2.

tary confinement for eight months and beaten by militiamen throughout this time were relocated for the inspection so that they could not complain.⁹¹ Mejak confirmed this in his comments. He wrote that the straw pallets in the solitary confinement (underground bunkers) were brand new, with fresh straw,

obviously installed only on the day of the inspection. When two convicts described a procedure involving 11 convicts – fugitives in the underground bunkers – Comrade Čamernik stressed it seemed odd that the other 10 had not complained. The following day, after all cells had been inspected, he ordered all the mentioned convicts to be brought before him. It was apparent that we did not find two of them in the cells as they had been relocated (put away) during the inspection. Exactly those two were heavily mistreated at the time.⁹²

Mejak added, however, that many irregularities were "from the recent as well as distant past" and did not occur any longer; moreover, prison administration strictly required legal handling of convicts, he claimed.⁹³ He said similar statements were provided by the wardens, with Mejak highlighting the statement of the warden of the correctional facility in Maribor, Franc Plos, who allegedly said: "It has taken me a year of great struggle to achieve what you've seen just now – but imagine what it was like in 1946 and 1947. ..."⁹⁴

Identified infringements of house rules in the correctional facilities in Maribor and Ljubljana

In his reported, Čamernik pointed out concrete examples of irregularities in implementing house rules, most of which apply to the penal institution in Maribor, and some also to the one in Ljubljana.

In a number of cases, convicts were not allowed to freely report requests and complaints. This is because wardens rarely received convicts for reports, or militiamen arbitrarily did not report their requests and complaints to the warden.⁹⁵ In his comments, Turnšek dismissed the claims that wardens rarely received convicts for reports. In Maribor and Rajhenburg, such reports took place every day, and in Ljubljana at least once a week, he said. He explained

⁹¹ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazнено-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 2.

⁹² ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 2.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazнено-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, pp. 2, 3.

that wardens did not receive each convict personally but they did receive written reports, "which are resolved without sending for the convicts personally because they are often about matters that can be put in order without a face-to-face interview with the convict."⁹⁶ He acknowledged, however, that in Maribor the warden did not receive isolated convicts, "who complained about the specific re-education measures undertaken against them. It is exactly to statements of these convicts that the finding of Comrade Chief Controlling Officer about reports refers to".⁹⁷ In addition, in the first half of 1949, requests for conditional release had not been forwarded to the ministry in cases where the warden considered that the convict did not meet the conditions for such a release.⁹⁸

Irregularities allegedly also took place with post. Convicts could write home once a month, with no more than 12 lines on a postal card. Some convicts told Čamernik that in case they wrote more lines, the militiamen tore up their cards and did not allow them to write new ones. They also complained that they could not always buy postal cards and that they did not regularly receive post from home, even though their visitors told them they had sent something.⁹⁹ In his comments, Mejak wrote that the irregularities in question were based on numerous statements by convicts,¹⁰⁰ whereas Turnšek claimed the provisions of house rules were not infringed. He explained this was a measure enacted in order to facilitate the censorship of postal cards in correctional facilities due to staff shortages. He said convicts were notified of this measure as well as of the fact that there would be disciplinary sanctions in the form of losing the right to write for the given month if they did not comply with the measure. According to his data, the convicts in Maribor, which Čamernik's findings mostly referred to, received 3,591 letters and sent 5,193 postal cards in the first quarter of 1950.¹⁰¹

Considering that Correctional Facility Maribor /.../ had 800 convicts on average and that $\frac{1}{3}$ of convicts do not write at all because they do not want to or have nobody to write to, we see that convicts have sent more than one postal card per month from this prison. It follows that they have been allowed to buy postal cards in the facility at least once a month,¹⁰²

⁹⁶ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 2.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazneno-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 3.

¹⁰⁰ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 2.

¹⁰¹ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 2.

¹⁰² Ibid., pp. 2, 3.

he added. He did allow for the possibility of mistakes being made "due to employees' unconscientious performance of duties, which is, however, understandable given the vast number of letters received and sent".¹⁰³

The next irregularity was more serious as convicts were apparently refused medical aid. Čamernik notes that this was a source of complaint particularly in Maribor, where the job of a doctor was allegedly performed by a convict. Convicts complained to Čamernik that their treatment was rough and inhumane and that the doctor even threatened them with disciplinary sanctions. Even though the convicts often had toothaches, they complained that dental treatment received almost no attention. Visits of specialist doctors at the convicts' expense, which were envisaged under the house rules, were not allowed. In Maribor, ill patients allegedly lay in rooms together with healthy convicts, even though the facility's hospital had enough free beds. It even happened that tuberculosis patients shared rooms with healthy convicts. In Maribor, the maltreatment of Catholic priests serving sentences there was particularly highlighted. Čamernik notes that they were subject to a special procedure, that medical aid was withheld from them altogether. He cites examples of two priests who were not granted transfers to the facility's hospital in spite of multiple requests. They were transferred only just before their deaths.¹⁰⁴ Even though Turnšek dismisses Čamernik's claims, his comments reveal that he was aware of the case of the priests in Maribor.¹⁰⁵ In his comments, Mejak notes that the treatment of priests in Maribor was described both by convicts transferred to Ljubljana and the ones who stayed in Maribor. However, in his opinion the irregularities in providing medical aid and the poor hygiene conditions had been resolved by the end of 1949.¹⁰⁶

Convicts cited different examples of poor hygiene conditions. They highlighted infrequent changes of clothes and bathing. Čamernik noted in his report that convicts did not change clothes or bathe for months at a time, and the worst case was an isolated convict in Maribor whose clothes had not been changed for a year. Convicts reported that there were fleas and bedbugs in the rooms. In Maribor, convicts did not receive adequate food. They also cited cases when ill convicts had to scrub floors and clean rooms. In Rajhenburg, there was such an example of female convicts with syphilis, who received medication, and in Ljubljana there was an example of a male convict with open tubercu-

¹⁰³ Ibid., p. 3.

¹⁰⁴ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazneno-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 3.

¹⁰⁵ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 4.

¹⁰⁶ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 2.

Rajhenburg castle in November 1941, from 1948 the seat of correctional facility (National Museum of Contemporary History of Slovenia, photo: Veit)

losis. Buckets in tightly packed cells for convicted priests were cleaned once a day, but often only every two or three days, so they had to urinate in the container where they received water. They would get drinking water only once a day, both during the winter and summer. They were not allowed to wash private laundry (socks, towels and handkerchiefs) but did not get any provided by the state. For a while, they were allowed to shave only once a month, then every fortnight.¹⁰⁷

Walks did not take place in line with the house rules provisions in any of the inspected correctional facilities,¹⁰⁸ which was also confirmed by Mejak and Turnšek, who attributed this to the shortage of guard staff. Turnšek added that the claims of convicts who had not been on a walk for up to a whole year refer to those in isolation.¹⁰⁹ This had been highlighted in the report by Čamernik,

¹⁰⁷ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazнено-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, pp. 3, 4.

¹⁰⁸ Ibid., p. 4.

¹⁰⁹ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 3; Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 5.

who added that convict maltreatment also took place in daily walks. In Maribor, priests were allegedly forced to run twenty circles, and those who could not run due to old age or illness had to hold their hands up in the middle of the circle.¹¹⁰

Irregularities in the attitude towards convicts, which occurred in all correctional facilities, were the result of militiamen's arbitrariness, wrote Čamernik. They beat convicts, tore up their postal cards, prevented them from reporting to the facility's warden, put them in solitary confinement or forced them to stand with their hands up for hours on end.¹¹¹ Mejak commented that only two fugitive convicts complained about beatings in 1949, whereas insults were the cause of complaints for isolated male convicts in Maribor (who were called bandits, and priests were called Antichrists and lazybones) and some female convicts from Ljubljana.¹¹² In addition, convicts complained there were irregularities in receiving visitors, which allegedly also depended on the mood of militiamen, and in receiving packages. In Maribor, convicts could receive two packages per month weighing up to seven kilograms. In addition, they could receive fruit and laundry. The convicts there complained that packages were delivered with a delay of up to ten days, which meant that the content of the packages often spoiled and that food, in, particular, had to be discarded. In Ljubljana, convicts could receive two packages of up to seven kilograms by post and one package of up to 14 kilograms during a visit.¹¹³ Purchasing products in facilities' shops was poorly organised, too. Convicts complained that they could not buy cigarettes or postal cards for months.¹¹⁴ Turnšek dismissed the notion that the correctional facilities were to blame for delays in handing over packages. He believed the delays occurred because the packages were held up at post offices for a long time. Post offices delivered packages to correctional facilities only twice a month.¹¹⁵

In his report, Čamernik also highlighted the treatment of isolated convicts who allegedly served their sentences in solitary confinement for an extremely long time, from three months to no less than three years. They had not even been interrogated for months. During isolation, they were deprived of all benefits guaranteed by legal provisions. They were denied the rights to write and

¹¹⁰ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazнено-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 4.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 3.

¹¹³ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazнено-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 4.

¹¹⁴ Ibid., p. 5.

¹¹⁵ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, pp. 5, 6.

receive post, to receive packages and visitors, they were not given the option to walk outside or bathe, and they could not read books, watch films and cultural performances featuring convicts. Convicts in isolation could not take part in all cultural/educational or learning activities, including so-called self-education, regardless of whether they were under investigation or not. They had no nocturnal light in isolation.¹¹⁶ Turnšek partly acknowledged this situation but mentioned that this applied to those isolated convicts for whom a special regime of serving sentences had been imposed.¹¹⁷ In particular, Čamernik highlighted a case of twelve convicts who had been in disciplinary solitary confinement for eight months without any daylight or nocturnal light even though the facility's warden had not imposed any disciplinary sanction during their reports. During this time (at the end of 1948) they had no straw pallets, bed linen or blankets; then pallets and blankets were provided at last. For four months, all rights set out in the house rules were withheld, after which they were allowed to receive packages from home. Čamernik notes that this disciplinary sanction was against the law; the management registered it in the discipline book only as a sanction of isolation for 14 days. All this time, they received extremely poor food with a calorific value of less than stipulated as required for a person to stay healthy and alive, i.e. less than 1,200 Calories per day. During their isolation, two of the convicts were also beaten by militiamen. After serving their sentences, four convicts spent more than three months in the facility's hospital; one of them died.¹¹⁸ This was the group of convicts from Correctional Facility Maribor that had been discovered during an attempt to escape in the autumn of 1948, explained Turnšek in his comments. The group had dug a tunnel from the locksmithing workshop to a garden outside the walls of the correctional facility and allegedly intended to flee across the national border. The convicts were punished with 14 days of isolation but then remained there for further investigation. The public prosecution for the Maribor district, which led the investigation, allegedly terminated it, and the convicts were only then supposedly transferred from solitary confinement to ordinary cells. Turnšek also rejected the claims that one of the convicts had died due to maltreatment.¹¹⁹

In general, disciplinary sanctions in solitary confinement were enforced on the bare floor or a hard bed, and convicts were not allowed to bring bed linen

¹¹⁶ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazнено-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, pp. 4, 5.

¹¹⁷ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 6.

¹¹⁸ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazнено-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 5.

¹¹⁹ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, pp. 6, 7.

Corridor with prison cells, Correctional Facility Maribor, 1945 (National Museum of Contemporary History of Slovenia, photo: Marjan Pfeifer)

and blankets, regardless of the time of year. Convicts were sent to solitary confinement even if the warden had not imposed any disciplinary sanction during their reports.¹²⁰ Turnšek said disciplinary sanctions in solitary confinement had been enforced on the bare floor only until October or November 1949 as the institutions had not had enough straw pallets and blankets. After 1950, all solitary confinement cells were equipped with straw pallets.¹²¹ He said that very few disciplinary sanctions had been imposed, only nine during the first quarter of 1950 in Maribor, "so it is quite possible that the straw pallets in solitary confinement appear unused, leading to Comrade Čamernik assuming in his inspection that the straw pallets were only installed for the occasion of the inspection because they appeared unused".¹²² On the other hand, Mejak admits that the situation in Maribor and Ljubljana was as described by Čamernik.¹²³ As regards the remark that convicts were sent to solitary confinement without being disciplinary sanc-

¹²⁰ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazнено-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, pp. 5, 6.

¹²¹ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 7.

¹²² Ibid.

¹²³ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 3.

tioned during their reports, both Mejak and Turnšek repeated that these were orders by wardens' assistants, mostly without the given warden's knowledge.¹²⁴

Other irregularities mentioned by Čamernik referred to the duration of the working day for convicts and to slow investigating procedures. According to Čamernik, convicts in correctional facilities worked for more than ten hours per day, including Sundays. Overtime and exceeding the production norm were not rewarded as stipulated in the rules. The wardens of the correctional facilities and Turnšek allegedly explained that this was volunteer or shock work, which is why convicts were not entitled to a bonus.¹²⁵ In his comments to the report, Turnšek noted that the working day was only eight hours long but could be extended as a disciplinary sanction for convicts. In case they worked overtime, they were supposedly paid a bonus.¹²⁶ However, Čamernik was also bothered by the fact that a large number of convicts, around 100, had not been employed for more than three years, but when convict labour force was being mobilised to build the Road of Brotherhood and Unity, the correctional facilities reported that they faced labour shortages.¹²⁷

In Ljubljana, Čamernik discovered a significant number of detainees who had been under investigation for a long time but not yet interrogated. He highlighted the case of a German who had been in detention for no less than four and a half years. In some cases, juveniles and adults or convicts and detainees were supposedly incarcerated together. There were also cases of militiamen interrogating persons under investigation without being mandated to do so and thus disrupting the investigation.¹²⁸ Claims about detainees who had been in detention for a long time were confirmed by both Mejak and Turnšek, who added that the situation had been reported to the competent public prosecutor a number of times, whereas they said the incarceration of juveniles and adults or detainees and convicts was limited to isolated cases. Moreover, Turnšek believed militiamen interrogated prisoners in line with instructions from the management during transfers.¹²⁹

¹²⁴ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 8; Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 3.

¹²⁵ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazeno-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 5.

¹²⁶ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 7.

¹²⁷ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Izveštaj o pregledu kazeno-popravnih domova na teritoriju Narodne republike Slovenije, p. 5.

¹²⁸ Ibid., pp. 5, 6.

¹²⁹ ARS, SI AS 1267, t. e. 1, a. e. 112, Pripombe k poročilu gl. kontrolorja Minot FLRJ tov. Čamernika o pregledu kazenskih poboljševalnih domov v LRS, 15 June 1950, p. 8; Poročilo tov. g. kontrolorja MUP – FLRJ – pripombe, 8 June 1950, p. 3.

Changes in the early 1950s

At the end of 1950, there was a conference for the heads of administrations and departments at the ministry for internal affairs, with participants discussing problems in sentence enforcement.¹³⁰ Turnšek prepared a paper entitled "Some Problems in Sentence Enforcement".¹³¹ He particularly highlighted that by the end of 1950, the prison administration had failed to realise the circular by the federal ministry of internal affairs about how security in correctional facilities should be provided by a special facility militia. He continued:

Irregular procedures towards convicts in correctional facilities are on the agenda exactly because of members of LM [Ljudska milica, People's Militia], who aren't trained to execute this special task, which is very difficult, requires specifically selected and committed staff and a great ability to assess the meaning and intention of a punishment.¹³²

In Turnšek's opinion, members of the militia performing guard duty should have been specifically trained for this job, but their education followed the same programme as for other militia members. He deemed the practice of posting militiamen who "were unable to perform fieldwork due to their poor discipline" to correctional facilities as guards to be wrong. "Frequently even militiamen who were mentally retarded, half deaf or blind, epileptic etc. were posted to correctional facilities".¹³³ Interestingly, interventions by managements of correctional facilities and prison administration to remove militiamen and officers who were unable to perform their duties satisfactorily from service were completely unsuccessful. Based on the document, the underlying question causing irregularities and poor conditions was to whom guards and commanding officers of the militia were subordinated.¹³⁴ Irregularities were also a result of staff shortages.

The conference participants also discussed the system of security in county prisons, which differed from the one in correctional facilities. In prisons, internal security was provided by a civilian employee – turnkey or prison supervisor. Their task was to take care of the keys and administration, i.e. keep a book of detainees, a book of disciplinary sanctions and a food record. External security

¹³⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 1492, a. e. 33, Zapisnik konference načelnikov uprav in oddelkov Ministrstva za notranje zadeve LRS, 29 Dec. 1950, p. 2.

¹³¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1492, a. e. 33, Nekaj problemov s področja izvrševanja kazni (referat za konferenco načelnikov uprav in oddelkov), pp. 8–15.

¹³² Ibid., p. 13.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Ibid.

in county prisons was provided by militia members, who were not supposed to have any contact with inmates. Guards were posted to prison security by the militia station where the prison was located. Turnšek estimated that employees in all prisons performed poorly:

The most common and grave errors in prisons were: poor handling of convicts / beatings, insults, isolation in cells with no beds or blankets for several days, withholding food for several days/ by investigating bodies and LM members, as well as turnkeys in some cases. Neglecting equipping the prisons with bedpans /buckets/, mess tins and blankets.¹³⁵

In Turnšek's estimation, this situation was partly the result of not performing daily prison inspections, which were supposed to be done at different times of day by internal affairs commissions, of the poor professional competence of turnkeys, of infringements of the provisions of the criminal procedure act and other regulations on interrogating persons under investigation. In addition, turnkeys often handed their keys to guards, which enabled the direct contact of guards with detainees.¹³⁶

In 1951, change was in store for both penal policy and the sentence enforcement system. A comprehensive Criminal Code and introductory act to the code were adopted and came into force,¹³⁷ abolishing the sentences of forced and reformatory labour as well as the administrative measure of constraint in the form of community service. This entailed the gradual abolition of work sites and camps, with convicts transferred elsewhere. A new act on sentence enforcement was passed, too,¹³⁸ and change in the judiciary and criminal law legislation was announced in a resolution on strengthening the judiciary and justice,¹³⁹ which was adopted by the central committee of the Yugoslav Party at its fourth plenary in June 1951. It was based on a paper by the minister of internal affairs and chief of the federal Udba, Aleksandar Ranković, entitled "For the Further Strengthening of the Judiciary and Justice".¹⁴⁰ The paper announced change in the operation of the repression and judicial authorities,

¹³⁵ Ibid., p. 12.

¹³⁶ Ibid., pp. 12, 13.

¹³⁷ "Uvodni zakon h Kazenskemu zakoniku", *Uradni list FLRJ*, No. 11 (1951); *Uradni list FLRJ*, No. 13 (1951).

¹³⁸ "Zakon o izvršitvi kazni, varnostnih ukrepov in vzgojnih poboljševalnih ukrepov", *Uradni list FLRJ*, No. 47 (1951).

¹³⁹ "Resolucija IV. plenuma CK KPJ o nadaljnji krepitvi pravosodja in zakonitosti", *Komunist*, March–May 1951, No. 2–3, pp. 1–4; "Resolucija o nadaljnji krepitvi pravosodja in zakonitosti", *Ljudska pravica*, 6 June 1951, No. 131, p. 1.

¹⁴⁰ "Za nadaljnjo krepitev pravosodja in zakonitosti", *Ljudska pravica*, 5 June 1951, No. 130 (hereinafter: "Za nadaljnjo krepitev pravosodja in zakonitosti"), pp. 1–4.

which was implemented very hesitantly in the following years.¹⁴¹ In the paper, Ranković briefly reported on the conditions in prisons and the treatment of inmates, which he assessed as "humane":

The prisons housing our convicts are no death camps, as we are maligned by many countries, but rather workplaces of building socialism, where in addition to beneficial manual labour, detainees are enabled to enjoy a life of culture and education. Our measures are humane but also strict towards anyone transgressing the laws, interests of the people and state. This humaneness is also reflected in the fact that anyone who realises the error of their ways has the possibility of being released before the completion of their sentence.¹⁴²

Based on Ranković's paper and the mentioned resolution, the prison administration at the ministry of internal affairs drew up a special report on this problem.¹⁴³ Its primary aim was to adopt measures to eliminate the irregularities relating to sentence enforcement that occurred in penal institutions. In the report, Turnšek first described the conditions in prisons, specifically stressing that beatings and other violence against persons under investigation and convicts in prisons were eliminated.¹⁴⁴ He also reported in detail on the situation in correctional facilities and made an observation similar to the one regarding conditions in prisons:

Inhumane handling of convicts as well as beatings and other kinds of mistreatment have been completely eliminated in correctional facilities; in the past few months, we have detected no such case. There are still cases of employees, especially guards, insulting convicts. Such cases are rare, however, and only arise in moments of frustration caused by individual convicts with their lack of discipline.¹⁴⁵

Turnšek's paper was discussed at a conference for the collegium of the ministry of internal affairs, which took place on 12 June 1951, and a num-

¹⁴¹ "Za nadaljnjo krepitev pravosodja in zakonitosti", pp. 1, 3; Mateja Režek, *Med resničnostjo in iluzijo, Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958)* (Ljubljana, 2005), pp. 65–79.

¹⁴² "Za nadaljnjo krepitev pravosodja in zakonitosti", p. 1.

¹⁴³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1492, a. e. 35, Izvrševanje kazni glede na poročilo tov. Rankovića "Za nadaljnjo krepitev pravosodja in zakonitosti", 10 June 1951.

¹⁴⁴ Ibid., p. 3.

¹⁴⁵ Ibid., p. 6.

ber of decisions regarding sentence enforcement were adopted.¹⁴⁶ *Inter alia*, internal affairs commissions would have to be prevented from using persons under investigation as a cheap labour force working for their employees. It was declared illegal and irregular that militia stations had their own prisons; such prisons were not provided for in legislation, so they should not exist. All prisons should be under the competence of prison administration. Interestingly, there was a decision that interrogations should take place during daytime, only exceptionally or in emergencies at night. Another important decision was to completely "*abolish the practice of secret arrests. Every secret arrest amounts to an unlawful act*".¹⁴⁷

Epilogue

In the second half of the 1950s, the regime of serving sentences started to change gradually. The first open wards were established in Slovenia, specifically in 1956 in Brestanica for male convicts and in November 1957 in Ig for female convicts.¹⁴⁸ As apparent from a letter by the State Secretariat of Internal Affairs, in 1957 Yugoslavia still did not consistently

adhere to the principle of separating persons sanctioned in an administrative penalty procedure from convicts, but it is known that the law provides for a more lenient regime of serving sentences for persons punished for offences. For example, such persons are not required to work, they can bring their bed linen from home, can eat food from home, have the right to suspend their sentence in case of a death in the family or other justified reasons etc.¹⁴⁹

There was indication of a need to build new, more modern penal institutions as sentence enforcement "in current circumstances due to the use of prisons inherited from the previous Yugoslavia requires certain deviations from existing regulations".¹⁵⁰

¹⁴⁶ ARS, SI AS 1931, t. e. 1492, a. e. 36, Zapisnik konference kolegija Ministrstva za notranje zadeve LRS, 12 June 1951, p. 1.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Andreja Jankovič Deržič, "Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni", *Kronika* 61, No. 3 (2013), pp. 582, 583; Ada Klanjšek, *Selekcija obsojenk za odprti kazenski poboljševalni dom na Igu* (Ljubljana, 1959), pp. 5–7, 11–19; ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, pp. 1, 5, 26; t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31 Jan. 1958, pp. 12, 13.

¹⁴⁹ ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/52, a. e. 1019, Velike opravke i izgradnja novih KPU, 30 Apr. 1957.

¹⁵⁰ Ibid.

More significant changes came in the 1960s. A major change occurred in 1967, when penal institutions returned to the competence of the ministry of justice, as the arrangement had been before the war.¹⁵¹ The regime of serving sentences and the view of re-education work with convicts started to gradually change in that decade, and there were the beginnings of social work and modern penological approaches. An important milestone was the "Logatec Experiment", carried out between 1967 and 1971 in the youth correctional institution in Logatec. It showed that it was possible to have a more permissive attitude towards inmates and a more humane practice in prisons. A similar practice was tested in Ig in 1975.¹⁵²

Mateja Čoh Kladnik in Jelka Piškurić

**SVET KAZNJENCEV: RAZMERE IN NEPRAVILNOSTI
V KAZENSKIH USTANOVAH V SLOVENIJI
MED LETOMA 1945 IN 1951**

POVZETEK

Prispevek obravnava sistem kazenskih ustanov v Sloveniji med letoma 1945 in 1951, razmere v kazenskih ustanovah in prevzgojno delo z obsojenimi. Pri tem izpostavlja številne nepravilnosti pri ravnanju z obsojenci, še zlasti pa predstavi rezultate pregleda kazensko poboljševalnih domov iz leta 1950.

Kazenske ustanove so bile pomemben del povojnega represivnega aparata, preko katerega je oblast lahko obračunavala z dejanskimi in domnevnimi

¹⁵¹ Dornik Šubelj, "Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve", p. 9; Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, pp. 232–237.

¹⁵² Dragan Petrovec, "Uvajanje humanega skupinskega dela v zapore v Sloveniji", available at: <http://www.socialneinovacije.si/uvajanje-humanega-skupinskega-dela-v-zapore-v-sloveniji/>, accessed: 19. 10. 2023; Dragan Petrovec, *Kazen brez zločina, Prispevek k ideologijam kaznovanja* (Ljubljana, 1998), pp. 207, 208; Jelka Piškurić, "Ženski zapor na Igu, 1956–1967", *Dileme, razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 7, No. 2 (2023), pp. 155–177.

političnimi nasprotniki. Veliko obsojenih, ki so od konca vojne do začetka petdesetih let v kazenskih ustanovah prestajali kazen odvzema prostosti, je bilo namreč političnih zapornikov. Ohlapna zakonodaja je oblasti omogočala, da je preganjala vsa ravnanja, za katere je smatrala, da bi lahko ogrozila obstoječo državno ureditev. Pri oblikovanju sistema kazenskih ustanov in prisilnega dela so imele jugoslovanske oblasti različne zgleda, od jugoslovanskih zaporov iz časa med obema vojnoma do italijanskih in nemških zaporov in taborišč iz časa druge svetovne vojne ter sovjetskega gulaga. Sistem kazenskih ustanov ni bil le sredstvo za izvrševanje kazni, temveč je imel pomembno vlogo pri projektih povojne gospodarske obnove in izvedbi petletnega načrta. Izvajanje kazni je spremljalo fizično in psihično nasilje, ki so mu bili podvrženi zlasti politični" zaporniki.

Maja 1945 je taborišča za vojne ujetnike in civiliste ter vse predvojne okrožne in okrajne zapore prevzel Oddelek za zaščito naroda (Ozna). Šele septembra 1945 so kazenske ustanove prišle pod okrilje ministrstva za notranje zadeve. Hkrati je bil pri ministrstvu vzpostavljen oddelek za izvrševanje kazni, ki je vodil in koordiniral delo vseh zaporov, kazenskih zavodov in delovnih taborišč na ozemlju Slovenije. V pristojnost ministrstva je prešlo tudi zavarovanje kazenskih ustanov, tako zunanje, torej zavarovanje stavb kazenskih ustanov in kasneje tudi zunanjih delovišč, kot notranje, to je zavarovanje obsojencev in pripornikov. Za zavarovanje so bile vzpostavljene vojaško organizirane straže Narodne milice, ki so bile za svoje delo odgovorne upravnikom kazenskih ustanov. Največji težavi sta bili pomanjkanje kadra ter vprašanje odnosov med upravami kazenskih ustanov in pazniki oziroma stražarji, to je kdo daje navodila paznikom v kazenskih ustanovah, uprave zavodov ali uprava Narodne milice.

Za kazenske ustanove so bile značilne izjemno slabe bivanjske razmere in neustrezna oskrba jetnikov, v njih je bilo zaprtih bistveno več oseb, kot je bila njihova zmogljivost. Prostori so bili neprimerni in prenatrpani, ena od večjih težav je bila preskrba s hrano, neustrezna je bila tudi zdravstvena oskrba bolnih jetnikov.

Bolj kot z ustrezno oskrbo jetnikov so se kazenski zavodi ukvarjali z organizacijo njihove prevzgoje. Cilj izvrševanja kazni je bila prevzgoja obsojencev v duhu nove družbenopolitične ureditve. Fizično delo je bilo razumljeno kot eno glavnih sredstev prevzgoje, obsojence pa so pri tem izkoriščali tudi kot poceni delovno silo pri projektih povojne gospodarske obnove in izvedbi petletnega načrta. Fizično delo se je prepletalo z drugim prevzgojnim delom, od predavanj in političnih ur do kulturnega in športnega udejstvovanja, kar naj bi obsojencem privzgojilo "pravilen" odnos do dela in do nove družbene ureditve.

Ministrstvo za notranje zadeve je od leta 1945 redno izpostavljalo razne nepravilnosti pri delovanju kazenskih ustanov, ki so bile večinoma organizacijske narave. V prispevku so obširneje predstavljen primer nadzora kazensko

poboljševalnih domov Rajhenburg, Maribor in Ljubljana, ki je potekal aprila 1950. Poročilo o nadzoru izpostavlja različne primere slabega ravnanja z jetniki, zlasti z izoliranimi; najslabše je bilo stanje v Kazensko poboljševalnem domu Maribor.

V prvi polovici petdesetih let je začela najhujša ostrina politične represije postopoma popuščati. Takrat je več dogodkov nakazovalo spremembe tako v kaznovalni politiki kot v sistemu izvrševanja kazni. Leta 1951 so bile s sprejetjem in uveljavitvijo celovitega *Kazenskega zakonika* odpravljene kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela. Takrat so začeli postopoma ukinjati delovišča in taborišča ter obsojence prerazporejati drugam. Režim preostajanja kazni se je začel postopoma spreminjati od druge polovice petdesetih let.

SOURCES AND LITERATURE

ARS – Archives of the Republic of Slovenia, SI AS 1267 Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1984.

ARS – Archives of the Republic of Slovenia, SI AS 1549 Zbirka fotografij Zgodovinskega arhiva centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, 1876–1989.

ARS – Archives of the Republic of Slovenia, SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2006.

PAM – Regional Archives Maribor, SI_PAM/1889 Zavod za urbanizem Maribor, cca. 19. st.–1990.

Iz arhivov slovenske politične policije, edited by Jože Pučnik (Ljubljana, 1996).

Predpisi o metodah in sredstvih dela Udbe in Kosa = Propisi o metodama i sredstvima rada Udbe i Kosa: 1944–1990, collected by Roman Leljak (Radenci, 2016).

Udbovski učbenik, Osnovni tečaj, Strogo zaupno, edited by Željko Oset (Šentjur, 2021).

Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, 1948, 1951.

Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji, 1945–1951 (Ljubljana, 1971).

Delo – Ljubljana, year 1988.

Komunist – Belgrade, 1951.

Ljudska pravica – Ljubljana, 1951.

Dragan Petrovec, "Uvajanje humanega skupinskega dela v zapore v Sloveniji", available at: <http://www.socialneinovacije.si/uvajanje-humanega-skupinskega-dela-v-zapore-v-sloveniji/>, accessed: 19. 10. 2023.

Digitalna knjižnica Slovenije – dLib.si, available at: <https://www.dlib.si/>, accessed: 14. 6. 2024.

.....

Čoh Kladnik, Mateja, and Piškurič, Jelka, *Kazen naj obsojenca prevzgoji, Kazenske ustanove v Ljubljani in okolici, 1945–1954* (Ljubljana, 2024).

Čoh Kladnik, Mateja, "Narod sodi", *Sodišče slovenske narodne časti* (Ljubljana, 2020).

Deželak Barič, Vida, "Preparations of the Communist Party of Slovenia for the Takeover of Power 1944–1945", in: *1945 – A Break with the Past: A History of Central European Countries at the End of World War II*, edited by Zdenko Čepič (Ljubljana, 2008), pp. 123–140.

Dachauski procesi, *Raziskovalno poročilo z dokumenti*, edited by Martin Ivanič (Ljubljana, 1990).

- Deželak Barič, Vida**, "Priprave in izvedba revolucionarnega prevzema oblasti na Slovenskem leta 1945", *Studia Historica Slovenica* 16, No. 2 (2016), pp. 367–398.
- Dornik Šubelj, Ljuba**, "Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve republike Slovenije v obdobju 1945 do 1963", *Arhivi, glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 16, No. 1–2 (1993), pp. 78–81.
- Dornik Šubelj, Ljuba**, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo* (Ljubljana, 1999).
- Dornik Šubelj, Ljuba**, *Ozna in prevzem oblasti 1944–46* (Ljubljana, 2013).
- Drobnič, Miha**, "Delovanje taborišča Šentvid", *Dileme, razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 2, No. 2 (2018), pp. 94–112.
- Ferjančič, Roman, and Šturm, Lovro**, *Brezpravje, slovensko pravosodje po letu 1945* (Ljubljana, 1998).
- Filipič, France**, "Moška kaznilnica v Mariboru od ustanovitve 1886 do osvoboditve", *Studia Historica Slovenica* 3, No. 2–3 (2003), pp. 283–362.
- Griesser Pečar, Tamara**, *Cerkev na zatožni klopi, Sodni procesi, administrativne kazni, posegi "ljudske oblasti" v Sloveniji od 1943 do 1960* (Ljubljana, 2005).
- Jankovič Deržič, Andreja**, "Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni", *Kronika* 61, No. 3 (2013), pp. 575–584.
- Jeraj, Mateja, and Melik, Jelka**, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim, Študija in prikaz procesa* (Ljubljana, 2015).
- Jeraj, Mateja, and Melik, Jelka**, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim, Epilog* (Ljubljana, 2017).
- Klanjšek, Ada**, *Selekcija obsojenk za odprti kazenski popoljševalni dom na Igu* (Ljubljana, 1959).
- Koncilija, Žiga**, *Politično sodstvo, Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah* (Ljubljana, 2015).
- Kozina, Brane**, *Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953* (Ljubljana, 1996).
- Melik, Jelka, and Jeraj, Mateja**, "Slovensko kazensko sodstvo v letu 1945", *Studia Historica Slovenica* 16, No. 2 (2016), pp. 449–464.
- Mikola, Milko**, *Rdeče nasilje, Represija v Sloveniji po letu 1945* (Celje, 2012).
- Mikola, Milko**, *Kazenske ustanove in zaporniki v Sloveniji 1945–1951* (Ljubljana, 2016).
- Mikola, Milko**, *Delo kot kazen, Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, popoljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945–1951* (Celje, 2002).
- Petrovec, Dragan**, *Kazen brez zločina, Prispevek k ideologijam kaznovanja* (Ljubljana, 1998).
- Piškurič, Jelka, and Strajnar, Neža**, *Skozi čas preizkušenj, Politična zapornica Jelka Mrak Dolinar* (Ljubljana, 2017).
- Piškurič, Jelka**, "Kazensko popoljševalni dom Ljubljana, 1946–1954", *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 72, No. 1 (2024), pp. 133–154.
- Piškurič, Jelka**, "Ženski zapor na Igu, 1956–1967", *Dileme, razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 7, No. 2 (2023), pp. 155–177.

- Previšić, Martin**, *Zgodovina Golega otoka* (Ljubljana, 2021).
- Režek, Mateja**, *Med resničnostjo in iluzijo, Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958)* (Ljubljana, 2005).
- Rihtarič, Ivan**, *Delovanje UDV v okraju Gornja Radgona in Radgonskem kotu 1945–1950* (Pretetinec, 2018).
- Svetina, Albert**, *Od osvobodilnega boja do banditizma, Pričevanje Alberta Svetine* (Ljubljana, 2004).
- Šturm, Lovro**, "Pravo in nepravo po letu 1941", in: *Žrtve vojne in revolucije*, edited by Janvit Golob et al. (Ljubljana, 2005), pp. 100–114.
- Vode, Angela**, *Skriti spomin* (Ljubljana, 2005).
- Vodušek Starič, Jera**, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana, 1992).
- Vodušek Starič, Jera**, "Vzpostavitev komunističnega režima v Sloveniji in Jugoslaviji", in: *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju*, edited by Damjan Hančič (Ljubljana, 2010), pp. 16–34.
- Vodušek Starič, Jera**, "Prevzem oblasti po vojni in vloga Ozne – obračun", in: *Slovenija v letu 1945*, edited by Aleš Gabrič (Ljubljana, 1996), pp. 93–110.
- Zavadlav, Zdenko**, *Iz dnevninskih zapiskov mariborskega oznovca* (Maribor, 1990).
- Zavadlav, Zdenko**, *Sužnjeposestniško kapitalistično gospodarstvo Udbe za Slovenijo, Prispevki za raziskovanje* (Ljubljana, 2005).
- Zavadlav, Zdenko**, *Partizani, obveščevalci, jetniki: iz dosjeja Zavadlav 1944–1994* (Ljubljana, 1996).

DOI 10.32874/SHS.2024-19

Onesnaženost zraka v socialistični Sloveniji – vzroki in odzivi

Marta Rendla

Dr., znanstvena sodelavka
Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: marta.rendla@inz.si

Janja Sedlaček

Dr., asistentka z doktoratom
Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: janja.sedlacek@inz.si

Izvilleček:

Prispevek obravnava negativne učinke gospodarskega in socialnega razvoja, še zlasti pospešene industrializacije in urbanizacije, na okolje v socialistični Sloveniji. Avtorici sta okoljski odtis ekonomskega in družbenega razvoja poleg del gospodarskih zgodovinarjev, geografov in urbanistov preučevali predvsem na podlagi številnih razprav naravoslovcev, kemikov, geografov in klimatologov. Negativni učinki razvoja so se že v 1950. in 1960. letih začeli odražati v vsesplošni onesnaženosti okolja in še posebej v zaskrbljujoči onesnaženosti zraka. Vse slabše stanje okolja je na eni strani sprožalo nastanek moderne okoljske zavesti in kasneje okoljskega gibanja ter na drugi strani oblikovanje primerjalno precej napredne okoljske politike. Prispevek o onesnaženosti zraka v socialistični Sloveniji pomeni majhen, a pomemben drobec k poznavanju v slovenskem zgodovinopisju še precej prezrte okoljske zgodovine.

Ključne besede:

industrializacija, urbanizacija, onesnaženost zraka, moderna okoljska zavest, okoljska politika, okoljsko gibanje

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 24 (2024), št. 3, str. 739–776, 121 cit., 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Namen prispevka je prikazati problematiko onesnaženosti zraka v socialistični Sloveniji, vpliv med seboj povezanih procesov industrializacije in urbanizacije nanjo, pa tudi odziv družbe in politike na vse večje obremenjevanje in ogroženost okolja.

Ko se je v 1960. letih v številnih evropskih državah kot vedno bolj pereča začela kazati okoljska problematika, so se tudi v Sloveniji začele razvijati moderna okoljska zavest v smislu zavedanja problematike vsesplošne onesnaženosti okolja in potrebe po ukrepih za njeno zmanjšanje. Ta je bila sprva omejena na krog angažiranih znanstvenikov, v naslednjih dveh desetletjih pa se je v slovenski družbi sprva širila v strokovnih krogih, nato preko prispevkov v poljudnoznanstvenih revijah in drugih medijih, v 1980. letih pa je ob več odmevnih okoljskih katastrofah dobila razsežnosti okoljskega gibanja, ki je svoj vrhunec doživelo z ustanovitvijo stranke Zeleni Slovenije. Ta je po odstotku dobljenih glasov na prvih povojnih večstrankarskih volitvah leta 1989 postala najmočnejša "zelena" stranka v Evropi.¹

Slovenija se je vse od 1960. let dalje povsem enakovredno vključevala v globalne trende razvoja okoljske zavesti ter naravovarstvenih prizadevanj. Slovenska delegacija je sodelovala na svetovni okoljski konferenci v Stockholmu leta 1972, na kateri se je prvič v zgodovini pod okriljem Združenih narodov (ZN) sestala mednarodna skupnost z namenom, da bi razpravljala o potrebah okolja in o problematiki njegove onesnaženosti. Plod konference so med drugim v okoliščinah pospešene aktivnosti organov ZN na področju varstva okolja bile številne resolucije in sklepi, ki naj bi jih države nato implementirale v svoje politike. 30. člen decembra 1974 sprejete listine Generalne skupščine ZN o ekonomskih pravicah in dolžnostih držav je denimo določal, da je varstvo, ohranitev in izboljšanje okolja za vse takratne in bodoče generacije odgovornost vseh držav, zaradi česar bi si morale države prizadevati oblikovati svoje lastne politike o okolju in razvoju. Stockholmska konferenca in pospešena dejavnost ZN sta tako prispevali k razvoju tovrstnega mednarodnega prava in osveščanju ter mednarodni skrbi za varstvo okolja.² Jugoslavija se je okoljevarstvenim smernicam pridruževala in tako postala podpisnica vseh pomembnejših konvencij in resolucij.

Naravovarstvena načela so bila sicer vključena v vse poveljne jugoslovanske ustave (1946, 1953, 1963, 1974), z vidika varovanja okolja pa je bilo še zlasti

¹ Knep Matej in Danica Fink Hafner, *Eksperimentalna vladavina na področju zelene politike: slovenske politike na razpotju* (Ljubljana, 2011), str. 109–128.

² Metka Špes, "Mednarodno sodelovanje in varstvo okolja", v: *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]*, ur. predsednik ur. odbora Avguštin Lah (Ljubljana, 1989), str. 152–160 (dalje: Špes, "Mednarodno sodelovanje in varstvo okolja").

pomembno sprejetje jugoslovanske ustave leta 1974, ki je prvič naslovlila tudi bivalno okolje ljudi. Slednja je v 87. členu proglasila varstvo in izboljšanje človekovega okolja za ustavno načelo.³ Poleg tega je razveljavila tudi takrat veljavno zvezno okoljevarstveno zakonodajo in odgovornost za sprejemanje novih zakonov s področja okoljevarstva prenesla na republike in avtonomni pokrajini.⁴ Slovenija je tako sredi 1970. let pričela z uvajanjem lastne okoljske zakonodaje, ki je bila v marsikaterem pogledu precej napredna – predpisi glede kakovosti zraka v 1980. letih so bili na primer po restriktivnosti na ravni zahodnoevropskih predpisov in usklajeni z zahtevami Svetovne zdravstvene organizacije. Po letu 1974 se je z uvajanjem okoljevarstvene zakonodaje ter s sanacijskimi ukrepi okoljevarstveno področje v Sloveniji s konkretnimi rezultati postopno začelo razvijati v prid okolja.

Po drugi strani pa je težka industrija s škodljivimi vplivi na okolje in zdravje ljudi vse do razpada Jugoslavije ohranjala pomembno vlogo v gospodarski usmeritvi, kar se je kljub navedenim uspehom kazalo tudi v vztrajni močni onesnaženosti zraka. Že v 1960. letih so tedaj še nesistematične meritve pokazale zaskrbljujoče podatke. Najvišja dnevna koncentracija imisije SO₂ je bila v Ljubljani izmerjena januarja 1967, ko je z 2400 µg SO₂/m³ zraka povprečna 24-urna koncentracija SO₂ kar 16-krat presegla takratno jugoslovansko dopustno mejo.⁵ V letu 1975 se je v III. in IV. območje onesnaženosti zraka na 4-stopenjski lestvici uvrščalo 28 slovenskih naselij, leta 1987 pa 44. V njih je živela četrtina prebivalcev Slovenije.⁶

V prispevku bova najprej prikazali značilnosti hitre povojne industrializacije in urbanizacije kot glavnih antropogenih dejavnikov onesnaženosti zraka v socialistični Sloveniji, nato pa predstavili podatke o onesnaženosti zraka in najbolj kritično onesnažene slovenske predele. Na koncu se bova posvetili odzivom družbe in oblasti na obravnavano tematiko.

Pri pripravi prispevka sva se v delu, ki obravnava industrializacijo in urbanizacijo, naslonili na dela in razprave vidnih domačih gospodarskih zgodovinarjev, zlasti Jožeta Prinčiča in Žarka Lazarevića, pa tudi na dela geografov in urbanistov, kot so Igor Vrišer, Mirko Novak in Marjan Ravbar, ter na statistične podatke in publikacije statističnega urada. Med njimi naj izpostavimo zlasti razprave Igorja Vrišerja, v katerih se ta posveča socialni, urbani in gospodarski geo-

³ Špes, "Mednarodno sodelovanje in varstvo okolja", str. 152–160.

⁴ Hrvoje Petrič, "About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia", v: Astrid Mignon Kirchhof, in John R. McNeill (ur.), *Nature and the Iron Curtain. Environmental policy and Social Movement in Communist and Capitalist Countries 1945–1990* (Pittsburgh, 2019), str. 170–172.

⁵ Bojan Paradiž, "Zrak", v: *Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji*, ur. Stane Peterlin (Ljubljana, 1972), str. 57 (dalje: Paradiž, "Zrak").

⁶ Dušan Plut, "Naravnogeografski vidiki degradacije okolja in razvoja v SR Sloveniji", v: *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]*, predsednik ur. odbora Avguštin Lah (Ljubljana, 1989), str. 61.

grafiji, problematiki mestnega omrežja in njegovi industrializaciji, ter razprave Marjana Ravbarja o urbani geografiji in regionalnem razvoju. Več težav sva imeli pri obravnavi onesnaženosti zraka. Samo področje okoljske zgodovine je v slovenskem prostoru za dobo modernizacije z obstojem maloštevilnih študij, ki kompleksno tematizirajo ekonomske in socialne prakse uporabe okolja in od izrazito antropocentrističnega pogleda prehajajo na bolj celovit pogled, ki vključuje tudi okolje, še v povojih. Raziskave zvečine obravnavajo človekovo ekonomsko in socialno delovanje, medtem ko se okolja dotaknejo le kot objekta človekovega prizadevanja.⁷ Poleg tega sva o sami onesnaženosti zraka strnjene nize podatkov našli šele za pozna 1980. leta. Zato sva se pri pripravi prispevka srečali z nemalo težavami pri pridobivanju relevantnih virov in literature. Pomagati sva si morali s sekundarnimi viri in uporabiti razprave najrazličnejših strokovnjakov, ki so delovali v času socialistične Slovenije in imeli pri svojem delu dostop do podatkov o onesnaženosti zraka, ki so jih nato predstavili v svojih študijah. Pri tem opozarjava zlasti na dve s podatki bogati in hkrati prelomni študiji – *Zeleno knjigo o ogroženosti okolja v Sloveniji* (1972) in *Slovenija 88: okolje in razvoj*, (1989). Leta 1972 objavljeno *Zeleno knjigo o ogroženosti okolja v Sloveniji*, nastanek katere je spodbudilo takrat porajajoče se moderno okoljevarstveno in naravovarstveno gibanje, lahko v domačem prostoru označimo za prvo pomembnejšo študijo, ki je opozorila na razsežnost škodljivih vplivov dotedanjega ekonomskega in socialnega razvoja na okolje. Študija z naslovom *Slovenija 88: okolje in razvoj*, ki je izšla leta 1989, pa je pomenila nadaljevanje z "Zeleno knjigo" zastavljenega dela na področju prizadevanj za izboljšanje stanja okolja. Poleg izpostavljenih študij so v tedanjem času izšle še številne druge razprave, raziskovalna poročila in prispevki naravoslovcev, kemikov, geografov, klimatologov in drugih, ki so obravnavali okoljsko problematiko obravnavanega obdobja. Pri pripravi prispevka so nama ob pomanjkanju drugih virov predstavljali pomemben vir. To velja tudi za zadnji del prispevka, ki se dotika odzivov oblasti in družbe na problematiko onesnaženosti zraka, kjer sva tiskane vire, kot so zakoni o varstvu zraka, dopolnili s študijami zlasti geografov, ki so tej tematiki do zdaj posvetili več pozornosti kot zgodovinarji. Pričujoči prispevek zato predstavlja zgolj začetek raziskovanja te zanimive tematike, nastavlja temelje in kliče k nadaljnjemu poglobljenemu raziskovanju in dopolnjevanju.

⁷ Med redkimi študijami in zborniki, ki se dotikajo okoljske problematike v obravnavanem času na tak način, naj omeniva: Mojca Šorn (ur.), *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer* (Ljubljana, 2018); Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič, *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji* (Ljubljana, 2015); Janez Cvirn, "Ekološki problemi v Celju med obema vojnama", *Celjski zbornik* (Celje, 1994), 159–171. Premik k bolj kompleksni obravnavi okoljske zgodovine pa lahko prištevamo zbornik *Gozd in ljudje – razmerja in zgodovina*, ki je izšel leta 2023 v zbirki Vpogledi 26 Inštituta za novejšo zgodovino (INZ).

Industrializacija

Industrializacija se je na ozemlju današnje Slovenije začela v prvi polovici 19. stoletja. Proces je dobil pospešek proti koncu 19. stoletja, a je bilo slovensko ozemlje kljub temu vse do razpada Avstro-Ogrske pri samem repu industrijskega razvoja v državi. Prevladovala so lesno-predelovalna in rudarsko-metalurška podjetja ter industrija gradbenega materiala. Obrati so bili po večini za avstro-ogrske razmere majhni, v primerjavi s kasnejšimi obdobji je bilo takšno tudi njihovo breme za okolje.⁸

V obdobju med obema svetovnima vojnama so bile z vstopom v prvo jugoslovansko državo za del današnje Slovenije, ki je bil vanjo vključen, razmere za razvoj industrije ugodnejše in število tovarn se je v tem času skoraj podvojilo.⁹ Več kot polovica vse obrti in industrije (57,5 %) je bila leta 1938 skoncentrirana v osmih industrijsko-obrtnih središčih ob treh najpomembnejših železniških progah: Mariboru, Ljubljani, Kranju, Celju, Jesenicah, Trzinu, Hrastniku in Kamniku. Še vedno so prevladovala lesna industrija, industrija gradbenega materiala ter elektroenergetska industrija, poleg njih pa zdaj tudi tekstilna industrija.¹⁰ V delu slovenskega ozemlja, ki je bilo v času 1920 in 1945 del italijanske države, so se razvijale zlasti tiste industrijske panoge, ki so dopolnjevale italijansko industrijo in druge panoge v smislu preskrbe s surovinami in reprodukcijskim materialom. Pomembne panoge so bile lesna industrija in industrija gradbenega materiala z malimi podjetji, kot so opekarne, kamnolomi in apnenice, ter prehrabno-predelovalna industrija. Med rudarskimi podjetji je bil najpomembnejši rudnik živega srebra v Idriji. Prevladujoča gospodarska panoga pa je bila tako kot v preostalem delu slovenskega ozemlja kmetijstvo.¹¹

Prebivalstvo današnje Slovenije je bilo do druge svetovne vojne prevladujoče kmetijsko, kmetijska proizvodnja pa ekstenzivna, z omejeno uporabo fitofarmaceutskih sredstev. Leta 1931 je v Dravski banovini od industrije, obrti in rudarstva živelo slabih 22 odstotkov prebivalstva, od kmetijstva 60 odstotkov.¹² Tudi prvi povojni popis iz leta 1948 je pokazal podobno sliko – industrijskega prebivalstva je bilo 21,9 odstotkov.¹³ Takoj po prvi svetovni vojni je kmetijstvo

⁸ Igor Vrišer, "Razvoj industrije v Sloveniji", *Geografski vestnik* 48, št. 1 (1976), str. 29–30 (dalje: Vrišer, "Razvoj industrije v Sloveniji").

⁹ Vrišer, "Razvoj industrije v Sloveniji", str. 29–45.

¹⁰ Mirko Novak, "Razmestitev industrije v Sloveniji", *Geografski vestnik* XV, št. 1–4 (1939), str. 69–98.

¹¹ *Osnutek perspektivnega plana razvoja industrije okraja Gorica v razdobju od 1957–1961* (Nova Gorica, 1958), str. 1–2; *Dokumentacija k družbenemu planu gospodarskega razvoja okraja Gorica za razdobje od leta 1957–1961* (Nova Gorica, 1958), str. 38; Maruša Zagradnik, "Splošni pregled", v: *Zbornik Primorske–50 let*, ur. Slobodan Valentinčič (Koper, 1997), str. 80–87.

¹² Preračunan census za 1931 (*Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931*, knjiga 4 (Sarajevo 1940)).

¹³ Igor Vrišer, *Industrializacija Slovenije* (Ljubljana 1977) (dalje: Vrišer, *Industrializacija Slovenije*).

ustvarilo približno dve tretjini družbenega proizvoda, tik pred drugo svetovno vojno je bila vrednost kmetijske proizvodnje v primerjavi z industrijsko 1:4. Slovenija je bila tako pred drugo svetovno vojno še prevladujoče kmetijska, a pred sklepnim korakom prehoda v industrijsko družbo.¹⁴ Ta proces se je zaključil kmalu po letu 1961, saj je ob popisu prebivalstva tega leta delež kmečkega prebivalstva znašal 31,6 odstotka, delež industrijskega in obrtnega pa 29,1 odstotka.¹⁵ Že leta 1965 je odstotek kmečkega prebivalstva znašal le še 28 odstotkov.¹⁶

Industrija in urbanizacija sta v tem času lokalno ponekod že imeli znaten vpliv na okolje, ni pa v tem času še mogoče govoriti o splošni onesnaženosti okolja, kot to velja za čas po drugi svetovni vojni.

Po drugi svetovni vojni se je nova komunistična oblast lotila korenite družbene in gospodarske preobrazbe. V obdobju centralno-planskega gospodarstva neposredno po 2. svetovni vojni so novi oblastniki poddržali vsa pomembna podjetja in vzpostavili novo razvojno politiko. Usmerjenost v tako imenovano kapitalno, ključno kapitalno in temeljno investicijsko izgradnjo je do leta 1956 pomenila pospešeno industrializacijo, še zlasti na področju bazičnih panog oziroma težke industrije (rudarstva, strojegradnje, energetike, kovinske industrije).¹⁷

Po opustitvi centralno-planskega sistema po sovjetskem vzoru je Jugoslavija z uvedbo samoupravljanja na začetku 1950. let začela izgrajevati t. i. jugoslovanski tip družbeno-gospodarske ureditve, kot vmesni model med kapitalističnim in državno-socialističnim. S preходом na samoupravljanje je postopno vidnejše mesto dobivala tudi lahka industrija (živilskopredelovalna, lesna, tekstilna industrija, stanovanjsko komunalna dejavnost). Gospodarska politika v Jugoslaviji in Sloveniji se je tako po letu 1958 sicer začela preusmerjati v bolj uravnotežena vlaganja in v razvijanje dejavnosti, ki vplivajo na življenjsko raven.¹⁸ A gospodarski razvoj je kljub temu potekal pod prevladujočim vplivom industrializacije in težka industrija s škodljivimi vplivi na okolje in zdravje ljudi je vse do razpada jugoslovanske države ohranjala osrednjo vlogo.

Vse do sredine 1970. let je Slovenija beležila izredno hitro industrijsko in gospodarsko rast, v drugi polovici 1970. let se je ta upočasnila in v drugi polovici 1980-ih letih postala rahlo negativna. Povprečna letna stopnja rasti družbenega proizvoda v času 1953–1981 je bila 6,9 odstotka, povprečna letna rast

¹⁴ Žarko Lazarević, "Gospodarski vidiki slovenskega življenja v Jugoslaviji do druge svetovne vojne", v: *Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji* (Skopje–Ljubljana, 1999), str. 49–67.

¹⁵ Vrišer, "Razvoj industrije v Sloveniji", str. 29–45.

¹⁶ *Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1968*, 8. zvezek (Ljubljana, 1969).

¹⁷ Glej Jože Prinčič, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji 1945–1956* (Novo mesto, 1992).

¹⁸ Marta Rendla, "Kam poveš standard?" *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana, 2018), str. 323.

družbenega proizvoda na prebivalca pa okoli 6 odstotkov.¹⁹ Družbeni proizvod v stalnih cenah se je v času 1947–1972 povečal za petkrat, njegova povprečna letna stopnja rasti je bila 7,4-odstotna. Proizvodnja je v času 1948–1952 povprečno zrastle za 3,9 odstotkov letno, v obdobju 1953–1962 je bila njena povprečna letna rast 8,6-odstotna, v letih 1963–1972 pa 8-odstotna. Takšna letna rast proizvodnje je bila tedaj med najvišjimi na svetu. Hitra gospodarska rast je bila predvsem posledica rasti industrijske proizvodnje, ki je predstavljala tudi največji delež v strukturi družbenega proizvoda. Od leta 1952 do leta 1972 se je industrijska proizvodnja povečala več kot šestkrat, v primerjavi z letom 1939 pa se je do leta 1972 podeseterila. Leta 1952 so investicije v industrijo predstavljale kar dve tretjini vseh investicij v Sloveniji in kar štiri petine vseh gospodarskih investicij. V času 1952–1972 se je število zaposlenih v industriji povečalo za dva in pol-krat. Daleč najhitreje je v tem obdobju rastla proizvodnja elektro industrije, ki se je v povprečju povečala za 21 odstotkov letno in leta 1972 proizvedla 45-krat več kot pred dvajsetimi leti. Nadpovprečno hitro je rastla tudi proizvodnja kemične, gumarske, živilske, papirne in kovinske industrije.²⁰

V 1970. letih je bil družbeni proizvod Slovenije še vedno za 26,2 odstotka višji od avstrijskega in za 33,2 odstotka višji od italijanskega. V 1980. letih pa je prišlo zaradi zmanjšane možnosti investiranja, ki se je srečala s šibko akumulacijo, do velikega upada stopenj gospodarske rasti. V prvi polovici 1980. let je povprečna letna stopnja gospodarske rasti znašala le še 0,6 odstotka, v drugi polovici 1980. let pa je bila ta že negativna, in sicer -0,5-odstotna.²¹

Tudi proizvodnja električne energije je v povojnih letih hitro naraščala in Slovenija je bila do leta 1964 izvoznica električne energije. Od tega je večino viška električne energije dobavljala drugim jugoslovanskim republikam, manjši delež pa jo je izvozila v tujino. Po letu 1964 je morala električno energijo uvažati iz tujine oziroma iz drugih delov Jugoslavije. Nafta in plina je Sloveniji zaradi omejenosti naravnih nahajališč kmalu začelo primanjkovati, drugače pa je bilo s premogom, ki ga je bilo za lastne potrebe dovolj do leta 1973, ko ga je Slovenija prav tako morala začeti uvažati. Pri tem se je spremenila tudi struktura virov električne energije, ki je bila za okolje manj ugodna. Tako je bilo leta 1962 60 odstotkov električne energije v Sloveniji proizvedene v hidroelektrarnah, 40 odstotkov pa v termoelektrarnah. Leta 1972 pa je iz hidroelektrarn prihajalo le še 47 odstotkov proizvedene električne energije, 53 odstotkov pa iz termo-

¹⁹ Jože Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991* (Ljubljana, 2013), str. 178–182 (dalje: Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti*).

²⁰ Karel Berič, "Dvajsetletni razvoj industrijske proizvodnje SR Slovenije", *Prikazi in študije* XI, št. 7–8 (1965), str. 1–29; Franček Brglez (ur.), *Družbeni razvoj Slovenije 1947–1972* (Ljubljana, 1974), str. 38–74 (dalje: Brglez (ur.), *Družbeni razvoj Slovenije*).

²¹ Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti*, str. 178.

elektrarn.²² Pri tem je bila z vidika onesnaževanja zraka zlasti problematična uporaba domačega nizkokaloričnega in s primesmi bogatega lignita. Leta 1983 je z delovanjem začela jedrska elektrarna v Krškem.

Proizvodnja številnih surovin in reprodukcijskega materiala, ki so za okolje škodljivi sami po sebi ali pa zaradi procesa njihove proizvodnje, je v desetletjih po drugi svetovni vojni hitro naraščala. Tako je na primer proizvodnja glinice s 3.500 ton v letu 1937 narasla na 124.000 ton v 1974, v istem obdobju je proizvodnja rafiniranega svinca z 8.766.000 ton zrasla na 26.335.000 ton, živega srebra s 326.000 ton na 546.000 ton, žveplene kisline s 7.680.000 ton na 93.200.000 ton, umetnih gnojil s 26.813.000 ton na 48.379.000 ton, azbestno-cementnih izdelkov pa s 7.600 ton na 223.000 ton.²³

Industrializacija se je v Sloveniji po drugi svetovni vojni sprva prostorsko zgoščala zlasti v tako imenovanem industrijskem polmesecu, ki je potekal od Jesenic preko Ljubljane in rudarskih revirjev do Celja in Maribora. Pri tem je šlo za krepitev industrijskih centrov, ki so obstajali že pred drugo svetovno vojno in so bili razmeščeni ob glavnih železniških progah. Poleg navedenih mest v t. i. industrijskem polmesecu, ki so se v tem času povezala v strnjen industrializiran pas, sta bili že od prej pomembni tudi industrijski središči Ravne na Koroškem in Izola. Pojavljati pa so se začeli tudi novi industrijski centri izven tega območja. Do začetka 1970. tih let se je industrializacija precej prostorsko razpršila. Nastala je vrsta novih industrijskih žarišč, kot so Koper, Novo mesto, Nova Gorica, Murska Sobota itd. Hkrati se je industrializacija razširila na območja, ki so bila prej skoraj ali povsem neindustrializirana.²⁴

Pri procesu razpršitve industrije in urbanih centrov je od sredine 1960. let pomembno vlogo igralo tako imenovano "regionalno prostorsko planiranje". To je obsegalo raziskovanje in usmerjanje prostorskega razvoja, vključno z načrtovanjem industrijskih, upravnih in storitvenih centrov, in je bilo tesno povezano s teorijo centralnih krajev in idejo policentričnega razvoja. Slednja je predvidevala spodbujanje razvoja mreže centralnih krajev na več stopnjah (nekaj večjih mest naj bi zadovoljevalo potrebe po storitvenih dejavnostih višjega ranga za široka območja, znotraj njihovih vplivnih območij pa naj bi obstajal še sistem naselij nižjih rangov za zadovoljevanje bolj vsakodnevnih potreb prebivalstva). Centralni kraji naj bi bili nosilci storitvenih funkcij in hkrati jedra gospodarske rasti.²⁵ Regionalnemu prostorskemu planiranju se je pridružila tudi politika spodbujanja razvoja manj razvitih območij, ki je bila predvsem v

²² Brglez (ur.), *Družbeni razvoj Slovenije*, str. 38–74.

²³ Branko Mlinar (ur.) et al., *Slovenija 1945–1975* (Ljubljana 1975), str. 103.

²⁴ Vrišer, "Razvoj industrije v Sloveniji", str. 29–45; Vrišer, *Industrializacija Slovenije*, str. 35–40.

²⁵ Janja Sedlaček, *Regionalni razvoj na Slovenskem v 20. stoletju*, doktorska disertacija (Ljubljana, 2015), str. 178–180 (dalje: Sedlaček, *Regionalni razvoj na Slovenskem*).

1970. letih zelo uspešna in je pospešila gospodarski/industrijski razvoj tudi v nekaterih do tedaj najmanj razvitih slovenskih predelih. To je bil čas, ko so tudi v številnih drugih državah začeli vedno več pozornosti namenjati regionalnim razlikam in njihovemu zmanjševanju.²⁶ Razpršena industrializacija je bila z vidika vplivov na okolje po eni strani pozitivna, saj onesnaževanje ni bilo skoncentrirano le v nekaj velikih industrijskih centrih, po drugi strani pa je imela tudi negativne učinke, saj je onesnaževanje seglo tudi v prej industrijsko nerazvite predele. V Sloveniji se je obenem v skladu s sistemom samoupravljanja krepila lokalna samouprava, ki je krepila moč občinskih središč in pozornost obračala na težave, s katerimi so se ta srečevala, kar je marsikje prineslo pomembne lokalne okoljevarstvene rezultate.

Urbanizacija

Pospešeno in razpršeno industrializacijo je spremljala prav takšna urbanizacija. Za Slovenijo je bila že od prej značilna primerjalno nizka stopnja urbanizacije. A tudi ob koncu socialističnega obdobja je Slovenija z 51,5 % urbaniziranostjo v primerjavi z industrijskimi državami, ki so imele 75 % urbaniziranost, veljala za državo z manjšo stopnjo urbanizacije oziroma koncentracije prebivalstva v mestih. Je pa stopnja slovenske urbaniziranosti bila tedaj nad svetovnim povprečjem (45,3%).²⁷ Kljub temu pa je v obdobju socializma urbanizacija pod vplivom pospešene industrializacije in deagrarizacije (prehoda velikega dela podeželskega prebivalstva bivanjsko v mesta, poklicno pa v industrijo in storitvene dejavnosti) v 1960. in 1970. letih doživljala pospešen razvoj.²⁸ Šlo je za procese socialnega prehoda iz agrarnih v urbane poklice ter spreminjanje vzorca poselitve s selitvami v mesta in s preobrazbo kmetijskega v mestni in pomestni prostor. Obenem pa tudi za zgoščevanje gospodarskih in socialnih dejavnosti v mestih in za prostorsko ter funkcijsko povezovanje sosednjih naselij – aglomeracijo ter nastajanje obmestij v okolici mest. Z omenjenimi procesi so se brisale razlike v načinu življenja med mestnim in podeželskim prebivalstvom.²⁹

Urbanizacijo in nastajanje urbanega omrežja v slovenskem delu socialistične Jugoslavije glede na njune značilnosti lahko delimo na obdobje do sredine 1970. let in na obdobje od sredine 1970. let do začetka 1990. let. V prvem

²⁶ Sedlaček, *Regionalni razvoj na Slovenskem*, str. 178–188, 247–248.

²⁷ Vladimir Braco Mušič, "Urbanizacija kot družbeni pojav", v: *Mesta in urbanizacija* (Ljubljana, 1995), str. 8, 10 (dalje: Mušič, "Urbanizacija kot družbeni pojav").

²⁸ Marjan Ravbar et al., *Zasnova poselitve v Sloveniji* (Ljubljana, 1995), str. 26; Žarko Lazarevič, *Delo in zemlja* (Ljubljana, 2022), str. 122 (dalje: Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*).

²⁹ Vilibald Premzl, "Mesta in urbanizacija v Sloveniji", v: *Mesta in urbanizacija* (Ljubljana, 1999), str. 6–7 (dalje: Premzl, "Mesta in urbanizacija v Sloveniji"); Mušič, "Urbanizacija kot družbeni pojav", str. 8, 10.

obdobju je Slovenijo kot rezultat razpršene industrializacije in deagrarizacije označeval pospešen proces stihijske urbanizacije z območji razpršene gradnje in nizke gostote poselitve ter s parcialno ureditvijo naselij. Delež mestnega prebivalstva se je s 36 % leta 1961 povečal na slabih 50 % leta 1971.³⁰ Nastajal je nov urbani poselitveni sistem. Medtem ko so številna podeželska naselja, trgi in srednjeveška mesta pričeli stagnirati, pa so se iz nekaterih prej manj pomembnih krajev hitro začela razvijati industrijska in upravna središča. Močno so se povečala tudi naselja v bližini večjih mest in ob pomembnejših prometnicah.³¹ Pospešena urbanizacija ni povzročila le naraščanja deleža velikih in srednje velikih mest, temveč je ostala še naprej navezana tudi na mala mesta. V njih je vsaj do konca 1960. let živela polovica vsega urbanega prebivalstva.³² Med mesti, ki so bila z ustvarjenimi 75 % družbenega proizvoda središča gospodarstva,³³ so bila še zlasti mala mesta usmerjena v sekundarne dejavnosti. Sredi 1960. let je bilo denimo kar 63 % slovenskih mest izrazito ali zmerno usmerjenih v industrijo, v terciarno oziroma kvartarno dejavnost pa 37 %.³⁴ Zgostitvena območja so se oblikovala na že starem urbaniziranem območju Ljubljanske kotline, na Dravsko–Ptujskem polju, Celjski kotlini, ob slovensko-italijanski meji in vzdolž slovenskega cestnega križa. Vsa zgostitvena območja so se razvila in oblikovala v nižinskem svetu in širših rečnih dolinah, ob prometnicah in blizu naravnih surovinskih in energetskih virov.³⁵ Kljub razpršenosti sta industrializacija in urbanizacija z demografskega vidika oblikovali območja koncentracije, depopulacije in stagnacije.³⁶ Značilnosti urbanega omrežja so se zrcalile tudi v razvoju mestnega prebivalstva. Slovenija je bila tedaj, kot je tudi danes, dežela malih mest in drobne urbanizacije. Do leta 1966 se je z vidika stotih let prebivalstvo malih mest potrojilo, srednje velikih in velikih početerilo, starih fevdalnih mest pa le podvojilo.³⁷ Da sta bili intenzivna deagrarizacija in industrializacija gibali rasti mestnega prebivalstva, je potrjevalo tudi korelacijsko razmerje med razvojem urbanizacije in deagrarizacije ter deležem zaposlenih v industriji.³⁸

Začetnemu osredotočanju prebivalstva v današnjem državnem središču je od 1970. let dalje pod vplivom koncepta policentrizma sledila najprej rast

³⁰ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 26.

³¹ Prav tam, str. 16.

³² Igor Vrišer, "Mesta in urbano omrežje v SR Sloveniji. Značilnosti njihovega razvoja in družbenogospodarskega pomena s posebnim ozirom na mala mesta", *Geografski zbornik / Acta geographica* 14, št. 3 (1974), str. 205, 206.

³³ Igor Vrišer, *Mala mesta v SR Sloveniji : Problemi njihovega obstoja in nadaljnjega razvoja* (Ljubljana, 1969), str. 74–76 (dalje: Vrišer, *Mala mesta v SR Sloveniji*).

³⁴ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 19.

³⁵ Prav tam, str. 36; Premzl, "Mesta in urbanizacija v Sloveniji", str. 6.

³⁶ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 16.

³⁷ Vrišer, *Mala mesta v SR Sloveniji*, str. 58, 140.

³⁸ Prav tam, str. 74–76.

pokrajinskih, pozneje pa predvsem občinskih središč s ciljem doseči uravnotežen razvoj vseh pokrajin. Pri tem naj bi pokrajinska in lokalna središča odigrala celovitejšo upravno vlogo.³⁹ Čeprav je bila ena od temeljnih idej policentrične ureditve "koncentrirana dekoncentracija", pa je od druge polovice 1970. let urbanizacijo Slovenije označeval obratni proces – suburbanizacija. Torej pojav rasti predmestij in obmestnih naselij oziroma razpršitev urbanega načina življenja in gospodarske reprodukcije iz mest na nekdanja ruralna območja. Zastoj v razvoju mest, kar je pomenilo tudi, da se je rast mestnega prebivalstva začela umirjati, je slabil mesta in še pospeševal že tako veliko razpršenost poselitve v Sloveniji.⁴⁰ Suburbanizacija je zavzemala skoraj tretjino površine Slovenije s skoraj 70 % prebivalstva. Največje suburbanizirano območje je nastalo v okolici glavnega mesta Ljubljana kjer je živela slaba četrтина prebivalcev Slovenije. To je pomenilo, da je velik del neagrarnega prebivalstva živel na podeželju in v malih polurbaniziranih naseljih.⁴¹

Kljub znatni povojni urbanizaciji je bila Slovenija tako ob koncu socialističnega obdobja še vedno ne izrazito pomestena dežela.⁴² Manj kot 2 milijona ljudi je živelo v 6000 naseljih. Pri tem jih je 78 imelo status mesta, od njih pa sta le dve mesti imeli nad 100.000 prebivalcev (Ljubljana in Maribor). To je pomenilo, da je bilo slovensko urbano omrežje z 51,5-odstotno urbanizacijsko stopnjo šibko oziroma nemočno.⁴³ Opisana poselitev je ustvarjala raznovrstno problematiko opremljanja in rabe prostora tako glede prometne in komunalne infrastrukture ter družbenih služb kot glede varstva okolja.

Urbanizacija je od 1960. do začetka 1990. let prešla več stopenj. Raziskovalci socialnogeografskih in demografskih vidikov sprememb v razvoju načina poselitve so leta 1991 urbanizacijo Slovenije glede na delež mestnega prebivalstva kot tudi po drugih kazalnikih (koncentracijo delovnih mest, delež stanovanjskih objektov, delež z mestom malo povezanega agrarnega prebivalstva) razdelili na 5 stopenj urbanizacije.⁴⁴ Občine so razvrstili v občine z zelo šibko urbaniziranostjo, občine s šibko urbaniziranostjo, občine s povprečno urbaniziranostjo, občine z močno urbaniziranostjo in občine z zelo močno urbaniziranostjo.⁴⁵ Najštevilčnejšo skupino so sestavljale občine s povprečno stopnjo urbaniziranosti. Delež mestnega prebivalstva v njih je bil nižji od polovice in z izjemo Novega mesta in Nove Gorice so šteje okoli 10 000 prebivalcev. Nad-

³⁹ Marjan Ravbar, *Značilnosti urbanizacije* (Ljubljana, 1998), str. 310.

⁴⁰ Igor Vrišer, "Policentrizem v Sloveniji", *IB : Informativni bilten* 23, št. 5 (1989), str. 13.

⁴¹ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 20.

⁴² Mušič, "Urbanizacija kot družbeni pojav", str. 8.

⁴³ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 13, 26; Premzl, "Mesta in urbanizacija v Sloveniji", str. 5.

⁴⁴ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 29.

⁴⁵ Prav tam, str. 29.

povprečni delež mestnega prebivalstva, 70 %, so imele občine s pretežno starimi industrijsko-rudarskimi mesti. Zelo močno urbanizirane, kar je pomenilo nad 70 % delež mestnega prebivalstva, so bile tiste občine, ki so doživele najmočnejši prebivalstveni razvoj v začetni fazi pospešene industrializacije. Najbolj urbanizirana občina leta 1991 z več kot 90 % deležem mestnega prebivalstva je bila občina Trbovlje z usmeritvijo v rudarstvo.⁴⁶

Po letu 1981 se je proces koncentracije prebivalstva v četrtini slovenskih mest, predvsem tistih z nadpovprečnim deležem urbanega prebivalstva, začel zmanjševati v korist urbanizacije širše pokrajine. To je pravzaprav pomenilo prehod iz sekundarne v terciarno – postindustrijsko fazo urbanizacije. Primerjava urbanizacije ob koncu 1960. let in na začetku 1990. let je pokazala, da je bila urbanizacija relativno stabilna. Spremembo v stopnji urbanizacije navzgor ali navzdol je od skupno 55 občin doživelo le 17 občin.⁴⁷

Onesnaženost zraka

V obravnavanem obdobju je bilo okolje v Sloveniji v celoti onesnaženo, še posebej pa je bil onesnažen zrak.⁴⁸ Konec 1980. let je ozračje v Sloveniji zaradi pospešenega povojnega razvoja in dolgotrajnega industrijskega, rudarsko-premogovniškega in energetskega onesnaževanja z neupoštevanjem ekoloških omejitev zaznamovala izrazita degradiranost. Porazdelitev koncentracij onesnaževal v zraku (imisije) zaradi fizičnogeografske in ekološke različnosti slovenskih pokrajinskih tipov z različnimi naravnimi samočistilnimi sposobnostmi in različnimi sposobnostmi za upiranje degradaciji ni bila v sorazmerju z onesnaževanjem (emisijami). Ekološko izrazito občutljiva območja so predstavljale zlasti zaprte alpske doline in kotline s šibkim prezračevanjem in posledično šibkimi naravnimi čistilnimi sposobnostmi.⁴⁹

Ko je na začetku 1990. let nov Odlok o imisiji⁵⁰ prinesel podlago za razvrščanje območij in krajev po stopnji onesnaženosti zraka v štiri skupine, so pri nas najbolj onesnažene pokrajinske sisteme predstavljala mestna območja.

⁴⁶ Prav tam, str. 27–30.

⁴⁷ Prav tam, str. 27, 30, 34.

⁴⁸ Dušan Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", v: *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]*, predsednik ur. odbora Avguštin Lah (Ljubljana, 1989), str. 297 (dalje: Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji").

⁴⁹ Dušan Plut, *Slovenija – zelena dežela ali pustinja?* (Ljubljana, 1987), str. 237; Dušan Plut, "Environment and Development Contradictions in Independent Slovenia", *Development and International Cooperation* 7, št. 13 (1991), str. 117–127.

⁵⁰ Mejne imisijske koncentracije in kritične koncentracije so bile z novim Odlokom o imisiji usklajene z vrednostmi, ki so jih upoštevali v Evropski skupnosti (*Uradni list Republike Slovenije (UL RS)*, št. 30 (1990)).

Med najbolj degradirane regije s 4. (kritično) kategorijo onesnaženosti zraka so se poleg treh največjih slovenskih mest (Ljubljane, Maribora, Celja), uvrščali metalurško usmerjena Mežiška dolina (Rudniki in topilnica svinca in cinka Mežica s kraji Črna, Žerjav, Mežica), obrobje Šaleške doline (Zavodnje nad Šoštanjem), Celjska in Ljubljanska kotlina, Zasavje (Trbovlje, Hrastnik Zagorje) in industrijski del Škofje Loke - Trata.⁵¹

Na visoko stopnjo onesnaženosti so opozorile že prve kakovostnejše meritve koncentracij onesnaženosti zraka v drugi polovici 1960. let. Četudi se emisije pri nas niso mogle primerjati z emisijami industrijskih centrov držav z močno razvito bazično industrijo, pa so koncentracije onesnaženosti zraka presenetile. K visokim koncentracijam SO_2 so poleg že omenjenih neugodnih klimatskih razmer prispevali zlasti uporaba neustreznih goriv z visoko vsebnostjo žvepla ter neustreznih kurilnih naprav, pomanjkljive čistilne naprave in naraščajoč promet.⁵²

Kot so pokazale prve nesistematične meritve SO_2 , je bilo ozračje slovenskih mest najbolj onesnaženo konec 1960. let in na začetku 1970. let (pred tem razpolagamo samo z občasnimi meritvami onesnaženosti zraka v okolici večjih onesnaževalcev). Zvezni zavod za zdravstveno varstvo je takrat kot maksimalno povprečno 24-urno dopustno koncentracijo (MDK) za SO_2 predlagal $150 \mu\text{g SO}_2/\text{m}^3$ zraka. Takšne vrednosti so veljale tudi v vzhodnoevropskih državah,⁵³ medtem ko so bili v takratni zahodni Nemčiji pri določanju MDK manj strogi kriteriji.⁵⁴ Kljub dokaj strogim normativom glede kakovosti zraka pa je v nezdravem bivalnem okolju s kritično onesnaženostjo zraka in z onesnaženostjo zraka nad dovoljeno sredi 1970. let živela slaba tretjina celotnega slovenskega prebivalstva, kar je predstavljalo tri četrtine mestnega prebivalstva.⁵⁵

Izrazito in zmerno industrijsko usmerjena mesta in mestna naselja so bila predvsem glede onesnaženosti zraka (z SO_2 , dimom in prašnimi delci) pred letom 1980 med najbolj onesnaženimi mesti. Izstopala so zlasti naselja z izdatnimi industrijskimi emisijami in emisijami iz različnih virov za ogrevanje. Na splošno so prevladovale visoke zimske emisije SO_2 in dima ob zmernih količinah emisij, a izjemno neugodnih klimatsko-meteoroloških razmerah v večini večjih slovenskih mest. Vertikalne temperaturne inverzije so namreč onemogočale vertikalno izmenjavo zraka. Slaba vetrovnost in temperaturne inverzije so pogojevale tudi nastanek megle v ozkih dolinah in kotlinah (Ljubljanski in

⁵¹ Metka Špes, "Kaj vemo o onesnaževanju zraka?", *Geografski obzornik* 40, št. 2 (1993), str. 14 (dalje: Špes, "Kaj vemo o onesnaževanju zraka?").

⁵² Paradiž, "Zrak", str. 57, 59.

⁵³ Strožji normativni kriteriji glede čistoče zraka pa ne pomenijo, da so se v praksi ti standardi tudi dosegali.

⁵⁴ Paradiž, "Zrak", str. 56.

⁵⁵ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 105, 106.

Celjski kotlini, Zasavju, Šaleški in Mežiški dolini itd.) Megla se je v teh območjih lahko zadrževala od 100 do 150 dni na leto, najbolj pogosto v zimskem, kurilnem obdobju.⁵⁶

Sistematične meritve onesnaženosti zraka so se v večini slovenskih mest začele izvajati v obdobju 1975–1977, na območjih v okolici največjih emisijskih centrov pa že v drugi polovici 1960. let. Meritve so se v večini nanašale na ugotavljanje koncentracij SO₂ in dima, medtem ko so meritve drugih škodljivih snovi navkljub zavedanju njihovih škodljivih vplivov zaradi pomanjkanja finančnih sredstev opustili.⁵⁷ SO₂ in dim sta kot produkta izgorevanja raznih goriv, metalurških in kemičnih procesov v industriji prispevala le okrog tretjino vseh primesi, a sta veljala za dober pokazatelj splošne onesnaženosti zraka, saj je največji delež škodljivih snovi (90 %) prispevala raba fosilnih goriv – premoga, tekočih goriv in naftnih derivatov (med njimi je mazut vseboval največji delež žvepla), plina in lesa.⁵⁸ Uporaba fosilnih goriv pa je bila v ogrevanju mest prevladujoča.⁵⁹

Največji vir škodljivih snovi v zraku so bile termoelektrarne na premog. Premog, ki so ga uporabljale, je bil nizkokaloričen in je vseboval veliko žvepla in velik delež trdnih snovi. Največja termoelektrarna, Termoelektrarna Šoštanj (TEŠ), je v 1980. letih zrak onesnaževala bolj kot obe preostali termoelektrarni skupaj, Termoelektrarna Trbovlje (TET) in Termoelektrarna-Toplarna Ljubljana (TE-TO LJ). Emisije iz termoelektrarn so se kljub vgrajenim elektrofiltrom in visokim dimnikom glede na leto 1980 v letu 1985 še nekoliko povečale in sicer zaradi povečanja TE-TO LJ in večje vsebnosti žvepla v premogu.⁶⁰ Pomembnejši viri emisij SO₂ so bile še tovarna aluminija in glinice v Kidričevem, cinkarna v Celju, tovarna celuloze in papirja v Krškem ter Rudniki in topilnica svinca in cinka Mežica.⁶¹ Večji onesnaževalci so za varstvo zraka do začetka 1990. let storili že precej, a v celoti premalo, saj so koncentracije onesnažujočih primesi tedaj marsikje še vedno presegale dopustne meje.

Slovenija se je uvrščala tudi med države z največ padavinskega žvepla na površinsko enoto. Po izračunih geografov je na začetku 1990. let na površinsko enoto v Sloveniji padlo šestkrat več žvepla kot v Španiji in na Švedskem ali Nor-

⁵⁶ Prav tam, str. 105, 106.

⁵⁷ Dušan Hrček, "Onesnaženost zraka v Sloveniji – stanje in usmeritve za izboljšanje", v: *Okolje v Sloveniji: zbornik*, ur. Avguštin Lah (Ljubljana, 1994), str. 345, 346 (dalje: Hrček, "Onesnaženost zraka v Sloveniji – stanje in usmeritve za izboljšanje").

⁵⁸ Paradiž, "Zrak", str. 55; Hrček, "Onesnaženost zraka v Sloveniji", str. 346.

⁵⁹ Bojan Paradiž, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih", v: *Okolje v Sloveniji: zbornik*, ur. Avguštin Lah (Ljubljana, 1994), str. 332 (dalje: Paradiž, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih").

⁶⁰ Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", str. 298.

⁶¹ Špes, "Kaj vemo o onesnaževanju zraka?", str. 14.

Onesnaženost v dolini TET, 70. leta (Muzej novejšje in sodobne zgodovine, foto: Svetozar Busić)

veškem, skoraj dvakrat več kot v Švici ali sosednji Avstriji. K žveplovim emisijam je zaradi tehnološko zastarele in energetske potratne industrije Slovenija veliko prispevala sama. Vzroki za relativno velike emisije žveplovega dioksida so bili, kot že zapisano, tudi v energetskih objektih brez ustreznih čistilnih naprav in v rabi fosilnih goriv slabše kvalitete, v dolinski/kotlinski legi glavnih virov žveplovih emisij in z njo povezanimi temperaturnimi inverzijami ter drugimi neugodnimi klimatskimi značilnostmi. Poleg tega pa ima Slovenija tudi razmeroma neugodno lego z vidika čezmejnega prenosa onesnaženosti zraka. Kisel

dež na visokih kraških planotah, kjer ni bilo večjih domačih onesnaževalcev zraka, so denimo povzročale onesnažene zračne gnote iz sosednje, močno industrializirane severne Italije.⁶²

Za lažjo predstavo in primerjavo z drugimi državami navajava še emisije žveplovega dioksida v absolutnih količinah. Na začetku 1990. let je Slovenija proizvedla 98 kg emisij SO₂ na prebivalca. V enakem obdobju so proizvedle Velika Britanija 84 kg, Nemčija 52 kg, Avstrija 47 kg in Švica 20 kg emisij SO₂ na prebivalca.⁶³ Več kot polovica slovenskih emisij je ostala doma, ostalo pa se je z zračnimi gmotami razneslo nad druge evropske države. Od tega so, kot že omenjeno, največ, 78 % emisij, prispevali termoeenergetski objekti, 12 % industrija, 1,5 % promet, 8,5 % pa kurjenje in ogrevanje stanovanj in drugih objektov. Z ekološkega vidika je bila najbolj problematična uporaba rjavih premogov iz rudnikov v Trbovljah, Senovem, Velenju (lignita). Med termoelektrarnami je največja, TEŠ, prispevala 47 % vseh slovenskih emisij SO₂. Tudi pri ostalih dveh slovenskih termoelektrarnah, TET in TE-TO LJ, ki sta imeli 6-krat manjšo porabo premoga, so tako kot pri največji, emisije še v začetku 1990. let presegale predpisane mejne emisijske koncentracije.⁶⁴

Zmanjševanje industrijskih emisij se je v Sloveniji začelo konec 1970. let. Takrat je industrija postopoma začela prehajati na uporabo bolj sprejemljivih goriv (plinifikacijo, uporabo nafte namesto premoga) in graditi čistilne naprave. V prvi polovici 1980. let so se povprečne letne koncentracije SO₂ v najbolj onesnaženih slovenskih mestih gibale med 250 in 100 µg/m³.⁶⁵ Ljubljana se je z 120 µg SO₂/m³ zraka v letu 1984 v primerjavi z evropskimi in severnoameriški mesti uvrščala med najbolj onesnažena. Leta 1986 so znašale skupne emisije SO₂ v Ljubljani, ko so bile največje, 124 kg na prebivalca. Emisije SO₂ na prebivalca Evrope pa so bile za več kot polovico nižje. Znašale so 58 kg na prebivalca in 3,9 ton/km². Ne glede na povedano pa so bile povprečne letne emisije SO₂ v najbolj onesnaženih slovenskih mestih ob koncu 1980. let glede na začetek 1970. let manjše za 100–200 %. Za primerjavo, v avstrijskem Gradcu so se letne emisije SO₂ v tem času zmanjšale za več kot 600 %.⁶⁶

Vprašanje onesnaženosti zraka je po letu 1985 zaradi vse očitnejših posledic, denimo v obliki propadanja gozdov, postajalo vse aktualnejše. Dolgoletni vpliv onesnaženega zraka se je v obliki poškodb kroničnega značaja pokazal

⁶² Darko Radinja, "O tehnogenem kroženju žvepla v pokrajinskem okolju SR Slovenije in njegovi bilanci: prispevek k vprašanju zakisanosti naših padavin in okolja sploh", *Geografski vestnik* 60, št. 1 (1988), str. 3–19.

⁶³ Žal primerljivih podatkov za (nekdanje) socialistične države za to obdobje nisva našli.

⁶⁴ Špes, "Kaj vemo o onesnaževanju zraka?", 14.

⁶⁵ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 105.

⁶⁶ Reinhold Lazar, Viktor Kaufman in Manfred Buchroithner, *Stadtklimaanalyse Graz* (Graz, 1994), str. 163.

ob popisu stanja naših gozdov v letih 1985 in 1987. Popisa sta razkrila, da propadajo še zlasti gozdovi jelk, smrek in bukev. Posledično se je zmanjševal letni prirastek lesne mase. Z ekonomskega vidika je bilo to kritično, saj je gozd, tako kot danes, predstavljal pomembno strateško surovino.⁶⁷ V prvi polovici 1990. let je bilo na različnih stopnjah propadanja 40 % naših gozdov.⁶⁸

V takšnih razmerah so za izboljšanje stanja začeli posodabljeni na osnovi zakona o varstvu zraka (april 1975) v letih 1976–1979 izdane predpise in ukrepe za varstvo zraka pred onesnaževanjem.⁶⁹ Med letoma 1988 in 1989 so bile naloge varstva dobrin splošnega pomena in vrednot človekovega okolja še bolj razčlenjene tudi v ustavnih dopolnilih.⁷⁰ Prizadevanja za zmanjševanje emisij SO₂ so se tako nadaljevala tudi v praksi. Večja mesta, ki so se nahajala v četrti, najbolj onesnaženi skupini, so denimo s posebnimi zakonskimi akti prepovedala uporabo in prodajo goriv slabše kakovosti oziroma goriv z večjo vsebnostjo žvepla. Največji onesnaževalki z SO₂ emisijami v Sloveniji, TEŠ, pa je v okviru druge faze ekološke sanacije z odžvepljevanjem do leta 1992 uspelo doseči 20 % učinek čiščenja.

Primeri najbolj onesnaženih območij

Ljubljana

V Ljubljani so se sistematične meritve začele izvajati leta 1968, že januarja 1967 pa je bila v okviru nesistematičnih meritev izmerjena izjemno visoka dnevna koncentracija imisij SO₂.⁷¹ Povprečna 24-urna koncentracija SO₂ je z 2400 µg/m³ po takrat predlaganih kriterijih za Jugoslavijo dopustno mejo presegla kar 16-krat.⁷² Z začetkom obratovanja mestne toplotne elektrarne konec leta 1967 so na daljinsko ogrevanje ter daljinsko preskrbo s tehnološko paro postopno začeli priključevati individualna kurišča z nizkimi dimniki, sprva v ljubljanskem predelu Moste. Četudi se je po začetku obratovanja TE-TO LJ skupna emisija SO₂ zaradi uporabe premoga s 3–5 % vsebnostjo žvepla potrojila, pa se je v Ljubljani onesnaženost zraka z žveplovim dioksidom in dimom zmanjšala za 30 %, kar

⁶⁷ Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", str. 302.

⁶⁸ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 104.

⁶⁹ Hrček, "Onesnaženost zraka v Sloveniji – stanje in usmeritve za izboljšanje", str. 346.

⁷⁰ Avguštin Lah, "Slovenija: Varstvo in urejanje okolja", v: *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]*, predsednik ur. odbora Avguštin Lah (Ljubljana, 1989), str. 22 (dalje: Lah, "Slovenija: Varstvo in urejanje okolja").

⁷¹ Hrček, "Onesnaženost zraka v Sloveniji – stanje in usmeritve za izboljšanje", str. 345; Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 105.

⁷² Paradiž, "Zrak", str. 57.

je bil učinek izpuščanja izpustov v višje zračne plasti. Zaradi razširitve TE-TO LJ v 1980. letih so se emisije vse do 1990. let nadalje povečevale. S postopnim širjenjem daljinskega ogrevanja in primerno visokega toplotniškega dimnika (100 m), ki ni vplival na onesnaževanje prizemnih plasti zraka, pa so se od konca 1960. let koncentracije SO_2 in dima v Ljubljani zmanjševale in sicer sorazmerno z zmanjšano emisijo zaradi opuščanja kurišč z nizkimi dimniki.⁷³ Sredi 1980. let je bilo v Ljubljani na daljinsko ogrevanje priključenih 31 % vseh stanovanj, kar je predstavljalo tretjino priključne moči daljinskega ogrevanja.⁷⁴ V primerjavi z letnimi koncentracijami SO_2 v evropskih in severnoameriških mestih v letu 1984 pa se je Ljubljana s povprečno koncentracijo SO_2 ($120 \mu\text{g}/\text{m}^3$) še v prvi polovici 1980. let uvrščala med bolj onesnažena mesta.⁷⁵ Za Ljubljano so namreč značilne izredno neugodne meteorološke razmere, ki vplivajo na naravno čiščenje onesnaženega zraka – kalme, temperaturne inverzije in rekordno število dni z meglo.⁷⁶ Močna odvisnost koncentracij SO_2 od vremenskih razmer v zimskem času je kazala, da je bilo glavni krivec onesnaženja zraka z SO_2 v številnih mestih v notranjosti Slovenije ogrevanje prostorov.⁷⁷ V Ljubljani so do začetka 1990. let na področju kakovosti zraka ukrepi za varstvo zraka (nadaljnje širjenje daljinskega ogrevanja v letu 1988) glede na 1960. leta prinesli izboljšanje.⁷⁸ Kljub temu pa so največje dnevne koncentracije SO_2 v kurilni sezoni 1991/1992 z največjo dnevno vrednostjo $390 \mu\text{g}/\text{m}^3$, izmerjeno v decembru 1991, še vedno presegale predpisano mejno dnevno vrednost $150 \mu\text{g}/\text{m}^3$.⁷⁹

Zasavje

Kritična onesnaženost zraka v Zasavju v zimski polovici leta je bila v obravnavanem obdobju predvsem posledica lokalnega ogrevanja, torej kurjenja domačega premoga v toplotnah in individualnih kuriščih. Rudarji so namreč določeno količino domačega premoga dobivali za svojo rabo. Pozimi so bile industrijske emisije SO_2 v Zasavju šele na drugem mestu po škodljivosti njihovih učinkov.

⁷³ Paradiž, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih", str. 336; Stanko Vizjak, "Onesnaženost zraka v Ljubljani", *Geografski obzornik* 19, št. 2 (1972), str. 15, 16.

⁷⁴ Paradiž, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih", str. 336.

⁷⁵ Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 105.

⁷⁶ Paradiž, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih", str. 337.

⁷⁷ Andrej Pečenko in Anton Planinšek, "Onesnaženost zraka z SO_2 v zadnjih dvajsetih letih" v: *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]*, predsednik ur. odbora Avguštin Lah (Ljubljana, 1989), str. 305, 306 (dalje: Pečenko in Planinšek, "Onesnaženost zraka z SO_2 v zadnjih dvajsetih letih").

⁷⁸ Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", str. 302.

⁷⁹ Paradiž, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih", str. 336.

Emisija iz TET pa po izgradnji 360 metrov visokega dimnika leta 1976 na višino koncentracij v nižjih prizemnih plasteh prav tako praktično ni imela vpliva. Vpliv TET na onesnaženost zraka je prevladoval v višjih predelih Zasavja. Ko je TET še obratovala z 80 m visokim dimnikom, so bile na bližnjih pobočjih Save vzhodno od elektrarne zelo velike koncentracije SO_2 . Leta 1971 so denimo na samotni kmetiji na Prapretnem (nad Hrastnikom) izmerili tako velike koncentracije, kot jih v literaturi sploh še niso zasledili. Največja povprečna dnevna koncentracija je znašala $7\,700\ \mu\text{g}/\text{m}^3$, kar je bilo več od decembra 1952 v Londonu izmerjene povprečne dnevne koncentracije SO_2 ($4\,000\ \mu\text{g}/\text{m}^3$), ko je smog povzročil smrt 4 000 ljudi.⁸⁰ Emisije TET so se po prvi fazi sanacije z izgradnjo 360 m visokega dimnika leta 1976 dvigale v višje zračne plasti in v zimskih mesecih v glavnem tudi nad inverzijo, zaradi česar se dimni plini niso akumulirali v ozki dolini.⁸¹ Vzrok velike onesnaženosti zraka v kurilni sezoni v ozki in slabo prevetreni dolini, kjer je bila večji del zime prisotna temperaturna inverzija, so tako bile emisije iz številnih nizkih virov lokalnega ogrevanja.⁸² Ti so bili problematični zaradi nizkih dimnikov s slabim vlekom, slabega izogrevanja, nekontrolirane rabe goriv z visokim deležem žvepla in slabih peči. Kot kaže primer Zasavja, so bili lahko tudi v krajih z močnejšo industrijo individualni in drugi manjši viri ogrevanja večji povzročitelj onesnaženja kot industrija, ki je zaradi višjih dimnikov tudi pri večjih emisijah manj onesnaževala prizemeljske zračne plasti. So pa bile posledice industrijske emisije lahko katastrofalne za vegetacijo na pobočjih.⁸³ Možnost za izboljšanje kakovosti zraka se je v dolini z neugodnimi vremenskimi razmerami kazala v radikalnem zmanjšanju emisij, saj so v tem premogovniškem mestu zimske emisije bile 10-krat večje od asimilacijskih sposobnosti ozke doline.⁸⁴

Šaleška in Mežiška dolina

V Šaleški dolini pa je bila, nasprotno, glavni vir onesnaženja TEŠ. Hkrati pa zrak v krajih te doline, Šoštanju in Velenju, tudi v zimskih mesecih ni bil prekomerno onesnažen. Jezero hladnega zraka kot pogost pojav je namreč ščitilo dno doline pred vplivi škodljivih toplotniških emisij. Na višjih pobočjih nad inverzno ploskvijo (Zavodnje nad Šoštanjem) pa so škodljive emisije dosegale kritične

⁸⁰ Avguštin Lah, "Proučevanje, urejanje in varstvo okolja", *Geografski obzornik. Petdesetletnica geografskega društva Slovenije (1922–1972)* 19, št. 4 (1972), str. 9 (dalje: Lah, "Proučevanje, urejanje in varstvo okolja").

⁸¹ Paradiž, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih", str. 337.

⁸² Špes, "Kaj vemo o onesnaževanju zraka?", str. 15.

⁸³ Paradiž, "Zrak", str. 62.

⁸⁴ Špes, "Kaj vemo o onesnaževanju zraka?", str. 15.

Gradnja dimnika
Trbovlje, 1975 (Muzej
novejše in sodobne
zgodovine, foto:
Svetozar Busić)

koncentracije. Povzročale so pospešeno propadanje gozdov ter zdravstveno in ekonomsko ogrožale prebivalstvo naselij in zaselkov.⁸⁵

Negativni vplivi emisij SO_2 iz TEŠ so se kazali tudi v sosednji Mežiški dolini. Ozka, globoka, slabše prevetrena dolina na Koroškem je avtohtonih emisij žvepla imela manj. Kljub temu so bili žveplovi oksidi tu najpomembnejše imisije.

⁸⁵ Prav tam, str. 14.

Dimnik Trbovlje, 1987 (Muzej novejšje in sodobne zgodovine, foto: Marjan Miro Dobovšek)

Pred ekološko sanacijo in vgradnjo filtrov sta okolje onesnaževala tudi svinec iz topilnice in rdeči železarniški prah. Seštevek vseh teh emisij (pred sanacijami ali po njih) v celotni Mežiški dolini je pokazal, da je šlo pravzaprav za manjše količine, ki pa so v zaprti, slabo prevetreni in ekološko občutljivi pokrajini vseeno močnejše prizadeli okolje. Svoj delež pri onesnaževanju zraka so prispevala tudi gospodinjstva z ogrevanjem. Te emisije so bile toliko bolj škodljive, ker so nastajale v zimskih mesecih, ob najbolj neugodnih meteoroloških razmerah. Poleg tega leži Mežiška dolina na obrobju Celovške kotline, kar posredno stopnjuje pogostnost temperaturnih inverzij in s tem onesnaženost ozračja. Ima tudi mehkejša in nepropustna silikatna tla, ki kisline iz onesnaženega zraka in padavin teže nevtralizirajo. S prvim razvrščanjem slovenskih krajev v posamezne razrede onesnaženosti ozračja leta 1975 so se vsa štiri urbana naselja Mežiške doline (Črna, Žerjav, Mežica in Ravne) znašla v 4. razredu, torej s kritično onesnaženim zrakom. Po sanaciji ravenske železarne ter zgraditvi toplovoda in namestitvi prašnih filtrov v žerjavski topilnici svinca je naslednja kategorizacija leta 1988 med kritično onesnažene kraje uvrstila le še Črno in Mežico, Žerjav pa med čezmerno onesnažene. Dolina nad Žerjavom je bila sicer eno najbolj degradiranih območij v Sloveniji. V okolici Črne, Žerjava in Mežice so že leta 1961 ocenili, da je gozd precej poškodovan. Poškodbe na gozdovih so se kasne-

Stavba separacije rude v Žerjavu z žičnico za dovažanje rude iz jame in z degradirano okolico v ozadju (Koroški pokrajinski muzej)

je le še širile in sredi 1970. let so se okoli Žerjava strnjeno pojavile goličave. Zato so dolino okoli Žerjava poimenovali *Dolina smrti*.⁸⁶

Na velik vpliv meteoroloških razmer na samočistilne sposobnosti okolja opozarja večina avtorjev študij okoljske problematike v Sloveniji. Med njimi velja omeniti razpravo geografinje Metke Špes iz leta 1999, v kateri med drugim obravnava degradiranost okolja dveh alpskih dolin, Zgornjesavske in Mežiške

⁸⁶ Metka Špes, "Vpliv lokalnih virov emisij in čezmejnega zraka na kakovost okolja v Alpskem ekosistemu Slovenije", v: *Sonaravni razvoj v slovenskih Alpah in sosedstvu = Sustainable development in the Slovenian Alps and its neighbouring regions* (Ljubljana, 1999), str. 137, 138 (dalje: Špes, "Vpliv lokalnih virov emisij in čezmejnega zraka na kakovost okolja v Alpskem ekosistemu Slovenije").

doline. Dolini sta bili v času največje onesnaženosti ozračja v Sloveniji, v 1960. in 1970. letih, med najbolj degradiranimi pokrajinami. Zaradi različnih samočistilnih sposobnosti okolja pa sta se med njima vseeno pokazala nesorazmerje med emisijami in imisijami in razlika v stopnji degradiranosti okolja glede na emisije. Zgornjesavska alpska dolina z metalurško usmerjenimi Jesenicami je imela do leta 1970 največje emisije.⁸⁷ Zanimivo pa je bilo, da so bile koncentracije SO₂, denimo leta 1969, tudi do 30% manjše kot v Ljubljani, ki ni imela tako močnih emisij. Manjše koncentracije SO₂ na Jesenicah so bile posledica relativno dobre izmenjave zraka oziroma dobre prevetrenosti ozke doline. Manj izrazite so bile posledično tudi temperaturne inverzije, kar je omogočalo relativno zadovoljivo naravno čiščenje zraka. Na Jesenicah je bilo tako močno predvsem onesnaževanje s trdnimi delci, z rdečim železarniškim prahom, ki se je sedimentiral v neposredni okolici železarne.⁸⁸ Rdeč železarniški prah je prizadel predvsem iglasti gozd v okolici železarne. Namesto njega sta se začela razraščati redki brezovi gozdi in grmičevje. Goličavi ali zelo poškodovani gozdovi pa skoraj ni bilo, kot je bilo to v Mežiški dolini z manj emisijami. Meritve prašnih usedlin, ki so bile sredi 1960. let kar 14-krat večje od normativov zveznega zavoda za zdravstveno varstvo (te so znašale 150 µg dima /m³ zraka)⁸⁹ so v povprečju kasneje, v 1990. letih, padle pod MDK (maksimalne dovoljene koncentracije) in to po strožjih normativih za stanovanjsko okolje.⁹⁰

Celjska kotlina in Maribor

Največja onesnaževalca zraka v predalpski Celjski kotlini, enem od najstarejših in najizrazitejših imisijskih območij, sta bili Cinkarna Celje, tovarna z metalurško in kemijsko dejavnostjo, in tovarna emajlirne posode EMO Celje. K emisijam žvepla je poleg neugodnih klimatskih razmer prispevalo tudi samo mesto z ogrevanjem in s prometom.

V Mariboru na začetku 1990. let zaradi prehoda večine industrije na uporabo zemeljskega plina ni bilo posebej velikega onesnaževanja zraka. Je pa onesnaženost zraka kljub temu ostajala pereč problem, predvsem zaradi uporabe slabših vrst premoga pri ogrevanju stanovanj kot tudi zaradi gostega prometa.⁹¹

⁸⁷ Paradiž, "Zrak", str. 61.

⁸⁸ Prav tam, str. 61.

⁸⁹ Prav tam, str. 63.

⁹⁰ Špes, "Vpliv lokalnih virov emisij in čezmejnega zraka na kakovost okolja v Alpskem ekosistemu Slovenije", str. 140.

⁹¹ Špes, "Kaj vemo o onesnaževanju zraka?", str. 16.

Kljub zmanjšanim emisijam in imisijam klasičnega onesnaževanja je na začetku 1990. let onesnaženost zraka v naših mestih predstavljala še vedno pereč ekološki problem. Leta 1991 je tako v mestih in mestnih naseljih z nezdruvim okoljem (s kritično onesnaženostjo zraka in z onesnaženostjo zraka nad dovoljeno) živelo 65 % mestnega prebivalstva oziroma tretjina tedanjega slovenskega prebivalstva. Kljub upadu relativnega deleža glede na leto 1975 za 10 % je kljub temu sredi 1990. let živelo v nezdravem bivalnem okolju 150.000 več prebivalcev kot sredi 1970. let in sicer kot posledica doseljevanja v onesnažena mesta, deloma pa tudi zaradi razširitve merilne mreže ter poostritve standardov. Zaradi cestnega mestnega prometa so naraščale emisije dušikovih oksidov in fotooksidantov. Velike so bile tudi razlike v onesnaženosti zraka med zimsko kurilno in poletno polovico leta. Slovenska mesta so se ob koncu 1980. let in na začetku 1990. let uvrščala v skupino t. i. sivih mest.⁹²

Odziv družbe in oblasti na degradiranost okolja

Z naraščanjem prebivalstva, industrijske proizvodnje in prometa ter vse večjo porabo energije in surovin, je obremenjenost okolja na svetovni ravni po drugi svetovni vojni postajala vse bolj opazna. Zmanjševanje ekološke vrednosti okolja je posledično klicalo po usklajenih aktivnostih. Vzporedno z naraščajočim onesnaževanjem se je še zlasti od poznih 1960. let podobno kot v svetu tudi pri nas prebujala zavest o vse večji vsesplošni onesnaženosti okolja. Prišlo je do spremljanja stanja okolja, torej do uvedbe sistematičnih meritev in proučevanj naraščajoče okoljske problematike ter objav analiz in raziskav o stanju okolja. To je vodilo tudi k oblikovanju ukrepov in predpisov za zmanjševanje onesnaževanja in obremenjevanja okolja ter k poskusom njihove dejanske uporabe.

V slovenskem prostoru so se tako kot odziv na nepremišljeno onesnaževanje okolja že od začetka 1960. let začele nizati različne naravovarstvene aktivnosti. Prirodoslovno društvo je leta 1967 priredilo in s predavanji obeležilo Teden varstva narave, leta 1970 je bil organiziran slovenski program v okviru Evropskega leta varstva narave.⁹³ Leto poprej je France Avčin v knjigi *Človek proti naravi* med drugim zapisal, da "že ni dogajanja, kjer današnji človek ne bi grešil proti svoji materi naravi."⁹⁴ Še nesistematične meritve so v 1960. letih namreč pokazale, da so industrijski centri in naša mesta, tudi tista brez omembe

⁹² Ravbar, *Zasnova poselitve v Sloveniji*, str. 107, 108.

⁹³ Stane Peterlin, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji. Spomini na izid pred štiridesetimi leti", *Proteus* 74, št. 9/10 (2012), str. 464 (dalje: Peterlin, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji. Spomini na izid pred štiridesetimi leti").

⁹⁴ Lah, "Slovenija: Varstvo in urejanje okolja", str. 21.

vredne industrijske emisije, še zlasti pozimi v primerjavi z industrijskimi območji v zahodni Evropi in severni Ameriki po onesnaženosti zraka sodila v sam vrh onesnaženih mest.⁹⁵ Za Ljubljano, denimo, so bile zimske koncentracije onesnaženosti zraka, izmerjene januarja 1967, v primerjavi z izrazito industrijskimi območji v tujini tako velike, da meritvam najprej sploh niso verjeli. To je bilo še pred začetkom rednega obratovanja ljubljanske toplotarne, ki je s postopnim priključevanjem kurišč z nizkimi dimniki prispevala k zmanjševanju imisij v nižjih zračnih plasteh.⁹⁶

V takih okoliščinah je leta 1969 takratna gospodarska zbornica dala pobudo za ustanovitev Komisije za proučitev vprašanj s področja varstva zraka pred onesnaženjem pri republiškem sekretariatu za urbanizem. Komisija je dobila nalogo ugotoviti stanje onesnaženosti zraka v Sloveniji, izdelati program za reševanje problematike onesnaževanja zraka in oblikovati ukrepe za njegovo racionalno in uspešno izvajanje. Avgusta 1970 je pripravila Informacijo o problemih onesnaženja zraka v Sloveniji s predlogi za izboljšanje stanja okolja.⁹⁷ S pojavom pozivov, da je treba spremeniti odnos do okolja, je maja leta 1971 prišlo tudi do ustanovitve Skupnosti za varstvo okolja v Sloveniji, nekakšnega povezovalnega telesa društvenih organizacij in posameznikov, ki je še isto leto dosegla, da je slovenski parlament, tedanja Skupščina SR Slovenije, ustanovila Komisijo za varstvo okolja kot svoje posvetovalno telo.⁹⁸

Še bolj pomembna pa je bila priprava študije o onesnaženosti okolja v Sloveniji, t. i. Zelene knjige o ogroženosti okolja v Sloveniji, med letoma 1970 in 1972. Skupina raziskovalcev z različnih inštitutov in drugih organizacij, ki so razpolagali s podatki o onesnaženosti okolja, jo je pripravila z namenom sodelovanja slovenskih predstavnikov Jugoslavije na konferenci Organizacije združenih narodov (OZN) o človekovem okolju v Stockholmu leta 1972. V Stockholmu se je v okviru Evropskega leta varstva narave 1972 namreč prvič v zgodovini sestala svetovna mednarodna skupnost, da bi naslovila potrebe okolja in vprašanja nadaljnjega razvoja. "Zelena knjiga", ki je z namenom ugotovitve stanja onesnaženosti okolja v Sloveniji in njegove predstavitve mednarodni skupnosti nastajala tudi ob pomoči izsledkov leta 1969 ustanovljene Komisije za proučitev vprašanj s področja varstva zraka pred onesnaženjem, je s skupno 67 avtorskimi poročili, zaobjetimi v šestih vsebinskih poglavjih, predstavljala obsežno delo o alarmantnem stanju okolja v Sloveniji. Njihovi avtorji so bili

⁹⁵ Paradiž, "Zrak", str. 56, 67, 73; Paradiž, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih", str. 331.

⁹⁶ Paradiž, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih", str. 331.

⁹⁷ Paradiž, "Zrak", str. 75.

⁹⁸ Peterlin, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji. Spomini na izid pred štiridesetimi leti", str. 464.

zdravniki, biologi, geografi, arhitekti, urbanisti, kemiki, gozdarji, krasoslovci in drugi.⁹⁹ Stockholmska konferenca OZN in vlad kar 113 držav sveta, ki je opozorila na možne negativne vplive v okolju zaradi enostranskih človekovih posegov, je pomenila prelomni dogodek v naslavljanju človekovega okolja. Na njej je mednarodna skupnost prvič v zgodovini sprejela izjavo, sestavljeno iz načel in priporočil za zaščito okolja na svetovni ravni.¹⁰⁰ Sprejem treh osnovnih dokumentov oziroma (1.) programa Združenih narodov za okolje (UNEP), sestavljenega iz 106 priporočil o urejanju problemov naravnega okolja, (2.) resolucije o skladu ZN za naravno okolje in o mehanizmu ZN za organizirano delovanje svetovne organizacije, njenih agencij in držav članic ter (3.) deklaracije o človekovem okolju s 25 načeli za zaščito okolja ter 240 priporočil z razlago načel in smernicami za njihovo spoštovanje, je v mednarodni javnosti močno odmeval. Po konferenci so se vrstile konference in znanstvena srečanja, razprave parlamentov in vlad o človekovem okolju, države so začele ustanavljati ministrstva in sekretariate za varstvo okolja ter društva in združenja za varstvo okolja.¹⁰¹ Stockholmska konferenca o človekovem okolju je vplivala tudi na to, da so posamezne države na konferenci sprejeta načela začele vključevati v svoje zakonodaje.

Tudi Jugoslavija je kot udeleženka konference sprejela vse pomembne okoljevarstvene resolucije. Kljub temu pa večji napredek na okoljevarstvenem področju v Sloveniji sega v čas po letu 1974, ko je nova jugoslovanska ustava varstvo okolja z zvezne ravni prenesla v pristojnost republik in avtonomnih pokrajin. Slovenija je takrat dobila novo okoljevarstveno zakonodajo, ki je predstavljala podlago za ukrepanje tudi na področju varovanja čistoče zraka. Zakon o varstvu zraka je bil sprejet aprila 1975¹⁰²; v veljavi pa je z nekaj dopolnitvami posameznih odlokov ostal vse do julija 1993. Pred tem je varstvo zraka urejal zvezni Temeljni zakon o zaščiti zraka pred onesnaženjem¹⁰³ in na njegovi podlagi izdani predpisi. Četudi varstvo zraka po letu 1975 ni bilo organizirano povsem v skladu s tedanjim zakonom, pa je ta omogočil, da so bili v letih 1976–1979 sprejeti podzakonski akti, ki so urejali normative za onesnaževanje in onesnaženost zraka ter razvrstitev območij in krajev Slovenije po stopnji onesnaženosti v štiri kategorije, od I. (s čistim zrakom) do IV. stopnje (z močno onesnaženim zrakom).¹⁰⁴ Predpisi, ki so omejevali onesnaževanje

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ *Stockholmska konferenca: Ozadje, države, točke – Znanost – 2023*, dostopno na: <https://sl.warbletoncouncil.org/conferencia-estocolmo-1972-7601>, pridobljeno: 13. 4. 2023.

¹⁰¹ Lah, "Proučevanje, urejanje in varstvo okolja", str. 15.

¹⁰² *Uradni list Socialistične republike Slovenije (UL SRS)*, št. 13 (1975).

¹⁰³ *Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije (UL SFRJ)*, št. 30 (1965).

¹⁰⁴ Hrček, "Onesnaženost zraka v Sloveniji – stanje in usmeritve za izboljšanje", str. 345, 346.

zraka, so določali tudi sanacijske ukrepe in preventivno ravnanje. Ker so tehnološki ukrepi terjali večja finančna sredstva, so se bolj dostopni kazali finančno ugodnejši preventivni ukrepi. Med preventivne ukrepe je sodilo premišljeno urbanistično in prostorsko planiranje v smislu preprečevanja nastajanja novih žarišč onesnaževanja, dosledno izvajanje predpisov o toplotni zaščiti zgradb z namenom zmanjševanja porabe toplotne energije ter omejitev uporabe goriv z visokim odstotkom žvepla na porabnike z visokimi dimniki¹⁰⁵ in na kraje z ugodnim naravnim čiščenjem zraka.¹⁰⁶

Za izvajanje sanacijskih in preventivnih ukrepov za varstvo zraka z zahtevami po rabi čistejših goriv (plina, kurilnega olja z malo žvepla, oplemenitenih trdih goriv), uvajanju in širjenju daljinskega ogrevanja in preskrbi s tehnološko paro iz toplarn ali vsaj ogrevanju iz skupinskih kurišč z dovolj visokimi dimniki, nadzoru zgorevanja in delovanja filtrov, ipd. naj bi poskrbeli družbeni plani razvoja Slovenije.¹⁰⁷ Na podlagi zakona o varstvu zraka naj bi največji onesnaževalci in družbeni organi v 12 krajih s kritično onesnaženostjo (Ljubljani, Celju, Štorah, Radečah, Trbovljah, Hrastniku, Kidričevem, Mariboru, na Ravnah, v Mežici, Črni in Žerjavu) poskrbeli za izboljšanje razmer oziroma izvedli prvo sanacijo do leta 1980. V obdobju 1978–1988 so poleg sanacije in tehnološke prenove železarn (Jesenice, Ravne na Koroškem) sanacijske ukrepe za varstvo zraka dejansko izvedli še v Cinkarni Celje in v Rudnikih in topilnici svinca in cinka Mežica. Cinkarna v Celju je do leta 1986 emisije SO₂ zmanjšala za 47 %, jeseniška železarna pa za 40 %. V več mestih (Maribor, Škofja Loka – Trata, Kranj, Domžale itd.) pa so industrijo priključili na zemeljski plin.¹⁰⁸

Sanacijskih ukrepov in preventivnega ravnanja se v praksi ni dovolj spoštovalo. Tako se je v drugi polovici 1980. let v 3. skupini po stopnji onesnaženosti zraka nahajalo 30 krajev z večjo onesnaženostjo, v 4. skupini pa 12 krajev s kritično onesnaženostjo. Krajem, ki so se nahajali v 3. in 4. skupini po stopnji onesnaženosti zraka, je bilo naloženo, da morajo poskrbeti za izboljšanje razmer.¹⁰⁹

Po izboljšanju razmer je klicalo tudi vse bolj zaskrbljujoče stanje gozdov. Propadanje gozdov, katerih umiranje se je začelo že v 1960. letih, so s popisoma, izvedenima leta 1985 in 1987, namreč ugotovili za celo Slovenijo. Tako sta bila v zvezi z varstvom zraka leta 1988 dopolnjena in poostrena naslednja

¹⁰⁵ Za varstvo zraka je namreč stroka v 1960. in 1970. letih pri termoelektrarnah na premog priporočala gradnjo visokih dimnikov. Četudi so ti zmanjševali onesnaženost prizemnih plasti ozračja, pa zato onesnaženost višjih plasti ni bila nič manjša (Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", str. 298).

¹⁰⁶ Paradiž, "Zrak", str. 75.

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", str. 298, 299; Lah, "Slovenija: Varstvo in urejanje okolja", str. 34.

¹⁰⁹ Lah, "Slovenija: Varstvo in urejanje okolja", str. 34.

odloka, Odlok o mejnih količinah oziroma koncentracijah škodljivih snovi, ki se smejo izpuščati v zrak (emisija), in Odlok o razvrstitvi območij onesnaženosti zraka za potrebe varstva zraka, leta 1990 pa Odlok o mejnih in kritičnih koncentracijah škodljivih snovi v zraku (imisija).¹¹⁰ Ker je bil odlok o razvrstitvi območij onesnaženosti zraka za potrebe varstva zraka dopolnjen še na podlagi starega Odloka o imisiji iz leta 1976, so ga že leta 1990 morali prilagoditi naj-novejšemu, leta 1990 posodobljenemu Odloku o imisiji. Ta je poleg mejnih imisijskih vrednosti za kritično koncentracijo določil trikratno številčno vrednost mejne koncentracije in predpisoval še druge zahteve, ki so jih morali izpolnjevati onesnaževalci. Omogočal je postopno sanacijo naprav, ki so čezmerno onesnaževale zrak, ter na normativni ravni onemogočal uvoz tehnologij, ki so bile s stališča varstva zraka nesprejemljive. Odlok o emisiji pa je bil usklajen s smernicami Svetovne zdravstvene organizacije (WHO). Kritična koncentracija se je poleg razvrščanja ozemlja Slovenije v območja po stopnji onesnaženosti zraka uporabljala tudi za uveljavljanje izrednih ukrepov za varstvo zraka, ki so jih natančneje opredeljevali mestni in občinski odloki. Slovenija se je do leta 1988 pridružila leta 1985 v Helsinkih sprejetemu Protokolu o zmanjšanju emisije SO₂ za vsaj 30 % glede na leto 1980. Zahteve omenjenega protokola je tedaj vključila tudi v svoje srednje- in dolgoročne razvojne načrte.¹¹¹

Urejanja starih žarišč so se odločneje lotili z družbenim planom 1986–90, ko je bila z ekološko sanacijo določena preureditev treh velikih termoelektrskih objektov v Ljubljani, Trbovljah in Šoštanju (TE–TO LJ, TET, TEŠ) in so bili sprejeti programi za ukinitvev mežiškega in idrijskega rudnika. Energetskim objektom so planski dokumenti, odločbe sanitarne inšpekcije in mednarodne zahteve nalagali zmanjšanje emisije SO₂ iz dimnih plinov za 90 %. Sami sanacijski načrti termoelektrarn so predvidevali zmanjšanje emisije po letu 1993. Do leta 1988 so z ugasnitvijo starih plavžev tudi modernizirali metalurško proizvodnjo in izvedli vrsto izboljšav v industriji. S sanacijami glavnih energetskih in industrijskih virov onesnaževanja naj bi onesnaženost do leta 1993 zmanjšali za tretjino in povsod odpravili najmanj 4. stopnjo onesnaženosti. Takšna sanacija je terjala tudi spremembo energetskega razvojnega programa, v katerem je bila leta 1988 med drugim podana zahteva po varčevanju z energijo. Ta je pomenila nadaljevanje z zakonom o varstvu zraka leta 1975 in s t. i. rdečo knjižico republiškega komiteja za energetiko leta 1977 začete akcije za varčevanje z energijo. Širili so tudi toplotniško daljinsko ogrevanje, promovirali druge vire energije (solarno, geotermalno), uvajali boljše kurilne naprave, skrbeli za doba-

¹¹⁰ UL SRS, št. 19 (1988); *Uradni list Republike Slovenije (UL RS)*, št. 30 (1990); Hrček, "Onesnaženost zraka v Sloveniji – stanje in usmeritve za izboljšanje", str. 346.

¹¹¹ Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", str. 297.

vo primernejših vrst goriva in stimulirali izolacijo stavb.¹¹² Republiški odlok o emisijah (1988) je omejeval tudi emisijo dušikovih oksidov. Posledično so planški dokumenti v perspektivi predvidevali tudi zmanjševanje onesnaževanja zaradi prometa z motornimi vozili. Zmanjševanje avtohtonih emisij naj bi bila tudi osnova za zahteve do sosedov o neumeščanju termoelektrarn v neposredno bližino meja.¹¹³

Na osnovi določil zakona o varstvu zraka iz leta 1975 so začeli v letih 1976–1977 na območju Slovenije pod vodstvom republiške službe za varstvo zraka pri slovenskem hidrometeorološkem zavodu vzpostavljati tudi republiško osnovno mrežo postaj za merjenje onesnaženosti zraka. Z njo oziroma s postavitvijo postaj za merjenje povprečnih 24-urnih koncentracij SO_2 ¹¹⁴ in dima so se v večini slovenskih mest začele sistematične meritve onesnaženosti zraka. Poleg meritev republiške mreže so obstajale tudi meritve, ki so jih financirale občine in večji onesnaževalci, izvajali pa so jih razni zavodi in inštituti.¹¹⁵ Mreža merilnih postaj se je sčasoma širila in v letu 1990 jih je obsegala 50. Leta 1988 so obstajali neprekinjeni dvanajstletni nizi podatkov o koncentracijah SO_2 in dima za večino večjih mest s 30 merilnih postaj. Pokazali so, da so se koncentracije SO_2 v 1980. letih kot posledica uvedbe in širjenja uporabe sistema daljinskega ogrevanja, vedno večjega deleža zemeljskega plina pri celotni porabi energije in večji dostopnosti tekočih goriv za ogrevanje zmanjšale pri večini od 6 izbranih mest z izjemo Maribora. Svoje so prispevale tudi vse toplejše zime.¹¹⁶

Za varstvo zraka se je leta 1980 začela tudi izgradnja analitičnega nadzorno-alarmnega sistema (ANAS), ki je meril in računalniško obdeloval meteorološke, hidrološke in osnovne ekološke parametre v smislu varstva okolja z namenom, da bi zbrali natančne podatke o onesnaženosti zraka in o meteoroloških razmerah za potrebe sanacijskih programov. V okviru prizadevanj po varstvu zraka so ob izteku 1980. let pri nekaterih največjih energetskih onesnaževalcih pričeli kot dopolnilna mreža ANAS delovati tudi ekološki informacijski sistemi (na primer pri TEŠ). Z začetkom delovanja avtomatskega nadzornega sistema za varstvo zraka so občine in mesta začeli dobivati podatke za odločanje o izrednih ukrepih v skladu s svojimi odloki o varstvu zraka.¹¹⁷

Vse slabše stanje okolja, torej splošna onesnaženost, je na prelomu iz 1960. v 1970. leta porodilo družbeno zavedanje o problematiki okolja. Leta 1971 je

¹¹² Lah, "Slovenija: Varstvo in urejanje okolja", str. 34, 35.

¹¹³ Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", str. 302.

¹¹⁴ Splošno onesnaženost zraka so zaradi poenostavitve prikazovali s podatki o žveplovem dioksidu, ki nastaja pri zgorevanju večine fosilnih goriv (premoga, mazuta, mineralnih olj).

¹¹⁵ Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", str. 299, 300.

¹¹⁶ Pečenko in Planinšek, "Onesnaženost zraka z SO_2 v zadnjih dvanajstih letih", str. 305, 306.

¹¹⁷ Hrček, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", str. 300.

tako iz vrst kulturnih, znanstvenih in drugih javnih uslužbencev izšla pobuda za ustanovitev ekološkega združenja pri nas – Skupnosti za varstvo okolja v Sloveniji. France Avčin, pisec predgovora "Zelene knjige", pa je predlagal ustanovitev inštituta za ekologijo. Novoustanovljena Skupnost za varstvo okolja v Sloveniji se z delom ni obotavljala in je kmalu po svoji ustanovitvi tedanji slovenski skupščini predlagala ustanovitev komisije za varstvo okolja kot stalnega skupščinskega telesa. Pobuda je bila sprejeta in februarja 1972 je takratni slovenski parlament ustanovil Komisijo za varstvo okolja in sprejel program dela komisije. Ta si je med nalogami posebej zastavila delo na problematiki onesnaženosti zraka, vodnega gospodarstva in regionalnega prostorskega planiranja ter evidentiranja znanstvenih, raziskovalnih, pedagoških, upravnih in ostalih ustanov, ki so se poklicno ukvarjale z varstvom okolja. Marca 1975 je bil pri tedanji slovenski vladi pod vodstvom geografa Avgušтина Laha, ki je bil hkrati podpredsednik vlade, ustanovljen tudi republiški komite za varstvo okolja. Ta je imel možnost usklajevanja številnih republiških komitejev, inšpektoratov, zavodov, znanstvenih ustanov in društev. Sprožil je tudi široko akcijo za vključitev varstva okolja kot odnosa in dejavnosti v družbene plane, programe in dejavnosti družbenih kulturno-izobraževalnih, znanstveno raziskovalnih in gospodarskih dejavnikov. Vloga predlaganega inštituta za ekologijo je pripadla Raziskovalni skupnosti Slovenije in Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v okviru dolgoročnega znanstvenega projekta Naravna in kulturna dediščina v Sloveniji. Usmerjevalno vlogo na področju varstva okolja pa je dobila s posebnim svetom za varstvo okolja družbeno-politična organizacija Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL), pa tudi ostale družbeno-politične organizacije so dobile aktivno vlogo.¹¹⁸

Hkrati so se vrstila znanstvena posvetovanja na ekološke teme, npr. ob ljubljanskih ekoloških dnevih, na sejmih *Tehnika in okolje*, seminarji upravnih organov, tečaji delavskih univerz, vzgojno-izobraževalni programi v šolstvu, dejavnosti humanitarnih organizacij. Ob številnih posvetovanjih, konferencah in kongresih na temo varstva okolja je bila v 1970. in 1980. letih objavljena vrsta raziskav, razprav in elaboratov na temo okoljevarstvene problematike.

Pravi polet porajajočemu se ekološkemu gibanju pa so dali trije dogodki v 1980. letih. Prvi med njimi je bila t. i. afera Krupa leta 1983, ko so v javnost prišli podatki o kar 400-krat prekoračeni mejni vrednosti polikloriranih bifenilov (PBC) v slovenskem največjem kraškem izviru in hkrati pomembnem lokalnem vodnem viru.¹¹⁹ Do zastrupitve vode je prišlo še pred ureditvijo nadzora

¹¹⁸ Tone Strojina, "Družbena ozaveščenost in gibanje", v: *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]*, predsednik ur. odbora Avguštin Lah (Ljubljana, 1989), str. 169.

¹¹⁹ Samo Modic, "Medicina dela in onesnaženost delovnega in življenjskega okolja", v: *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]*, predsednik ur. odbora Avguštin Lah (Ljubljana, 1989), str. 181.

Tovarna Salonit Anhovo, 1987 (Muzej novejšje in sodobne zgodovine, foto: Marjan Miro Dobovšek)

odpadkov PCB, in sicer zaradi odlaganja odsluženih kondenzatorjev Tovarne kondenzatorjev Iskra Semič v kraško vrtačo, na deponije komunalnih odpadkov in neurejena smetišča v bližini izvira.¹²⁰ Drugi dogodek je bila jedrska katastrofa v Černobilu tri leta kasneje, tretji mejnik pa je predstavljala serija člankov o odgovornosti za umiranje gozdov v Sloveniji. Vse to je širilo zavest o problematiki onesnaženosti okolja in potrebi po njegovi zaščiti med ljudmi. Okoljske teme so s tem vedno bolj izstopale iz ozkih strokovnih krogov in dobivale širšo družbeno pozornost. Sčasoma se je oblikovalo okoljsko gibanje, ki je leta 1989 kulminiralo v ustanovitvi stranke Zeleni Slovenije. Ta je na prvih povojnih večstrankarskih volitvah aprila 1990 dobila 8,8 odstotka glasov, s čemer je po odstotku dobljenih glasov postala najmočnejša "zelena" stranka v Evropi.¹²¹

¹²⁰ Lah, "Slovenija: Varstvo in urejanje okolja", str. 41.

¹²¹ Katarina Polajnar Horvat, "Razvoj okoljske miselnosti v Sloveniji", *Geografski vestnik* 81, št. 2 (2009), str. 71–81.

Sklep

V obdobju socialistične Jugoslavije je bilo okolje v Sloveniji zaradi usmeritve na pospešeno industrializacijo in urbanizacijo z neupoštevanjem omejitev okolja v celoti onesnaženo. Še posebej je bil onesnažen zrak. S 131 kg emitiranega škodljivega žveplovega dioksida na prebivalca se je Slovenija leta 1988 uvrščala v sam vrh najbolj obremenjenih evropskih držav. V primerjavi z domačimi (avtohtonimi) emisijami SO₂ pa je s padavinami prejela še 2,5-krat več žvepla. K onesnaževanju in onesnaženosti je Slovenija z emisijami precej prispevala sama. Dejavniki, ki je prispevali k veliki onesnaženosti, pa so bile tudi neugodne klimatske razmere kot posledica razčlenjenega reliefa s številnimi globokimi alpskimi in predalpskimi kotlinami ter dolinami z nizko samočistilno sposobnostjo zaradi slabe prevetrenosti in temperaturne inverzije pozimi. K onesnaženosti je prispevala tudi neugodna lega z vidika čezmejnega prenosa onesnaženega zraka.

Slovenija je na področju moderne okoljske zavesti stopala v korak s svetovnimi trendi in že od poznih 1960. let dalje usmerjala svojo pozornost tudi na okoljsko problematiko, ki sta jo povzročala hiter industrijski in urbanistični razvoj. Sprva je bilo to omejeno na kroge okoljskih entuziastov in znanstvenikov, oblati pa so na deklarativni ravni sicer izražale skrb za okolje, v praksi pa je bilo slednje v primerjavi z industrijskim razvojem močno zapostavljeno.

Po letu 1974, ko je nova jugoslovanska ustava sprejemanje okoljevarstvene zakonodaje prenesla na republike in avtonomni pokrajini, je Slovenija sprejela novo okoljevarstveno zakonodajo, ki je na področju varstva zraka določala maksimalne dovoljene vrednosti onesnaženosti in onesnaževanja, za najbolj degradirana območja pa tudi obvezne sanacijske ukrepe. Kljub temu, da je onesnaženost zraka vse do slovenske osamosvojitve ostajala visoka, je ta zakonodaja v prinesla tudi prve otipljive uspehe v izboljšanju kakovosti zraka.

Korenine okoljskega gibanja v Sloveniji segajo že v pozna 1960. leta, kjer jih lahko vidimo v aktivnostih Prirodoslovnega društva in v oblikovanju Zelene knjige o ogroženosti okolja v Sloveniji, še zlasti pa se je okoljsko gibanje razmahnilo v 1980. letih in svoj vrhunec doseglo z oblikovanjem stranke Zeleni Slovenije in njenim uspešnim nastopom na volitvah aprila 1990.

Marta Rendla and Janja Sedalček

AIR POLLUTION IN SOCIALIST SLOVENIA – CAUSES AND RESPONSES

SUMMARY

Despite the onset of industrialization in the middle of the 19th century and further industrialization during the period of the first Yugoslavia, Slovenian society remained predominantly agrarian. With the communist takeover after the Second World War, industry began to experience accelerated development. Until 1956, the accelerated industrialization took place primarily in the basic industries (mining, mechanical engineering, energy, metal industry). From 1958 onwards, light industry (food processing, wood industry, textile industry, construction) gradually gained in importance. Although Yugoslavia had environmental protection legislation from the beginning and had signed numerous international environmental conventions, heavy industry with its harmful effects on the environment and human health played an important role in the economy until the collapse of the Yugoslav state.

At the end of the 1980s, Slovenia was characterized by a pronounced degradation of landscape-forming factors (atmosphere, surface water, soil, vegetation) due to many years of pollution from industry, mining, coal and energy production. Among the degradation processes, air pollution was particularly severe. The use of fossil fuels (lignite and brown coal) resulted above all in emissions and immissions of sulfur dioxide. Slovenia itself contributed significantly to these immissions, but also had and still has an extremely unfavorable position with regard to the cross-border movement of polluted air masses. In terms of emissions of harmful SO₂ per inhabitant, it was one of the most polluted countries in Europe in 1988 with a value of 131 kg. In addition to domestic SO₂ emissions, it received 2.5 times more sulfur from precipitation. This made it one of the areas with the highest sulfur pollution.

The cities most polluted with SO₂, smoke and dust particles were mainly heavily and moderately industrialized cities and urban settlements. Particularly noticeable among them were settlements with significant industrial emissions and emissions from various heating sources. In general, most large Slovenian cities had high SO₂ and smoke emissions in winter due to moderate emissions but extremely unfavorable climatic and meteorological conditions. Vertical temperature inversions namely prevented vertical air exchange.

In the 1980s, industrial emissions as well as emissions from individual sources and other smaller heating sources began to decrease due to environmental laws and regulations requiring pollution reduction measures. Slovenia

gradually switched to the use of more acceptable fuels (natural gas, oil instead of coal), started building air treatment plants and introduced district heating. At the end of the 1980s, average annual SO₂ emissions in the most polluted Slovenian cities decreased by 100–200% compared to the beginning of the 1970s. In 1991, 2/3 of the Slovenian urban population lived in cities and urban settlements with unhealthy environments, with critical air pollution and with air pollution above the permissible level - in contrast to the mid-1970s, when 3/4 of the urban population lived in such unhealthy environments. Despite the decline in the relative proportion during this period, 150,000 more inhabitants were living in an unhealthy environment in the mid-1990s than in the mid-1970s, due to migration to polluted cities and, in part, due to the expansion of the monitoring network and the tightening of standards.

Environmental awareness emerged at the turn of the 1960s and 1970s as society's response to the deteriorating state of the environment. Slovenian environmental legislation began to develop with the adoption of the new Yugoslav Constitution in 1974, which transferred the area of environmental protection from federal to republican and autonomous regional jurisdiction. At that time, systematic measurements and monitoring of the state of the environment were introduced, and there was a growing number of studies on environmental issues and the publication of data analyzes. The regulations, ordinances and measures issued in the period 1976–79 contributed to the implementation of the first phase of ecological rehabilitation in the period 1978–88. This included the rehabilitation and technological renewal of ironworks (Jesenice, Ravne na Koroškem). Remediation measures for air pollution control were also carried out in the lead and zinc mines and the smelter in Mežica, as well as in the zinc smelter in Celje, which reduced its SO₂ emissions by 47% by 1986. In order to reduce air pollution, several towns (Maribor, Škofja Loka - Trata, Kranj, Domžale, etc.) connected industry to natural gas. In the second phase of ecological rehabilitation, the larger cities belonging to the fourth, most polluted group banned the use and sale of low-quality fuels or fuels with a higher sulfur content through special legal acts based on ordinances and decrees issued in the period from 1988 to 1990. For example, the largest producer of SO₂ emissions in Slovenia, the thermal power plant in Šoštanj TEŠ, was able to achieve an air purification effect of 20% by 1992 through desulphurization. The remediation plans for other thermal power plants envisaged a greater reduction in SO₂ emissions after 1993.

VIRI IN LITERATURA

Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931, knjiga 4 (Sarajevo, 1940)
Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1968, 8. zvezek (Ljubljana 1969).

Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije (UL SFRJ), št. 30 (1965).

Uradni list Socialistične republike Slovenije (UL SRS), št. 13 (1975), št. 19 (1988).

Uradni list Republike Slovenije (UL RS), št. 30 (1990).

Stockholmska konferenca: Ozadje, države, točke – Znanost – 2023, dostopno na:
<https://sl.warbletoncouncil.org/conferencia-estocolmo-1972-7601>, pridobljeno:
13. 4. 2023.

.....

Berič, Karel, "Dvajsetletni razvoj industrijske proizvodnje SR Slovenije", *Prikazi in študije* XI, št. 7–8 (1965), str. 1–29.

Brglez, Franček (ur.), *Družbeni razvoj Slovenije 1947–1972* (Ljubljana, 1974).

Dokumentacija k družbenemu planu gospodarskega razvoja okraja Gorica za razdobje od leta 1957–1961 (Nova Gorica, 1958).

Gozd in ljudje – razmerja in zgodovina (Ljubljana, 2023).

Hrček, Dušan, "Onesnaženost zraka v Sloveniji – stanje in usmeritve za izboljšanje", v: Lah, Avguštin (ur.), *Okolje v Sloveniji: zbornik* (Ljubljana, 1994), str. 345–355.

Hrček, Dušan, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji", v: Lah, Avguštin (predsednik ur. odbora), *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]* (Ljubljana, 1989), str. 297–304.

Kabala, Stanley J., "Economic Growth and the Environment in Yugoslavia: An Overview", *Ambio* 17, št. 5 (1988), str. 323–329.

Knep, Matej in Fink Hafner, Danica, *Eksperimentalna vladavina na področju zelene politike: slovenske politike na razpotju* (Ljubljana, 2011).

Lah, Avguštin, "Proučevanje, urejanje in varstvo okolja", *Geografski obzornik. Petdesetletnica geografskega društva Slovenije (1922–1972)* 19, št. 1 (1972), str. 1–20.

Lah, Avguštin, "Slovenija: Varstvo in urejanje okolja", v: Lah, Avguštin (predsednik ur. odbora), *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]* (Ljubljana, 1989) str. 19–60.

Lazar, Reinhold, Kaufman, Viktor in Buchroithner, Manfred, *Stadtklimaanalyse Graz* (Graz, 1994).

Lazarevič, Žarko, "Gospodarski vidiki slovenskega življenja v Jugoslaviji do druge svetovne vojne", v: *Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji* (Skopje–Ljubljana, 1999), str. 49–67.

- Lazarevič, Žarko**, *Delo in zemlja : male študije kmečkega sveta* (Ljubljana, 2022).
- Mlinar, Branko (ur.) et al.**, *Slovenija 1945–1975* (Ljubljana, 1975).
- Modic, Samo**, "Medicina dela in onesnaženost delovnega in življenjskega okolja", v: Lah, Avguštin (predsednik ur. odbora), *Slovenija 88: [okolje in razvoj : zbornik]* (Ljubljana, 1989) str. 180–187.
- Mušić, Vladimir Braco**, "Urbanizacija kot družbeni pojav", v: *Mesta in urbanizacija* (Ljubljana, 1999), str. 8–11.
- Novak, Dušan**, "Stanje površinskih voda v Sloveniji po doslej objavljenih podatkih", v: Peterlin, Stane (ur.), *Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji* (Ljubljana, 1972), str. 36–38.
- Novak, Mirko**, "Razmestitev industrije v Sloveniji", *Geografski vestnik* XV, št. 1–4 (1939), str. 69–98.
- Osnutek perspektivnega plana razvoja industrije okraja Gorica v razdobju od 1957–1961* (Nova Gorica, 1958).
- Paradiž, Bojan**, "Zrak", v: Peterlin, Stane (ur.), *Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji* (Ljubljana, 1972), str. 55–79.
- Paradiž, Bojan**, "Posledice onesnaževanja zraka v lokalnih in planetarnih razsežnostih", v: Lah, Avguštin (ur.), *Okolje v Sloveniji: zbornik* (Ljubljana, 1994), str. 330–345.
- Pečenko, Andrej in Planinšek, Anton**, "Onesnaženost zraka z SO₂ v zadnjih dvanajstih letih", v: Lah, Avguštin (predsednik ur. odbora), *Slovenija 88: [okolje in razvoj : zbornik]* (Ljubljana, 1989), str. 305–308.
- Peterlin, Stane**, "Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji. Spomini na izid pred štiridesetimi leti", *Proteus* 74, št. 9/10 (2012), str. 462–464.
- Petrič, Hrvoje**, "About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia", v: Mignon Kirchhof, Astrid in John Robert McNeill (ur.), *Nature and the Iron Curtain. Environmental policy and Social Movement in Communist and Capitalist Countries 1945–1990* (Pittsburgh, 2019), str. 169–178.
- Plut, Dušan**, "Industrija in degradacija okolja v Sloveniji", *Geografica Slovenica* 18 (1978), str. 85–102, dostopno na: https://giam.zrc-sazu.si/sites/default/files/gs_clanki/GS_1801_085-102.pdf, pridobljeno 30. 10. 2022.
- Plut, Dušan**, *Slovenija – zelena dežela ali pustinja?* (Ljubljana, 1987).
- Plut, Dušan**, "Naravnogeografski vidiki degradacije okolja in razvoja v SR Sloveniji", v: Lah, Avguštin (predsednik ur. odbora), *Slovenija 88 : [okolje in razvoj : zbornik]* (Ljubljana 1989), str. 61–67.
- Plut, Dušan**, "Environment and Development Contradictions in Independent Slovenia", *Development and International Cooperation* 7, št. 13 (1991), str. 117–127.
- Plut, Dušan**, *Onesnaženje in prostorski razvoj Slovenije. Geografija in aktualna vprašanja prostorskega razvoja : 70 let geografije na ljubljanski univerzi = Geography and current questions of spatial development : 70th anniversary year of geography at the University of Ljubljana* (Ljubljana, 1989), str. 174–184.

- Polajnar Horvat, Katarina**, "Razvoj okoljske miselnosti v Sloveniji", *Geografski vestnik* 81, št. 2 (2009), str. 71–81.
- Premzl, Vilibald**, "Mesta in urbanizacija v Sloveniji", v: *Mesta in urbanizacija* (Ljubljana 1999), str. 6–7.
- Prinčič, Jože**, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. [Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji 1945–1956]* (Novo mesto, 1992).
- Prinčič, Jože**, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991* (Ljubljana, 2013).
- Radinja, Darko**, "Onesnaženost slovenskih rek in njene pokrajinske značilnosti: prispevek k regionalni geografiji Slovenije", *Geografski vestnik* 51, št. 1 (1979), str. 3–18, dostopno na: http://zgs.zrc-sazu.si/Portals/8/Geografski_vestnik/Pred1999/GV_5101_003_018.pdf, pridobljeno 30. 10. 2022.
- Radinja, Darko**, "O tehnogenem kroženju žvepla v pokrajinskem okolju SR Slovenije in njegovi bilanci: prispevek k vprašanju zakisanosti naših padavin in okolja sploh", *Geografski vestnik* 60, št. 1 (1988), str. 3–19.
- Rendla, Marta**, *"Kam ploveš standard?" Življenjska raven in socializem* (Ljubljana 2018).
- Ravbar, Marjan et al.**, *Zasnova poselitve v Sloveniji* (Ljubljana, 1995).
- Ravbar, Marjan**, "Značilnosti urbanizacije", v: *Geografski Atlas Slovenije: država v prostoru in času* (Ljubljana, 1998), str. 310–312.
- Sedlaček, Janja**, *Regionalni razvoj na Slovenskem v 20. stoletju*, doktorska disertacija (Ljubljana, 2015).
- Strojina, Tone**, "Družbena ozaveščenost in gibanje", v: Lah, Avguštin (predsednik ur. odbora), *Slovenija 88: [okolje in razvoj: zbornik]* (Ljubljana, 1989), str. 168–174.
- Špes, Metka**, "Mednarodno sodelovanje in varstvo okolja", v: Lah, Avguštin (predsednik ur. odbora), *Slovenija 88: [okolje in razvoj: zbornik]* (Ljubljana, 1989), str. 152–160.
- Špes, Metka**, "Kaj vemo o onesnaževanju zraka?", *Geografski obzornik* 40, št. 2 (1993), str. 10–16.
- Špes, Metka**, "Vpliv lokalnih virov emisij in čezmejnega zraka na kakovost okolja v Alp-skem ekosistemu Slovenije", v: *Sonaravni razvoj v slovenskih Alpah in sosedstvu = Sustainable development in the Slovenian Alps and its neighbouring regions* (Ljubljana, 1999), str. 135–149.
- Vizjak, Stanko**, "Onesnaženost zraka v Ljubljani", *Geografski obzornik* 19, št. 2 (1972), str. 12–18.
- Vovk, Bogdan**, "Zastrupljanje tal", v: Peterlin, Stane (ur.), *Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji* (Ljubljana, 1972), str. 17–20.
- Vrišer, Igor**, *Mala mesta v SR Sloveniji: Problemi njihovega obstoja in nadaljnjega razvoja* (Ljubljana, 1969).

Vrišer, Igor, "Mesta in urbano omrežje v SR Sloveniji : Značilnosti njihovega razvoja in družbenogospodarskega pomena s posebnim ozirom na mala mesta", *Geografski zbornik / Acta geographica* 14, št. 3 (1974), str. 179–336.

Vrišer, Igor, "Razvoj industrije v Sloveniji", *Geografski vestnik* 48, št. 1 (1976), str. 29–45.

Vrišer, Igor, *Industrializacija Slovenije* (Ljubljana, 1977).

Vrišer, Igor, "Policentrizem v Sloveniji", *IB : Informativni bilten* 23, št. 5 (1989), str. 11–17.

Zagradnik, Maruša, "Splošni pregled", v: Valentinčič, Slobodan (ur.), *Zbornik Primorske–50 let* (Koper, 1997), str. 80–87.

DOI 10.32874/SHS.2024-20

Comparative Analysis of University Staffing Autonomy

Mojca Tancer Verboten

Ph.D., Assistant Professor
University of Maribor, Faculty of Law
Mladinska ulica 9, SI–2000 Maribor, Slovenia
e-mail: mojca.tancer@um.si

Abstract:

Based on the analysis of selected material that considers university autonomy as the most important foundation for its operation, the article presents four areas of autonomy, namely academic autonomy, financial autonomy, organizational autonomy and staffing autonomy. Individual aspects of staffing autonomy are analyzed in more detail: employment procedures, salary system and salary setting policy, termination of employment, and procedures and criteria for promotion. The basic hypothesis of the article is that staffing autonomy is limited by the provisions of national legislation, which limit university autonomy as enshrined in European documents and constitutional provisions. Appropriate legal regulation should take into account the special position of the university and define the area of staffing autonomy of the university accordingly.

Key words:

university, autonomy, staffing autonomy, legal regulation of labor law procedures, constitutional regulation

Studia Historica Slovenica

Humanities and Social Studies Review

Maribor, 24 (2024), No. 3, pp. 777–800, 45 notes

Language: Original in English (Abstract in English and Slovene, Summary in Slovene)

Introduction

The term autonomy is a compound of two Greek words, "autos", meaning self, and "nomos", meaning law. Autonomy encompasses a variety of definitions, as indicated by global research on the term autonomy, which are usually associated with cooperation, responsibility, leadership, and quality.¹ Universities are institutions that, for their operation, the development of science, new fields of study, are based on a special status that guarantees autonomy of action. The first principle, which the rectors of European universities gathered in Bologna included in the *Magna Carta Universitatum*, defined the university as an autonomous institution at the heart of societies, which is diversely organized due to its geographical and historical heritage, and above all, it transmits, verifies, evaluates and transmits culture through research and teaching. In order for a university to meet the needs of the environment, its research and teaching must be morally and intellectually independent of all political authorities and economic forces.²

From a historical perspective, university autonomy can also be linked to the autonomy of private or civil law, as a branch of law that originates from civil society and is determined by the autonomy of legal entities, which allows them to freely form rights and duties. Universities were initially exempted from public law as non-state institutions and were allowed freedom in the sense of negative rights, which the state was not allowed to interfere with.³

Autonomy is thus of key importance for the achievements of European higher education, and is listed in numerous documents from global and European institutions as one of the important priorities for achieving a knowledge society.⁴ University autonomy can be expressed in several forms, namely as substantive autonomy, which represents academic freedom, freedom of research

¹ Šefika Šule Erçetin and Leyla Yılmaz Findik, "Autonomy in Higher Education", in: Šefika Šule Erçetin (ed.), *Chaos, Complexity and Leadership 2016*, Springer Proceedings in Complexity, Springer International Publishing AG, part of Springer Nature (2018), p. 464, 465, available at: https://doi.org/10.1007/978-3-319-64554-4_32, accessed: 23. 10. 2023 (hereinafter: Sule Erçetin and Yılmaz Findik, "Autonomy in Higher Education").

² *Magna Carta Universitatum* (1988), available at: <http://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum>, accessed: 30. 10. 2023.

³ Albin Igličar, "Avtonomija univerze v luči slovenske in evropske ustave ter bolonjske deklaracije", *Revus – Revija za ustavno teorijo in filozofijo prava* 4, No. 5 (2005), p. 92 (hereinafter: Igličar, "Avtonomija univerze v luči slovenske in evropske ustave ter bolonjske deklaracije").

⁴ Astrid Prašnikar and Nina Tomaževič, "Vpliv pravne ureditve organiziranosti univerz na njihovo avtonomnost. Primerjalna analiza pravne ureditve univerz v Sloveniji in izbranih evropskih državah", *Annales, Series Historia et Sociologia* 25, No. 2 (2015), p. 400 (hereinafter: Prašnikar and Tomaževič, "Vpliv pravne ureditve organiziranosti univerz na njihovo avtonomnost. Primerjalna analiza pravne ureditve univerz v Sloveniji in izbranih evropskih državah").

and education.⁵ An important component is also the sovereignty of teachers in determining study programs and assessing student achievements.⁶

Unlike substantive autonomy, institutional autonomy is a condition for the emergence and enjoyment of true academic freedom and represents the level of making independent decisions about academic work, criteria, management and other activities, while maintaining the responsibility that institutions have towards the public.⁷ Institutional autonomy is included in individual European documents and envisaged in the operation of universities in Europe. In particular, the *Graz Declaration* envisages increasing autonomy by strengthening the role of universities and providing them with adequate budgetary resources for their operation.⁸ The basic answer to the question of why universities need autonomy, is the fact that there is broad consensus among stakeholders in higher education that institutional autonomy is important for modern universities and is a key prerequisite that enables universities to achieve their missions in the best possible way.⁹ Already in 2012, the Council of Europe adopted a Recommendation on the Protection of Academic and Institutional Freedom, which guarantees competent institutions in European countries the right to research, freely express opinions and disseminate knowledge without censorship or retaliation.¹⁰

In 2020, by adopting the Rome Communiqué,¹¹ European ministers confirmed their commitment to promoting and protecting their common fundamental values in higher education by supporting institutional autonomy, academic freedom and integrity, and the participation of students and staff in higher education.

Higher education and science, given the situation in all areas, are experiencing extraordinary development and at the same time changes in their operations. An integral part of these changes is ensuring greater autonomy for higher education institutions by giving them the opportunity to self-organize. The

⁵ Nejc Brezovar, "Pravni vidiki avtonomije državnih univerz in visokih šol", *Uprava* 10, No. 2 (2012), p. 90 (hereinafter: Brezovar, "Pravni vidiki avtonomije državnih univerz in visokih šol").

⁶ Igličar, "Avtonomija univerze v luči slovenske in evropske ustave ter bolonjske deklaracije", p. 93.

⁷ Brezovar, "Pravni vidiki avtonomije državnih univerz in visokih šol", p. 91.

⁸ *Graz Declaration* (2003), available at: <https://www.eua.eu/publications/positions/graz-declaration-2003.html>, accessed: 29. 10. 2023.

⁹ Thomas Estermann and Monika Steinle, "University autonomy in Europe", *Beiträge zur Hochschulforschung* 33, No. 2 (2011), p. 87 (hereinafter: Estermann and Steinle, "University autonomy in Europe").

¹⁰ *Recommendation CM/Rec(2012)7 of the Committee of Ministers to member States on the responsibility of public authorities for academic freedom and institutional autonomy* (2012), available at: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805ca6f8, accessed: 28. 10. 2024.

¹¹ *Rome Ministerial Communiqué* (2020), available at: http://www.ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf, accessed: 28. 10. 2023.

autonomy of universities has been of central importance for intense discussions in today's world. Autonomy is being intensively discussed as a key driver for improving the overall efficiency of the higher education system.¹²

Areas of university autonomy

In accordance with Article 3 of the Higher Education Act (*Zakon o visokem šolstvu*, hereinafter: ZVis),¹³ the university ensures the development of science, professionalism and art and, through faculties, art academies or higher professional schools, conveys knowledge from several scientific or artistic fields or disciplines in the educational process. The university may directly organize the implementation of scientific research and interdisciplinary study programs. University autonomy is a constitutional standard in the Republic of Slovenia, namely Article 58 of the Constitution of the Republic of Slovenia (*Ustava Republike Slovenije*, hereinafter: URS)¹⁴ it is stipulated that state universities and state colleges are autonomous. The method of their financing is regulated by law. The commentary to the Constitution supplements the content of the fundamental starting point of the constitutional protection of the autonomy of universities. Universities are independent and decide on their organization and operation without interference from the state. Autonomy also contains elements of the right of positive status, which create an obligation for the state to provide the basic organizational framework for the operation of state universities within the framework of organizational, legal and institutional guarantees. The principle and constitutional norm, with an extensive and life-giving interpretation, must be understood primarily in terms of content and functionality and not only in terms of normative.¹⁵

The *Magna Carta Universitatum* (2020)¹⁶ redefined the commitments that are essential for universities and determined that intellectual and moral auton-

¹² Sule Erçetin and Yılmaz Findik, "Autonomy in Higher Education", p. 472.

¹³ "Higher Education Act" (*Zakon o visokem šolstvu*, ZVis), *Uradni list Republike Slovenije* (Official Gazette of the Republic of Slovenia), No. 32 (2012) – official consolidated text, changes and additions to No. 123 (2023).

¹⁴ "Constitution of the Republic of Slovenia" (*Ustava Republike Slovenije*, URS), *Uradni list Republike Slovenije I.* (Official Gazette of the Republic of Slovenia I.), No. 33 (1991); *Uradni list Republike Slovenije* (Official Gazette of the Republic of Slovenia), No. 42 (1997) – UZS68 (Ustavni zakon o spremembi 68. člena URS / Constitutional Law Amending Article 68. URS), No. 66 (2000) – UZ80 (Ustavni zakon / Constitutional Law), No. 24 (2003) – UZ3a, No. 47 (2004), No. 68 (2004), No. 69 (2004) – UZ14, No. 69 (2004) – UZ43, No. 69 (2004) – UZ50, No. 68 (2006) – UZ121, 140, 143, No. 47 (2013) – UZ148, No. 47 (2013) – UZ90, 97, 99 and No. 75 (2016) – UZ70a.

¹⁵ Igličar, "Avtonomija univerze v luči slovenske in evropske ustave ter bolonjske deklaracije", p. 92.

¹⁶ *Magna Carta Universitatum* (2020), available at: <https://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum/mcu2020>, accessed: 30. 10. 2023.

omy is a characteristic of every university and a prerequisite for it to fulfill its obligations to society. This independence must be recognized by the governments of individual countries and society in general. In order for universities to fulfill their potential, they need a reliable social contract with civil society that supports the pursuit of the highest possible quality of academic work while respecting institutional autonomy. Autonomy is not a concept with a clear and evident legal definition, and a constitutional provision in just one article is not enough to fill the content for the competence and operation of universities. The constitutions of individual European countries also stipulate that universities enjoy autonomy and in various ways determine legal reservations, such as Italy and Portugal, while some do not have explicit provisions on autonomy and implement this from other provisions, such as Germany, which guarantees freedom of science and the arts.¹⁷

Based on Article 6 of the ZVis, it is determined that a university is an autonomous, scientific-research, artistic and educational higher education institution with a special status and that universities and independent higher education institutions established by the Republic of Slovenia operate according to the principles of autonomy.

Within the framework of the European University Association, the *Lisbon Declaration*¹⁸ was adopted at the Convention of Higher Education Institutions, which in Chapter IV, point 26 defined four areas of autonomy as key to achieving institutional autonomy, namely:

- academic autonomy,
- financial autonomy,
- organizational autonomy,
- staffing autonomy.

In 2009, within the framework of European University Association (hereinafter: EUA) was issued exploratory study with the title *University Autonomy in Europe I*,¹⁹ which defined in more detail the indicators of all four areas of

¹⁷ Mojca Tancer Verboten, *Posebnosti delovnopравnega položaja visokošolskih učiteljev*, doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Pravna Fakulteta (Maribor, 2021), p. 46.

¹⁸ *Lisbon Declaration* (2007), available at: <https://www.eua.eu/publications/positions/lisbon-declaration.html>, accessed: 22. 10. 2023. The details of the origin are as follows. The *Lisbon Declaration* results from the discussions that took place during the fourth EUA Convention of Higher Education Institutions hosted by the five Lisbon universities and the Portuguese Rectors' Conference from 29–31 March 2005. This was formally adopted by the Council of the EUA on 13 April 2007. The more than 700 universities and partners present at the Convention debated the theme "Europe's Universities beyond 2010: Diversity with a Common Purpose".

¹⁹ Thomas Esterman and Terhi Nokkala, "University Autonomy in Europe I", European University Association (2009), p. 7, available at: https://www.academia.edu/4078227/UNIVERSITY_AUTONOMY_IN_EUROPE_I, accessed: 30. 1. 2024 (hereinafter: Esterman and Nokkala, "University Autonomy in Europe I").

autonomy. The study specifically looked to the following indicators. The Organisational Autonomy in particular, the ability to establish structures and governing bodies, university leadership and who is accountable to whom. The Financial Autonomy – in particular the different forms of acquiring and allocating funding, the ability to charge tuition fees, to reporting procedures as accountability tools, to accumulate surplus, to borrow and raise money from different sources and the ownership land and buildings. Within the framework of Staffing Autonomy, the following should be addressed: the capacity to recruit staff, the responsibility for terms of employment such as salaries and issues relating to employment contracts such as civil servant status and Academic Autonomy represents capacity to define the academic profile, to introduce or terminate degree programmes, to define the structure and content of degree programmes, the extent of control over student admissions, roles and responsibilities with regard to the quality assurance of programmes and degrees.

In the latest report produced under the auspices of the EUA, in the field of academic autonomy, the analysis focuses on the educational activities of universities: student intake, quality assurance, introduction of programmes, language of instruction and curriculum design. Although academic autonomy as defined in EUA's *Lisbon Declaration* (2007) also includes the capacity to decide on areas, scope, aims, and methods of research, early analysis of these aspects in 2009 showed that they may not be adequately reflected.²⁰

In accordance with Article 6, paragraph 2 of the ZVis, the autonomy of the University and independent higher education institutions is also envisaged in the Republic of Slovenia, in terms of freedom of research, artistic creation and dissemination of knowledge, the development and adoption of study and scientific research programs, determining the study regime and determining the forms and periods of testing students' knowledge, which are also specifically highlighted by the Constitutional Court of the Republic of Slovenia in its decisions.²¹

The financial aspect of university autonomy has an impact on the scope of university operations, as well as on other areas of university autonomy, both academic and personnel, as it determines the possibilities for designing study

²⁰ Enora Bennetot Pruvot, Thomas Estermann and Nino Popkhadze, "University Autonomy in Europe IV", European University Association (2023), p. 44, available at: <https://www.eua.eu/publications/reports/university-autonomy-in-europe-iv-the-scorecard-2023.html>, accessed: 30. 1. 2024 (hereinafter: Bennetot Pruvot et al., "University Autonomy in Europe IV").

²¹ According to the Constitutional Court of the Republic of Slovenia, determining the study regime and determining the periods of student testing falls within autonomy. The technology of implementing the pedagogical process also falls within autonomy, therefore this area is regulated only by an act adopted within the framework of university autonomy. The legislator has no right to intervene in this area (Brezovar, "Pravni vidiki avtonomije državnih univerz in visokih šol", p. 102).

programs, student enrollment, and of course the personnel structure necessary for the operation of the university. From the perspective of social life, the financing of university operations is the most important issue in the relationship between the university and the state, as it involves a direct and active role of the state in the institutionalization of scientific and artistic creation and education.²² Financial autonomy is strongly linked to the possibility of obtaining additional funding on the market. Especially in times of financial crises, there are tendencies for the government to take greater control over the financial autonomy of the university, which would prevent the university from operating autonomously in both the educational and pedagogical fields.²³

It is important to point out that university financing systems is also different within EU countries. In a majority of countries, universities receive their funding in the form of block grants. In some systems, line-item budgets are still used, and institutions are thus unable to shift funds between budget lines. In a small number of cases, even self-generated revenue is strictly regulated. While universities in most systems are allowed to borrow money, laws specify certain restrictions, especially in Northern Europe.²⁴

The Constitution of the Republic of Slovenia also stipulates that the method of financing universities is determined by law. This provision should not reduce the autonomy of universities in their scientific and pedagogical component. The legislator's intention was clearly to ensure a permanent, sustainable source of financing that would not depend on the current holders of the executive branch of power.²⁵ In accordance with the authority of the Constitution, the legislator has legally regulated the financing of public universities in the Republic of Slovenia and included it in the ZVis, which determines the areas and scope of activities covered by the Budget of the Republic of Slovenia.

The university must also be granted autonomy in terms of regulating and implementing management and decision-making procedures. In this area, determining the type of competence and responsibility of university bodies, the relationship between them and to the founder, the composition and number of members should be within the competence of the university. Only the most fundamental issues should be regulated by law.²⁶ The decision of the Con-

²² Andraž Teršek and Matija Žgur, "(Finančna) Avtonomija univerze", *Revus – Revija za ustavno teorijo in filozofijo prava* 8, No. 14 (2010), p. 77 (hereinafter: Teršek and Žgur, "(Finančna) Avtonomija univerze").

²³ Brezovar, "Pravni vidiki avtonomije državnih univerz in visokih šol", p. 92.

²⁴ Estermann and Steinell, "University autonomy in Europe", p. 89.

²⁵ Brezovar, "Pravni vidiki avtonomije državnih univerz in visokih šol", p. 94.

²⁶ Rado Bohinc, "Sodobna zakonska ureditev visokega šolstva. Kako povrniti zaupanje države v univerzo in univerzo v državo," *Teorija in praksa* 54, No. 3–4 (2017), p. 522 (hereinafter: Bohinc: "Sodobna zakonska ureditev visokega šolstva. Kako povrniti zaupanje države v univerzo in univerzo v državo").

stitutional Court of the Republic of Slovenia U-I-34/94²⁷ of 22 January 1998 states that the bearer of the right to autonomy under the constitutional provision is a state university. Autonomy is not supposed to include the right to self-organization. In order for a university to start operating autonomously, the state must adopt rules and an act on its establishment, which also includes fundamental provisions on the method of management and administration, tasks or activities. Only after the adoption of these provisions can it be said when a university is autonomous.

Individual EU countries have higher education regulated by *lex specialis* laws on universities, such as Austria Universities Act (*Universitätsgesetz*, hereinafter: UG).²⁸ The differences between state regulations arise from the concept of the admissibility of interference with the autonomy of universities or the legal regulation of autonomy and internal acts of universities. In the Republic of Slovenia, despite a binding constitutional norm with a legal reservation exclusively for the area of financing, we have basic legislation that provides for state regulation down to every detail in the area of organizational autonomy. Excessive regulation does not allow universities autonomy in regulating their operations and organization and in itself expresses distrust among all stakeholders in higher education.²⁹

University staffing autonomy

University autonomy does not mean that the university does not follow regulations, but rather that they must be meaningful and consistent with the standards of autonomy set within the EU and the Constitution of the Republic of Slovenia. Greater staff autonomy represents greater responsibility and greater creativity and excellence.³⁰

It should be emphasized that the degree of autonomy of a university depends on the level of state regulation in the field of higher education. The self-governing operation of a university depends on the legal regulation of specific areas important for the operation of the university. If the state determines only the basic framework for operation by law, and the university regulates the

²⁷ U-I-34/1994 from 22. 1. 1994, ECLI:SI:USRS:1998:U.I.34.94. [o](#)

²⁸ "Universities Act" (*Universitätsgesetz, UG*), StF (published): BGBl (*Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich / Federal Law Gazette of the Republic of Austria*), No. 120 (2002), last amended by BGBl, No. 50 (2024).

²⁹ Prašnikar and Tomažević, "Vpliv pravne ureditve organiziranosti univerz na njihovo avtonomnost. Primerjalna analiza pravne ureditve univerz v Sloveniji in izbranih evropskih državah", p. 410.

³⁰ Bohinc: "Sodobna zakonska ureditev visokega šolstva. Kako povrniti zaupanje države v univerzo in univerzo v državo", p. 527.

remaining contents by internal acts, the degree of autonomy is high. On the other hand, if the state regulates excessively and adopts precise instructions, the university does not have the room for maneuver to autonomously regulate its own affairs.³¹

Countries have various types of autonomy in institutions of higher education, and some universities may have more autonomous system than the other universities. Being autonomous is an important alternative for the universities which are responsible to the changing need of the society and economy and contribute to find answers to global problems.³²

It is therefore extremely important for a university to have its own staffing autonomy, or the authority of self-management in the field of personnel. Staffing autonomy is supposed to reflect the fact that the university itself selects its employees and negotiates with them about working conditions.³³ In the area of staffing autonomy within the EU, there are several different systems, which will be presented below according to individual indicators.

Employment procedures

The possibility of proper implementation of employment procedures is extremely important for universities, as it is essential for the quality implementation of both the educational and scientific research process. The status that an individual employee at the university receives or acts in the status of an employee or civil servant is also important in the employment process as a whole. In EUA studies that measured the autonomy process from the perspective of personnel procedures in 2009, 2011,³⁴ 2017³⁵ and 2023, slow changes are visible within the EU space.

Studies have shown that the number of countries where universities are independent in the recruitment of teaching staff is growing, with a particularly noticeable increase in 2011, when 18 countries are said to have opted for inde-

³¹ Prašnikar and Tomaževič, "Vpliv pravne ureditve organiziranosti univerz na njihovo avtonomnost. Primerjalna analiza pravne ureditve univerz v Sloveniji in izbranih evropskih državah", p. 404.

³² Sule Erçetin and Yılmaz Findik, "Autonomy in Higher Education", p. 472.

³³ Brezovar, "Pravni vidiki avtonomije državnih univerz in visokih šol", p. 101.

³⁴ Thomas Esterman, Terhi Nokkala and Monika Steinle, "University Autonomy in Europe II", European University Association (2011), p. 7, available at: <https://www.eua.eu/downloads/publications/university%20autonomy%20in%20europe%20ii%20-%20the%20scorecard.pdf>, accessed: 30. 1. 2024 (hereinafter: Esterman et al., "University Autonomy in Europe II").

³⁵ Enora Bennetot Pruvot and Thomas Esterman, "University Autonomy in Europe III", European University Association (2011), p. 7, available at: <https://www.eua.eu/publications/reports/university-autonomy-in-europe-iii-the-scorecard-2017.html>, accessed: 22. 10. 2023 (hereinafter: Bennetot Pruvot and Esterman, "University Autonomy in Europe III").

pendence in this area. In 2009, there were 12 of these, as well as in 2017, and in 2023 the number has risen to 13. In particular, in 2023, it was highlighted for countries Croatia, Czechia, France, and Romania, appointments of certain categories of senior academic staff, usually full professors, need to be confirmed by an external authority. University are more often able to recruit senior staff independently. Some significant developments in the area of recruitment or contractual relationships have been reported from the following countries Austria, Estonija, France, Netherlands, Latvia and Sweden. In Austria: the 2019 University Act introduced a simplified process, called 'opportunity hiring', to hire a maximum of 5% of academic staff. This flexible route is mainly targeted to attract top researchers to Austrian universities. Furthermore, under this condition, universities are at liberty to offer unlimited contracts instead of short-term contracts. France is an example where in year 2018 Civil Service Transformation Law enabled universities to hire both junior and senior administrative staff on a contractual status. In Netherlands Public Servants Act was in year 2020 abolished the civil servant status; therefore, employees of public universities now fall under regular Dutch labour law. The law replaced unilateral appointments with bilateral appointments, and any future conflicts arising between the universities and staff will be taken to the civil court instead of the administrative court. In Slovenia, in accordance with the 5th indent of paragraph 2 of Article 6 of the ZVis, it is determined that the university, in accordance with the principles of autonomy, conducts the selection of higher education teachers, scientific workers and higher education associates for filling positions. Public universities in the Republic of Slovenia are limited in their employment procedures by the rules of operation of the public sector. Since 2002, higher education teachers employed at public universities in the Republic of Slovenia have the status of public employees, which has been granted under the second point of the second paragraph of Article 1 of Public Employees Act (*Zakon o javnih uslužbencih*, hereinafter: ZJU)³⁶ and is tied to the status of legal entities, state universities, as public institutions. ZJU binds universities only up to and including Article 21, the rest of the act does not apply to universities.³⁷ Before employment, they are bound to permitted employment in accordance with the respective provisions of the Budget Execution Act in the Republic of Slovenia, which sets out restrictions on the employment of civil servants financed from

³⁶ "Public Employees Act" (*Zakon o javnih uslužbencih*, ZJU), *Uradni list Republike Slovenije* (Official Gazette of the Republic of Slovenia), No. 63 (2007), No. 65 (2008) – official consolidated text, No. 69 (2008) – ZTFI-A (*Zakon o trgu finančnih instrumentov* / Market in Financial Instruments Act), No. 69 (2008) – ZZavar-E (*Zakon o zavarovalništvu*, Insurance act) and No. 40 (2012) – ZUJF (*Zakon za uranoteženje javnih financ* / Fiscal Balance Act).

³⁷ Mojca Tancer Verboten, "Specifics of the Employment of Higher Education Teachers", *Studia historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije* 22, No. 1 (2022), p. 262.

the budget of the Republic of Slovenia. Universities are thus limited to the level of annual planning in the preparation of work programmes, of which staffing plans are also integral parts. This is also specifically highlighted in the EUA Report in 2017 for Slovenia and for some universities, of the French speaking community of Belgium.

The employment procedure in the Republic of Slovenia is also linked to fulfilling the condition of employment in a title, which is a mandatory provision of higher education legislation and individual universities do not have the possibility of autonomous decisions in this area.

The employment procedure therefore shows that the situation in the area of staffing autonomy is improving in countries that are not bound by the provisions of the status of civil servants. For Slovenia, it is clear that although legal provisions allow autonomy in the procedures for selecting higher education teachers to fill positions, public universities are limited by mandatory provisions related to the status of civil servants and the rules of financing within the public sector.

Salary determination

The determination of salaries for university employees is extremely important, linked to the financial resources provided for the operation of universities, and also related to the status of civil servants. Studies conducted within the framework of the EUA show a situation that, although numerically, does not change much, different countries are covered in each section. In 2009, it is expected that countries that independently determine individual salary levels Czech Republic, Bulgaria, Estonia and Norway. The 2009 analysis highlights the link university's ability to determine overall salary costs is correlated with the form in which the university receives its funding. Slovenia is listed as a country in 2009 in which the universities receive block-grant funding, but are not able to determine their overall salary costs. The situation is the same in Croatia and Malta. EUA analysis for 2011 presents Czech Republic, Estonia, Sweden and Switzerland as countries in which salaries for senior academic staff can be determined by universities. The situation is different for senior administrative staff. Salaries are decided freely by universities in the Czech Republic, Estonia, Italy, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Norway, Sweden, Switzerland and the United Kingdom.³⁸ It is worth highlighting as an interesting fact in Norway, where are salary bands are negotiated and there is a ceiling for professorial salaries.

³⁸ Slovenia was not included in the analysis for 2011 because no data was provided.

However, this ceiling is so high that it is rarely reached. The analysis for 2017 presents that it can be considered only universities in Estonia, Luxembourg, Poland, Sweden and Switzerland can determine the salaries for both categories. The fact remains unchanged that in over half of the systems, salaries are set or framed by an external authority. These tend to correspond to countries where a majority of senior university staff has civil servant status. Austria, where around 30% of senior staff retain civil servant status, therefore reports that salaries are set externally for part of senior academic and administrative staff.

In Slovenia, the situation in this area has remained unchanged since the first EUA study conducted in 2009, as both higher education teachers and other public servants remain employed. In accordance with Article 5 of the ZJU, public universities are part of the common salary system in the public sector, which means that the salary for all jobs at a public university is determined by Public Sector Salary System Act (*Zakon o sistemu plač v javnem sektorju*, hereinafter: ZSPJS).³⁹ The rigidity in determining salaries and adopting internal acts within individual public universities is further confirmed by the decision of the Supreme Court of the Republic of Slovenia in issuing the judgment VSRS VIII 301/2015 of 15 November 2015, which very narrowly interprets the determination of the promotion system and consequently higher salaries, while at the same time equating the position of a higher education teacher with that of a civil servant.⁴⁰

The analysis for 2023 shows that only universities in Czechia, Estonia, Luxembourg, and Sweden can determine salaries for both categories. For 2023, it was announced developments in the capacity of universities to set salaries include in Austria where the civil servant model has been discontinued, salaries are no longer set by public authorities. France is a country, where salaries are comprised of fixed and variable parts. The former is common to all civil

³⁹ "Public Sector Salary System Act" (*Zakon o sistemu plač v javnem sektorju*, ZSPJS), *Uradni list Republike Slovenije* (Official Gazette of the Republic of Slovenia), No. 108 (2009) – official consolidated text, No. 13 (2010), No. 59 (2010), No. 85 (2010), No. 107 (2010), No. 35 (2011) – ORZSPJS49a (*Avtentična razlaga 49. člena ZSPJS* / authentic interpretation article 49. ZSPJS), No. 27 (2012) – odl. US., No. 40 (2012) – ZUJF, No. 46 (2013), No. 25 (2014) – ZFU (*Zakon o finančni upravi* / Financial Administration Act), No. 84 (2014), No. 95 (2014) – ZUPJS15 (*Zakon o ukrepih na področju plač in drugih stroškov dela za leto 2017 in drugih ukrepov v javnem sektorju* / Act Regulating Measures Relating to Salaries and Other Labour Costs for 2017 and other Measures in the Public Sector), No. 82 (2015), No. 23 (2017) – ZDOdv (*Zakon o državnem odvetništvu* / State Attorney's Office Act), No. 67 (2017) and No. 84 (2018), No. 204 (2021), No. 139 (2022), No. 38 (2024), No. 48 (2024) – decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia.

⁴⁰ VSRS verdict VIII Ips 301/2015 from 15. 11. 2015, ECLI:SI:VSRS:2016:VIII.IPS.301.2015. The position of the Supreme Court of the Republic of Slovenia is that in the case of achieving a higher habilitation title, it is not formally a promotion in the sense of the envisaged horizontal promotion in salary grades, but rather a determination of a higher salary due to the higher title. Such a decision also did not take into account the fact that the acquisition of an official title is permanent, while the acquisition of a habilitation title, except for full professors, is temporary.

servants, while the latter, in the case of academics, can be decided by the institution within a band defined by the ministry. In Slovenia is the case that in the 2022 law on research allows universities and other research institutes to increase salaries for researchers by a maximum of 100%. That option is related exclusively to scientific research work and special projects and not to educational qualifications.

Termination of employment

The third criterion related to staffing autonomy and was not the subject of the first EUA analysis, but was only included in 2011, is termination of employment. The 2011 EUA analysis highlighted that 11 countries did not have specific regulations for the termination of employment for both teaching and professional staff at universities. Universities in these countries used general labour law regulations for the termination of employment. Termination of employment was strictly regulated for both teaching and professional staff in France, Greece, Hungary, Italy, Iceland, Norway and Slovakia.

In 2011, national labour law and the general collective agreement were used for the termination of employment at universities in Austria, but certain special rules applied to those employees who still had the status of civil servants at that time. Cyprus was highlighted as a special case, where full professors cannot be dismissed from their employment at all. In 2017, the EUA analysis also highlighted that the rules of general labour law or civil service law are applied to the status of university employees. The same seven countries as in 2011 strictly regulated termination of employment. The 2017 analysis found that there had been no major changes or progress towards greater staff autonomy in this area within the EU countries.

Regarding termination of employment, the 2023 analysis also noted that there were generally no specific provisions for higher education, and that labour law or civil service law rules were mainly applied. Dismissal is strictly regulated for both academic and professional staff in eleven countries. Latvia is particularly highlighted in the 2023 EUA analysis, where a reform was implemented in 2021, which also affected the labour law for academic staff. The work of teaching staff is evaluated every six years, with individual assessments being obtained every two years. An inadequate assessment can be a reason for termination of the employment contract. The status of university employees who are no longer civil servants has also changed in the Netherlands, which has consequently also affected changes in the rules for termination of employment. For comparison, in the Republic of Slovenia, the Employment Relationship Acts (Employment

Relationship Act, hereinafter: ZDR-1)⁴¹ are used to terminate the employment relationship of all employees at public universities, despite their status as civil servants, without any specific provisions that would apply to higher education teachers. Regarding the reasons for termination of employment, it is necessary to take into account that the possibility of termination of employment is also based on the 2nd indent of paragraph 1 of Article 89 of the ZDR-1. The use of the reason of incapacity due to failure to meet the conditions for performing work, set out in laws and other regulations issued on the basis of the law, due to which the employee does not meet or cannot meet contractual or other obligations from the employment relationship has been confirmed by case law. In this regard, the competent labor courts followed the university's staffing autonomy in determining the conditions for filling a job position.⁴²

⁴¹ "Employment Relationships Act" (*Zakon o delovnih razmerjih*, ZDR-1), *Uradni list Republike Slovenije* (Official Gazette of the Republic of Slovenia), No. 21 (2013), No. 78 (2013) – official consolidated text, No. 47 (2015) – ZZSDT (*Zakon o zaposlovanju, samozaposlovanju in delu tujcev* / Employment, Selfemployment and Work of Foreigners Act), No. 33 (2016) – PZ-F (*Pomorski zakonik* / Maritime Code), No. 52 (2016) and No. 15 (2017) – odl. US (*odločba Ustavnega sodišča* / decision of the Constitutional Court), No. 22 (2019) – ZposS (*Zakon o poslovni skrivnosti*/Trade Secret Act), No. 81 (2019), No. 203 (2020) – ZIUPOPĐVE (*Zakon o interventnih ukrepih za pomoč pri omilitvi posledic drugega vala epidemije COVID-19*/ Act on intervention measures to help mitigate the consequences of the second wave of the COVID-19 epidemic), No. 119 (2021) – ZČmIS-A (*Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o čezmejnem izvajanju storitev* / Act on Amendments to the Act on the Cross-Border Provision of Services), No. 202 (2021) – odl. US (*odločba Ustavnega sodišča* / decision of the Constitutional Court), No. 15 (2022), No. 54 (2022) – ZUPŠ-1 (*Zakon za urejanje položaja študentov* / Act regulating the status of students), No. 114 (2023), No. 136/2023 – ZIUZDS (*Zakon o interventnih ukrepih na področju zdravstva, dela in socialne ter z zdravstvom povezanih vsebin* / Act on intervention measures in the field of health, labor and social affairs and health-related matters).

⁴² In point 11 of the reasoning of the judgment of the Supreme Administrative Court Pdp 989/2016, it is written (literally) that it follows from the first paragraph of Article 58 of the Constitution of the Republic of Slovenia that state universities and state colleges are autonomous. The second paragraph of Article 6 of the ZVis stipulates, among other things, that the university (the defendant) operates according to the principles of autonomy, which also ensures the adoption of criteria for election to the title of higher education teachers, scientific workers and higher education associates. According to the seventh paragraph of Article 55 of the ZVis, in addition to the conditions from this article, higher education teachers must also meet the conditions determined in accordance with the criteria for election to the title. These criteria are determined by the senate of the higher education institution in accordance with the law, whereby the senate of the university determines the criteria for higher education institutions that are members of the university (eighth paragraph of Article 55 of the ZVis). These criteria must be internationally comparable and be publicly published (ninth paragraph of Article 55 of the ZVis). The adoption of the criteria, including the definition of the timeliness of the request for further or re-election to the title, is therefore a reflection of the defendant's autonomy. And additionally, in point 17 of the reasoning of the same judgment, that (literal statement) since the court of first instance established that the plaintiff did not meet the conditions for performing work in the position of higher education teacher in the title of assistant professor (since the validity of his title of assistant professor expired on 17 March 2016, and the conditions for extending the validity of the title until a final decision under Article 227 of the Statute were also not met), it correctly concluded that the defendant had justified the plaintiff's contested regular termination of the employment contract on the grounds of incapacity under the 2nd indent of Article 89 of the ZDR-1. In view of this, his claim for the determination of the illegality of this regular termination of the employment contract was dismissed on a reasonable basis, and consequently the remaining part of his claim, in

Termination of employment also occurs when an individual employee at the university reaches the required age. The higher education teacher himself may apply for termination of employment due to the fulfillment of the conditions for retirement, but the Republic of Slovenia has also adopted legal bases for "mandatory retirement" linked to a certain age. Two decisions of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia have been adopted on the grounds for "mandatory retirement". In decision U-I-22/94,⁴³ point 14 of the reasoning states that "such special reasons exist for full professors as workers on whom the pedagogical process at universities and colleges is based, especially the education of new pedagogical workers. However, regulating the question of whether and in which cases, for special reasons, higher education teachers, researchers and higher education associates who have already fulfilled the conditions for obtaining the right to a full old-age pension can continue their employment relationship falls within the framework of the autonomy of universities and colleges." Decision U-I-146/12⁴⁴ of 14 November 2013, where it was also emphasized that universities are recognized as having autonomy in the retirement procedures of higher education teachers.

When defining the staffing autonomy of universities in the process of terminating the employment contract of university employees, additional care must be taken to ensure that determining excessive autonomy does not constitute an interference with the rights of employees.

Promotions

The promotion system within the framework of staffing autonomy deals with promotion or assignment to a higher position and not with promotion within the same position. This was also the content of the indicator when considering the promotion system within the framework of the EUA analysis. For 2011, it was found that there were a total of 12 countries where universities could independently decide on the promotion of both academic and administrative staff in accordance with their own rules (this group included, among others, Austria, Czech Republic, Estonia, Hungary). In Portugal, in 2011, promotion procedures were linked to the type of employment contract, whereby civil servants could only be promoted if there was a new position at a higher level. In 2011, univer-

which he claimed his rights under the employment relationship for the period from 2 October 2016 onwards, was also dismissed as unfounded.

⁴³ U-I-22/94 from 17. 2. 1994, ECLI:SI:USRS:1995:U.I.22.94.

⁴⁴ U-I-146/12 from 14. 11. 2013, ECLI:SI:USRS:2013:U.I.146.12

sities in France did not have staffing autonomy in the area of the promotion of academic staff in the highest ranks. In France, the quotas for promotion are set by the state, which also decides on the names for promotion to higher positions. In Ireland, in 2011, universities had complete autonomy in making decisions on the promotion of employees, which was otherwise impossible during the financial crisis. After reviewing the EUA analysis for 2017, it was found that the state of autonomy in the field of promotion had not changed significantly. There were still 12 countries in which universities could independently decide on the promotion of both academic and administrative staff in accordance with their own rules. Similarly, there were no changes in the promotion of employees at universities in France. In Portugal, universities were limited in promotion for financial reasons, meaning that they could only decide on promotion where there were no increases in salary funds, i.e. in the case of retirements or vacancies.

The EUA analysis shows that in 2023, there will be an increase in the number of countries in which universities can decide independently on the promotion of both academic and administrative staff, in accordance with their own rules, with the number increasing by 2 in six years. In Latvia, Luxembourg, Norway, Romania and Slovakia, universities can decide independently on the promotion of administrative staff, while for academic staff a vacancy is a prerequisite for making a decision on promotion. Countries that were highlighted in the EUA analysis for 2023 with some progress were Austria, where we have the possibility of permanent employment after four to six years, Finland, Germany and Ireland, where the moratorium on promotions has been lifted.

In the EUA analysis in 2017, Slovenia was placed in the same group as Austria, and in 2023 it was reclassified to the second group, i.e. the group that does not have the possibility of independent decision-making on the promotion of both academic and administrative staff. In accordance with the 2nd, 3rd and 4th indents of paragraph 2 of Article 6 of the ZVis, universities established by the Republic of Slovenia on the basis of autonomy have the authority to adopt criteria for election to the title of higher education teachers, scientific workers and higher education associates, to hold elections for the titles of higher education teachers, scientific workers and higher education associates, and to select higher education teachers, scientific workers and higher education associates to fill positions. Regardless of what is written, universities are limited by the jurisdiction of the National Agency for Quality in Higher Education, which sets the Minimum Standards for Elections to Titles of Higher Education Teachers and Higher Education Associates. The ZVis sets a requirement that the internally determined criteria for elections to titles are in accordance with the minimum standards for election, which means a direct limitation of the autonomy of the university in the area guaranteed to it by the Constitution of

the Republic of Slovenia as the ZVis. The state thus does not only regulate what is required of it by the constitutional regulation of the position of universities, but also interferes with the university's staffing autonomy with rules, instructions and agencies.⁴⁵

Conclusion

Higher education and science are experiencing changes in their operations due to the situation and rapid development in all areas. An integral part of these changes will also have to be greater provision of autonomy to universities, so that they will not only follow new guidelines but also be carriers of development. University autonomy means the possibility of self-regulation, determining the free formation of rights and obligations in individual areas. The Lisbon declaration defined four areas of autonomy as key to achieving institutional autonomy, namely academic autonomy, financial autonomy, organizational autonomy and staffing autonomy.

The paper specifically analyses staffing autonomy, which is extremely important for a university, as it defines the competence of self-management in the field of personnel. Staffing autonomy is supposed to reflect the fact that the university itself selects its employees and negotiates with them on working conditions. The level of staffing autonomy is analysed within the EUA according to the degree of independence of universities in each country in recruitment procedures, salary determination, termination of employment and the promotion system.

The EUA analyses, which have been prepared for fourteen years now, show that changes in the area of staffing autonomy are occurring very slowly and are to a large extent linked to the status of employees. The highest level of staffing autonomy is achieved by 15 countries, which were joined by three newcomers in the latest analysis, namely Georgia, Romania, and Scotland. All countries in the highest group for university employees no longer have the status of civil servants, which gives universities greater staffing autonomy in determining salaries, hiring, termination of employment, and promotion. In the second group, which has staffing autonomy from 61 to 80%, there are 8 countries, let me mention only Austria, where in 2023 less than 20% had the status of civil servants and universities had greater autonomy in determining salaries. In the third group, which has autonomy from 41 to 60%, there are 8 countries, including Slovenia, where the reason for the minimal increase was stated to be the

⁴⁵ Teršek and Žgur, "(Finančna) Avtonomija univerze", p. 74.

possibility of double salaries for researchers. In the last lowest group, there are countries with a level of staffing autonomy lower than 41%, the group is closed by Croatia, which reaches 12%, which is explained by the fact that hiring and promotion are supposed to be more strictly defined.

The financial aspect of university autonomy has an impact on the scope of university operations, as well as on other areas of university autonomy, both academic and personnel, as it determines the possibilities for designing study programs, student enrollments, and of course the personnel structure necessary for the operation of the university, which is reflected in individual parts of staffing autonomy.

For Slovenia, it should be emphasized that it has guaranteed constitutional university autonomy with a legal reservation only for the area of financing and, in accordance with paragraph 2 of Article 6 of the ZVis, legally defined autonomy in adopting criteria for election to the title of higher education teachers, scientific workers and higher education associates, elections to the titles of higher education teachers, scientific workers and higher education associates, and the selection of higher education teachers, scientific workers and higher education associates to fill positions. The above should be sufficient for a higher level of staffing autonomy without additional restrictions.

Mojca Tancer Verboten

PRIMERJALNA ANALIZA KADROVSKE AVTONOMIJE UNIVERZ

POVZETEK

Pojem avtonomija je sestavljena iz dveh grških beseda, pri čemer "autos", pomeni jaz in "nomos", pomeni zakon. Avtonomija vključuje različne definicije, na kar kažejo tudi svetovne raziskave izraza avtonomija, ki so običajno povezane z možnostjo določanja lastnih pravil za delovanje. Avtonomnost univerz je ključnega pomena za dosežke evropskega visokega šolstva, v številnih dokumentih svetovnih in evropskih institucij je zapisana kot ena od pomembnih prioritet za doseganje napredka tako na izobraževalnem kot znanstvenoraziskovalnem področju. Univerzitetna avtonomija je lahko izražena v več oblikah

in sicer kot vsebinska avtonomija, ki predstavlja akademsko svobodo, svobodo raziskovanja in izobraževanja. Za razliko od vsebinske avtonomije je institucionalna avtonomija pogoj za sprejemanje samostojnih odločitev o akademskem delu, merilih, upravljanju ter drugih aktivnosti ob odgovornosti, ki jo imajo institucije do javnosti. Institucionalna avtonomija je vključena v posamezne evropske dokumente in predvidena pri delovanju univerz v Evropi.

Visokošolsko izobraževanje ter znanost glede na razmere na vseh področjih doživljata izjemen razvoj in hkrati spremembe v svojem delovanju. Sestavni del teh sprememb je zagotavljanje večje avtonomije visokošolskim institucijam s tem, da imajo možnost samoorganizacije.

Avtonomija univerze v Republiki Sloveniji je ustavnopravni standard in sicer je v 58. členu Ustave Republike Slovenije določeno, da so državne univerze in državne visoke šole avtonomne. Način njihovega financiranja ureja zakon. Komentar Ustave dopolnjuje vsebino temeljnega izhodišča ustavne zaščite avtonomnosti univerz.

Lisbonska deklaracija je opredelila štiri področja avtonomije kot ključna za dosego institucionalne avtonomije in sicer akademsko avtonomijo, finančno avtonomijo, organizacijsko avtonomijo, kadrovske avtonomijo. Na tej podlagi so bile izdelane tudi analize stopenj avtonomije posameznih držav v okviru EUA.

Za univerzo je izjemno pomembno, kakšna je njena kadrovska avtonomija oziroma pristojnost samoupravljanja na kadrovske področju. Kadrovska avtonomija naj bi izražala dejstvo, da univerza sama pelje svoje kadrovske postopke. V članku je analiza kadrovske avtonomije opravljena po naslednjih kazalnikih zaposlitveni postopki, določanje plač, prenehanje delovnega razmerja in sistem napredovanja.

Možnost ustrezne izvedbe zaposlitvenih postopkov je izjemno pomembna za univerze, saj je navedeno nujno potrebno za kvalitetno izvedbo tako izobraževalnega kot znanstveno raziskovalnega procesa. V celoti je v zaposlitvenem postopku tudi pomemben status, ki ga dobi posamezni zaposleni na univerzi ali nastopa v statusu delavca ali javnega uslužbenca. V študijah EUA, ki so merile postopek avtonomije z vidika kadrovske postopkov v letih 2009, 2011, 2017 in 2023, so vidne počasne spremembe v okviru EU prostora.

Pri določanju plač za zaposlene na univerzah je razvidno, da je ta kazalnik vezan na zagotovljene finančne vire za delovanje univerz, prav je povezan s statusom javnih uslužbencev.

Tretji kriterij prenehanje delovnega razmerja je neposredno vezan na kadrovske avtonomijo in ni bil predmet prve analize EUA, temveč je bil vključen šele v letu 2011. V analizi EUA iz leta 2011 je bilo izpostavljeno, da kar 11 držav ni imelo posebnih specifičnih predpisov za prenehanje delovnega razmerja tako za pedagoške kot strokovne delavce na univerzah. Univerze v teh

državah so uporabljale za prenehanje delovnega razmerja splošne predpise delovnega prava. Prenehanje delovnega razmerja je bilo strogo regulirano tako za pedagoške kot strokovne delavce v Franciji, Grčiji, Hungary, Italy, Iceland, Norway and Slovakia.

Pri sistemu napredovanja v sklopu kadrovske avtonomije se obravnava napredovanje oziroma razporeditev na višje delovno mesto in ne napredovanje v okviru istega delovnega mesta. Tako je bil vsebinsko zastavljen tudi kazalnik pri obravnavi sistema napredovanja v okviru analize EUA.

Za Slovenijo je potrebno izpostaviti, da ima zagotovljeno ustavno avtonomijo univerze z zakonskim pridržkom samo za področje financiranja ter v skladu s 2. odstavkom 6. člena ZVis zakonsko opredeljeno avtonomijo pri sprejemanju meril za izvolitev v naziv visokošolskih učiteljev, znanstvenih delavcev in visokošolskih sodelavcev, volitvah v nazive visokošolskih učiteljev, znanstvenih delavcev in visokošolskih sodelavcev ter izbiri visokošolskih učiteljev, znanstvenih delavcev in visokošolskih sodelavcev za zasedbo delovnih mest. Navedeno bi moralo biti dovolj za višjo stopnjo kadrovske avtonomije brez dodatnih omejitev, kar pa ne izhaja iz zakonskih podlag za delovanje univerze, prav tako ne iz pristojnosti, ki je podeljena Nacionalni agenciji za kakovost v visokem šolstvu.

SOURCES AND LITERATURE

Uradni list Republike Slovenije (*Official Gazette of the Republic of Slovenia*) – Ljubljana, years 1990–2023.

Magna Carta Universitatum (1988), available at: <http://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum>, accessed: 30. 10. 2023.

Magna Carta Universitatum (2022), available at: <https://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum/mcu2020>, accessed: 30. 10. 2023.

Graz Declaration (2003), available at: <https://www.eua.eu/publications/positions/graz-declaration-2003.html>, accessed: 29. 10. 2023.

Lisbon Declaration (2007), available at: <https://www.eua.eu/publications/positions/lisbon-declaration.html>, accessed: 22. 10. 2023.

Recommendation CM/Rec(2012)7 of the Committee of Ministers to member States on the responsibility of public authorities for academic freedom and institutional autonomy (2012), available at: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805ca6f8, accessed: 28. 10. 2023.

Rome Ministerial Communiqué (2020), available at: http://www.ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf, accessed: 28. 10. 2023.

"Universities Act" (*Universitätsgesetz, UG*), StF (published): *BGBI (Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich / Federal Law Gazette of the Republic of Austria)*, No. 120 (2002), last amended by *BGBI*, No. 50 (2024).

"Constitution of the Republic of Slovenia" (*Ustava Republike Slovenije, URS*), *Uradni list Republike Slovenije I. (Official Gazette of the Republic of Slovenia I.)*, No. 33 (1991); *Uradni list Republike Slovenije (Official Gazette of the Republic of Slovenia)*, No. 42 (1997) – UZS68 (*Ustavni zakon o spremembi 68. člena URS / Constitutional Law Amending Article 68. URS*), No. 66 (2000) – UZ80 (*Ustavni zakon / Constitutional Law*), No. 24 (2003) – UZ3a, No. 47 (2004), No. 68 (2004), No. 69 (2004) – UZ14, No. 69 (2004) – UZ43, No. 69 (2004) – UZ50, No. 68 (2006) – UZ121,140,143, No. 47 (2013) – UZ148, No. 47 (2013) – UZ90, 97, 99 and No. 75 (2016) – UZ70a.

"Employment Relationships Act" (*Zakon o delovnih razmerjih, ZDR-1*), *Uradni list Republike Slovenije (Official Gazette of the Republic of Slovenia)*, No. 21 (2013), No. 78 (2013) – official consolidated text, No. 47 (2015) – ZZSDT (*Zakon o zaposlovanju, samozaposlovanju in delu tujcev / Employment, Selfemployment and Work of Foreigners Act*), No. 33 (2016) – PZ-F (*Pomorski zakonik / Maritime Code*), No. 52 (2016) and No. 15 (2017) – odl. US (*odločba Ustavnega sodišča / decision of the Constitutional Court*), No. 22 (2019) – ZposS (*Zakon o poslovni skrivnosti / Trade Secret Act*), No. 81 (2019, No. 203 (2020) – ZIUPOPĐVE (*Zakon o interven-*

tnih ukrepib za pomoč pri omilitvi posledic drugega vala epidemije COVID-19 / Act on intervention measures to help mitigate the consequences of the second wave of the COVID-19 epidemic), No. 119 (2021) – ZČmIS-A (*Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o čezmejnem izvajanju storitev* / Act on Amendments to the Act on the Cross-Border Provision of Services), No. 202 (2021) – odl. US (*odločba Ustavnega sodišča* / decision of the Constitutional Court), No. 15 (2022), No. 54 (2022) – ZUPŠ-1 (*Zakon za urejanje položaja študentov* / Act regulating the status of students), No. 114 (2023), No. 136/2023 – ZIUZDS (*Zakon o interventnih ukrepib na področju zdravstva, dela in sociale ter z zdravstvom povezanih vsebin* / Act on intervention measures in the field of health, labor and social affairs and health-related matters).

"Higher Education Act" (*Zakon o visokem šolstvu*, ZVis), *Uradni list Republike Slovenije* (*Official Gazette of the Republic of Slovenia*), No. 32 (2012) – official consolidated text, changes and additions to No. 123 (2023).

"Public Employees Act" (*Zakon o javnih uslužbencih*, ZJU), *Uradni list Republike Slovenije* (*Official Gazette of the Republic of Slovenia*), No. 63 (2007), No. 65 (2008) – official consolidated text, No. 69 (2008) – ZTFI-A (*Zakon o trgu finančnih instrumentov* / Market in Financial Instruments Act), No. 69 (2008) – ZZavar-E (*Zakon o zavarovalništvu*, Insurance act) and No. 40 (2012) – ZUJF (*Zakon za uvrnoteženje javnih financ* / Fiscal Balance Act).

"Public Sector Salary System Act" (*Zakon o sistemu plač v javnem sektorju*, ZSPJS), *Uradni list Republike Slovenije* (*Official Gazette of the Republic of Slovenia*), No. 108 (2009) – official consolidated text, No. 13 (2010), No. 59 (2010), No. 85 (2010), No. 107 (2010), No. 35 (2011) – ORZSPJS49a (*Avtentična razlaga 49. člena ZSPJS* / authentic interpretation article 49. ZSPJS), No. 27 (2012) – odl. US., No. 40 (2012) – ZUJF, No. 46 (2013), No. 25 (2014) – ZFU (*Zakon o finančni upravi* / Financial Administration Act), No. 50 (2014), No. 95 (2014) – ZUPPJS15 (*Zakon o ukrepib na področju plač in drugih stroškov dela za leto 2017 in drugih ukrepov v javnem sektorju* / Act Regulating Measures Relating to Salaries and Other Labour Costs for 2017 and other Measures in the Public Sector), No. 82 (2015), No. 23 (2017) – ZDOdv (*Zakon o državnem odvetništvu* / State Attorney's Office Act), No. 67 (2017) and No. 84 (2018), No. 204 (2021), No. 139 (2022), No. 38 (2024), No. 48 (2024) – decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia.

U-I-34/94 from 22. 1.1994, ECLI:SI:USRS:1998:U.I.34.94.

U-I-22/94 from 17. 2. 1994, ECLI:SI:USRS:1995:U.I.22.94.

U-I-146/12 from 14. 11. 2013, ECLI:SI:USRS:2013:U.I.146.12

VSRS verdict VIII Ips 301/2015 from 15. 11. 2015, ECLI:SI:VSRS:2016:VIII.IPS.301.2015.

-
- Brezovar, Nejc**, "Pravni vidiki avtonomije državnih univerz in visokih šol", *Uprava* 10, No. 2 (2012), pp. 89–114.
- Bennetot Pruvot, Enora, Estermann, Thomas and Popkhadze, Nino**, "University Autonomy in Europe IV", European University Association (2023), p. 44, available at: <https://www.eua.eu/publications/reports/university-autonomy-in-europe-iv-the-scorecard-2023.html>, accessed: 30. 1. 2024.
- Bennetot Pruvot, Enora and Esterman, Thomas**, "University Autonomy in Europe III", European University Association (2011), p. 7, available at: <https://www.eua.eu/publications/reports/university-autonomy-in-europe-iii-the-scorecard-2017.html>, accessed: 30. 1. 2024.
- Bohinc, Rado**, "Sodobna zakonska ureditev visokega šolstva. Kako povrniti zaupanje države v univerzo in univerzo v državo", *Teorija in praksa* 54, No. 3–4 (2017), pp. 508–530.
- Estermann, Thomas and Steinel, Monika**, "University autonomy in Europe", *Beiträge zur Hochschulforschung* 33, No. 2 (2011).
- Esterman, Thomas and Nokkala, Terhi**, "University Autonomy in Europe I", European University Association (2009), p. 7, available at: https://www.academia.edu/4078227/UNIVERSITY_AUTONOMY_IN_EUROPE_I, accessed: 30. 1. 2024.
- Esterman, Thomas, Nokkala, Terhi and Steinel, Monika**, "University Autonomy in Europe II", European University Association (2011), p. 7, available at: <https://www.eua.eu/downloads/publications/university%20autonomy%20in%20europe%20ii%20-%20the%20scorecard.pdf>, accessed: 30. 1. 2024.
- Igličar, Albin**, "Avtonomija univerze v luči slovenske in evropske ustave ter bolonjske deklaracije", *Revus – Revija za ustavno teorijo in filozofijo prava* 4, No. 5 (2005), pp. 91–101.
- Prašnikar, Astrid and Tomaževič, Nina**, "Vpliv pravne ureditve organiziranosti univerz na njihovo avtonomnost. Primerjalna analiza pravne ureditve univerz v Sloveniji in izbranih evropskih državah", *Annales, Series Historia et Sociologia* 25, No. 2 (2015), pp. 399–416.
- Şule Erçetin, Şefika and Yılmaz Findık, Leyla**, "Autonomy in Higher Education", in: Şule Erçetin, Şefika (ed.), *Chaos, Complexity and Leadership 2016*, Springer Proceedings in Complexity, Springer International Publishing AG, part of Springer Nature (2018), pp. 464–475, available at: https://doi.org/10.1007/978-3-319-64554-4_32, accessed: 23. 10. 2023.
- Tancer Verboten, Mojca**, *Posebnosti delovnopravnega položaja visokošolskih učiteljev*, doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Pravna Fakulteta (Maribor, 2021).
- Tancer Verboten, Mojca**, "Specifics of the Employment of Higher Education Teachers", *Studia Historica Slovenica* 22, No. 1 (2022), pp. 251–280.
- Teršek, Andraž and Žgur, Matija**, "(Finančna) Avtonomija univerze", *Revus – Revija za ustavno teorijo in filozofijo prava* 8, No. 14 (2010), pp. 73–85.

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Avtorski izvlečki /
Author's Abstracts

DOI 10.32874/SHS.2024-15

Autor: FERLEŽ Jerneja

Dr., docentka

Univerza v Mariboru, Univerzitetna knjižnica

Gospejna ulica 10, SI–2000 Maribor, Slovenija

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo

Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana, Slovenija

Socautor: LIPAVIC OŠTIR Alja

Dr., redna profesorica

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko

Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenija

Naslov: PRVINE VSAKDANJKA PREBIVALCEV POBOČIJ SEVERNO OD DRAVE V KONTEKSTU NOVONASTALE MEJE PO KONCU PRVE SVETOVNE VOJNE

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, letnik 24 (2024), št. 3, str. 597–640, 95 cit., 7 slik

Jezik: nemški (izvleček nemški in slovenski, povzetek slovenski)

Glavne besede: meja, vsakdanje življenje, življenjske zgodbe, matične knjige, etnologija

Izvleček: Avtorici skozi ohranjene življenjske zgodbe, matične knjige in druge vire analizirata vpliv vzpostavljanja meje po prvi svetovni vojni na vsakdanjik dotlej prepletenih območjih na severnih pobočjih nad Dravo na območju Kozjaka s kraji na severni strani slemen. Ugotavljata, da je bil vpliv družbenih prelomov in z njimi novonastalih mej na vsakdanje življenje prebivalcev relativno močan v smislu gospodarskih, trgovskih, tranzitnih in do neke mere sorodstvenih povezav, da pa se je manj izrazito odražal na ravni vsakdanjih življenj, denimo v bivalni, oblačilni in prehrabeni kulturi. Poudarjen je pomen življenjskih zgodb kot vira, ki o družbenih prelomih v preteklosti spregovorijo skozi perspektivo neposrednih udeležencev opazovanih procesov, na podoben način kot za sodobnost to omogočajo ustni viri.

DOI 10.32874/SHS.2024-16

Autor: BAJC Gorazd

Ph.D., Full Professor

Co-Autor: MEŠIČ Veronika

M.A. of English and M.A. of History, doctoral student

University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History

Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenija

Title: SOME ASPECTS OF SEXUAL VIOLENCE AGAINST WOMEN IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA CONSIDERING CIVIL AND CRIMINAL LAW

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 24 (2024), No. 3, pp. 641–668, 79 notes, 5 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Keywords: Social Position of Women, Kingdom of Yugoslavia, Civil Law, Criminal Law, Civil Code, Criminal Code, Austrian

Civil Code, Serbian Civil Code, Criminal Code of the Kingdom of Yugoslavia, Sexual Violence

Abstract: This work deals with the status of women in the Kingdom of Yugoslavia in the period between 1929 and 1941, in the perspective of civil and criminal law. Civil law, unlike criminal law, was not unified during the existence of the Kingdom. Thus, in the light of civil law, women throughout the Kingdom enjoyed different rights. Rights and social status depended on the civil code in use in a certain area. While women were well protected in the light of criminal law, a study of sexual violence against women carried out in the Maribor Regional Archives showed that case law was not uniform.

Author: **MILADINOVIČ ZALAZNIK Mira**
Ph.D., Full Professor (retired), Researcher
Institute *Nova Revija* for the Humanities
Vodovodna 101, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **JOSEPH ROTH AND SLOVENES**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 24 (2024), No. 3, pp. 669–698, 85 notes, 6 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Keywords: *Radetzky March*, *The Emperor's Tomb*, Habsburg Empire, Habsburg Myth, Feuilleton

Abstract: The present study is based on primary and secondary literature as well as memoirs. It deals with those works by Austrian writer Joseph Roth that thematize Slovenians. First and foremost, these are the novels *Radetzky March* (1932) and *The Emperor's Tomb* (1938). Slovenians are here central fictional characters, entered the non-Slovenian world literature of class for the first time, through the Great Gate. In support of the more adequate analysis of fictional characters of Slovenians, author also takes into account Roth's feuilletons, published in the German daily *Frankfurter Zeitung*. Here he reports on South Slavs, their politics and the state, which he calls one of successor states in the Balkans of the decayed Habsburg Empire. The author focuses on Roth's Slovenian fictional characters and their reception by Slovenian readers. By quoting his articles and few other statements on Slovenians she is about to prove that Roth knew very well both, the political history and the requests of creation of a work of fiction. Fiction is to some extent based on reality, though it works according to aesthetic effects that are not always compatible with it.

Avtor: **ČOH KLADNIK Mateja**
Dr., znanstvena sodelavka
Socavtor: **PIŠKURIČ Jelka**
Dr., znanstvena sodelavka
Študijski center za narodno spravo
Tivolska cesta 42, SI–1001 Ljubljana, Slovenia

Naslov: **SVET KAZNJENCEV: RAZMERE IN NEPRAVILNOSTI
V KAZENSKIH USTANOVAH V SLOVENIJI MED LETOMA 1945 IN 1951**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, letnik 24 (2024), št. 3, str. 699–738, 152 cit., 7 slik

Jeziki: angleški (izvleček angleški in slovenski, povzetek slovenski)

Ključne besede: kazenske ustanove, 1945–1951, Slovenija, razmere v kazenskih ustanovah, prevzgoja obsojenih, nepravilnosti

Izvilleček: Prispevek predstavi sistem kazenskih ustanov v Sloveniji med letoma 1945 in 1951, ki so bile pomemben del represivnega aparata, preko katerega je oblast obračunavala s svojimi političnimi nasprotniki. Septembra 1945 so kazenske ustanove prišle pod okrilje ministrstva za notranje zadeve, znotraj katerega je bil ustanovljen poseben oddelek za vodenje, koordinacijo in nadzor dela nad njimi. Avtorici v prispevku predstavita razmere v kazenskih ustanovah in prevzgojno delo z obsojenimi. Pri tem izpostavi številne nepravilnosti pri ravnanju z obsojenci in natančneje prikažeta rezultate pregleda kazensko poboljševalnih domov iz leta 1950. Več dogodkov, ki si je sledilo v začetku petdesetih let, pa je nakazovalo na postopne spremembe v kaznovalni politiki.

DOI 10.32874/SHS.2024-19

Author: RENDLA Marta
Ph.D., Research Fellow
Co-Author: SEDLAČEK Janja
Ph.D., Research Assistant
Institute of Contemporary History
Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

Title: AIR POLLUTION IN SOCIALIST SLOVENIA – CAUSES AND RESPONSES

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 24 (2024), No. 3, pp. 739–776, 121 notes, 5 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Keywords: industrialization, urbanization, air pollution, modern environmental awareness, environmental policy, environmental movement

Abstract: The article addresses the negative effects of economic and social development, especially the accelerated industrialization and urbanization, on the environment in socialist Slovenia. The authors studied the environmental footprint of economic and social development primarily on the basis of numerous discussions by natural scientists, chemists, geographers, and climatologists alongside the work of economic historians, geographers, and urban planners. The negative effects of development began to manifest in the 1950s and 1960s in the widespread environmental pollution, especially in the alarming air pollution. The deteriorating state of the environment triggered, on one hand, the emergence of modern environmental awareness and later the environmental movement, and on the other hand, the formation of a comparatively advanced environmental policy. The article on air pollution in socialist Slovenia represents a small but significant piece in understanding the environmental history, which has been largely overlooked in Slovenian historiography.

DOI 10.32874/SHS.2024-20

Avtor: TANCER VERBOTEN Mojca
Dr., docentka
Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta
Mladinska ulica 9, SI–2000 Maribor, Slovenija

Naslov: PRIMERJALNA ANALIZA KADROVSKE AVTONOMIJE UNIVERZ

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, letnik 24 (2024), št. 3, str. 777–800, 45 cit.

Jezik: angleški (izvleček angleški in slovenski, povzetek slovenski)

Ključne besede: univerza, avtonomija, kadrovska avtonomija, zakonska ureditev delovnopравnih postopkov, ustavna ureditev

Izvleček: V prispevku so na podlagi analize izbranega gradiva, ki obravnava avtonomijo univerze kot najpomembnejši temelj za njeno delovanje, prikazana štiri področja avtonomije in sicer akademska avtonomija, finančna avtonomija, organizacijska avtonomija in kadrovska avtonomija. Podrobneje so analizirani posamezni kazalniki kadrovske avtonomije: zaposlitveni postopki, plačni sistem in politika določanja plač, prenehanje delovnega razmerja in postopki ter kriteriji za napredovanje. Osnovna hipoteza članka je, da je kadrovska avtonomija omejena z določili nacionalne zakonodaje, ki omejujejo v evropskih dokumentih in ustavnih določbah zapisano univerzitetno avtonomijo. Z zakonsko ustrezno ureditvijo bi bilo potrebno upoštevati poseben položaj univerze in temu primerno opredeliti področje kadrovske avtonomije univerze.

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Uredniška navodila avtorjem /
Editor's Instructions to Authors

Uredniška navodila avtorjem

1. ***Studia Historica Slovenica (SHS)*** je znanstvena periodična publikacija, ki jo izdajata Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča in ZRI dr. Franca Kovačiča Maribor. Revija objavlja izvirne znanstvene članke s področja zgodovine in ostalih humanističnih in družboslovnih ved, ki mejijo na zgodovinsko znanost.
2. Revija ***Studia Historica Slovenica*** izhaja v treh številkah letno. V dveh številkah objavlja prispevke v slovenskem jeziku – s povzetkom (*Summary*) v angleškem, nemškem, italijanskem, francoskem ali ruskem jeziku ter izvlečkom (*Abstract*) in ključnimi besedami (*Key words*) v angleškem jeziku. Ena številka je tudi tujejezična in je namenjena objavam prispevkov domačih in tujih avtorjev v enem od svetovnih jezikov – s povzetkom in izvlečkom v slovenskem jeziku.
3. **Prispevek** (napisan z urejevalnikom teksta *Word for Windows*) mora (opremljen z vsemi obveznimi prilogami) obsegati **najmanj eno in pol avtorsko polo oz. 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran** (ok. 55.000–60.000 znakov brez presledkov) in **lahko obsega do 40 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran** (ok. 100.000 znakov brez presledkov). Prispevek mora biti napisan v pisavi *Times New Roman* v velikosti 12 pt, z medvrstičnim razmikom 1,5 (opombe v pisavi v pisavi *Times New Roman* v velikosti 10 pt, z medvrstičnim razmikom 1).

Prispevek mora biti poslan uredništvu **po elektronski pošti** (na dva naslova):

e-mail: shs.urednistvo@gmail.com; darko.fris@gmail.com
4. **Avtor** mora navesti naslednje podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in naslov elektronske pošte (e-mail). Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.
5. **Slikovni material** mora biti poslan kot priloga e-pošti (vsaka slika posebej) v obliki digitalne kopije ali v eni od naslednjih digitalnih oblik: JPG, TIF ali PDF, opremljen **s podnapisom in navedbo vira**.

6. Oddani prispevek mora biti opremljen: **s povzetkom** (60–75 vrstic), **izvlečkom** (6–10 vrstic) in **ključnimi besedami v slovenskem jeziku** ter **s prevodi izvlečka, povzetka in ključnih besed v angleškem ali nemškem jeziku**.

Izvleček mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka. Pri pisanju se uporabljajo cele povedi, izogibati se je potrebno slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora jasno izražati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog, zakaj je bil napisan, ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela).

Ključne besede morajo odražati vsebino prispevka in biti primerne za klasifikacijo (UDK).

Povzetek mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti in metodologijo raziskovalnega dela ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

7. **Besedilo prispevka** mora biti pregledno in razumljivo strukturirano (naslovi poglavij, podpoglavij), tako da je mogoče razbrati namen, metodo dela, rezultate in sklepe. **V uvodu** je potrebno predstaviti dosežke dosedanjih raziskav o obravnavani temi (vključno z mednarodnimi referencami) in napovedati namen članka oziroma razlog, zakaj je bil napisan.

8. **Opombe** morajo biti pisane enotno kot **sprotne opombe pod črto**. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene oz. citirane literature).

a. **Bibliografska opomba** mora ob prvi navedbi vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja, naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani. ... idr.:

primer – **monografija**: Jože Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005), str. OD–DO;

primer – **članek v reviji**: Darko Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005), str. OD–DO;

primer – **članek v časniku**: (avtor), "Volitve v mariborski mestni zastop", *Slovenski gospodar*, 27. 11. 1873, št. 48, str. OD–DO;

primer – **prispevek v zborniku**: Vasilij Melik, "Vprašanje regij v naši preteklosti", v: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine : zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), str. OD–DO;

primer – **spletna stran**: *Zürcher Wappenrolle – e.codices*, dostopno na: <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, pridobljeno: 14. 1. 2019.

Nato pa se v **naslednjih opombah z isto referenco uporablja smiselna okrajšava**

(dalje: Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. OD–DO)

(dalje: Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke", str. OD–DO).

- b.** Pri navajanju **arhivskih virov** je potrebno navesti: arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru, da ga uporabljamo večkrat, je treba navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (arhivske škatle) in arhivske enote ter naslov navajanega dokumenta:

primer: Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pavel Turner, AŠ 7, pismo Davorina Trstenjaka Pavlu Turnerju iz Starega Trga, 7. junij 1889.

9. Na koncu prispevka je potrebno dodati abecedni seznam VIROV in LITERATURE (primer):

VIRI (ločeno: arhivski viri, objavljeni viri, časopisni viri in internetni viri)

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, fond Pavel Turner, AŠ 7.

Perovšek, Jurij, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Viri 13 (Ljubljana, 1998).

Slovenski gospodar – Maribor, letnik 1873–1888.

Zürcher Wappenrolle – e.codices, dostopno na: <http://www.ecodices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, pridobljeno: 14. 1. 2019.

LITERATURA

Friš, Darko, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005), str. OD–DO.

Melik, Vasilij, "Vprašanje regij v naši preteklosti", v: Štih, Peter in Balkovec, Bojan (ur.), *Regionalni vidiki slovenske zgodovine: zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev* (Ljubljana, 2004), str. OD–DO.

Mlinarič, Jože, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005).

10. **Prispevki so recenzirani; recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je članek uvrščen v objavo.
11. Za znanstveno korektnost vsebine prispevka in točnost podatkov **odgovarja avtor**.
12. **Avtor je dolžan zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil**, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati. Uredništvo posreduje avtorju **prvo korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu **v roku treh dni**; širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja, navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). **Drugo korekturo** opravi uredništvo.

Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo pri članih uredništva.

Uredništvo SHS

Editor's Instruction to Authors

1. ***Studia Historica Slovenica (SHS)*** is a periodical scientific publication published by the Historical association of Dr. Franc Kovačič and ZRI Dr. Franc Kovačič, Maribor, Slovenia. The publication publishes original scientific historical articles and other humanistic and sociological articles that adjoin historical science.
2. ***Studia Historica Slovenica*** is issued in three volumes a year. The first two volumes publish articles in Slovene language – with summaries in English, German, Italian, French or Russian language and abstracts in English. The third volume is also a foreign language volume, which is intended for publishing articles written by local and foreign authors in one of the world languages – with summaries and abstracts in Slovene language.
3. **An article** (edited in Microsoft *Word for Windows*) **must include at least 24 pages with 30 rows per page** (app. 55.000–60.000 characters (no spaces)) and **can include up to 40 pages with 30 rows per page** (app. 100.000 characters (no spaces)). It must be written in the Times New Roman font, size 12 pt, with a spacing of 1,5 (footnote in the Times New Roman font, size 10 pt, with a spacing of 1). The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language.

The article must be sent **by e-mail:**

e-mail: shs.urednistvo@gmail.com; darko.fris@gmail.com

4. **The author** must submit the following data: name and surname, academic title, occupation, institution of occupation, its address, and e-mail. By submitting the article, the author ensures that the article has not yet been published and undertakes not to publish it elsewhere.
5. **Picture material** must be in the form of a digital copy (each picture separately) or in one of the following digital formats: JPG, TIF or PDF, provided with **a subtitle and an indication of the source**.

6. Delivered article must be equipped with: a **summary** (60–75 lines), an **abstract** (6–10 lines) and **key words**. English or German translations of the abstract, summary, and keywords are also required.

The summary must be understandable by itself, without reading the article as a whole. In writing whole sentences must be used, less known abbreviations and shortenings should be avoided. Summary must contain the author's primary goal and the purpose of the article, the reason why it was written and the description of research techniques (primary methodological principles).

Key words must reflect the content of the article and must be adequate to classification (UDK).

The abstract must present the purpose of the article, its main characteristics and the methodology of research work as well as the most significant results and conclusions.

7. **The text** of the article must be clear and intelligibly structured (chapter titles, sub-chapters) for the purpose of clear recognition of article's aim, work methods, results and conclusions.

Notes must be uniquely formed as **footnotes**, which can be contextual (author's comment) and bibliographical (source quotation, quoted literature).

- a. On first quotation, a **bibliographical footnote** must contain an entire title or location: author's name and surname, title (review or miscellany title when published in it), place and date of issue, pages etc.:

Example – **monograph**: Jože Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005), p. FROM–TO;

Example – **scholarly article**: Darko Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, No. 1–2 (2005), pp. FROM–TO;

Example – **newspaper article**: (author), "Volitve v mariborski mestni zastop", *Slovenski gospodar*, 27. 11. 1873, No. 48, pp. FROM–TO;

Example – **miscellany**: Vasilij Melik, "Vprašanje regij v naši preteklosti", in: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine: zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ed. Peter Štih and Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), pp. FROM–TO;

Example – **website**: *Zürcher Wappenrolle – e.codices*, <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, accessed: 14. 1. 2019

On following quotations with the same reference logical shortenings are used

(hereinafter: Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, pp. FROM–TO).
(hereinafter: Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke", pp. FROM–TO).

- b.** While quoting **archival sources**, the archive must be stated: archive (whole name on first quotation, on following quotations use a shortening in brackets), name of fond or collection (signature, if given), number of fascicle (box) and archival unit, address of quote document.

Example: Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pavel Turner, box 7, letter of Davorin Trstenjak to Pavel Turner from Stari Trg, 7. 12. 1889.

- 8.** An **alphabetical list of SOURCES and LITERATURE** should be added **at the end of the article** (example):

SOURCES (separately: primary sources, published sources, newspapers and internet sources)

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, fond Pavel Turner, AŠ 7.

Perovšek, Jurij, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Viri 13 (Ljubljana, 1998).

Slovenski gospodar – Maribor, years 1873–1888.

Zürcher Wappenrolle – e.codices, available at <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, accessed: 14. 1. 2019.

LITERATURE

Friš, Darko, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, No. 1–2 (2005), pp. FROM–TO.

Melik, Vasilij, "Vprašanje regij v naši preteklosti", in: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine : zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ed. Peter Štih and Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), pp. FROM–TO.

Mlinarič, Jože, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005).

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

9. Articles are peer-reviewed; **reviews** are anonymous. An article is placed for publishing on the basis of reviewer's positive view.
10. **Author is responsible** for the article's scientific content and accuracy of data.
11. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language. The editorial board reserves its right to further edit the articles. The editorial board sends **the first correction back** to the author, who has to return it **in three days**; enlargement of text while correcting is not permitted. While correcting corrective signs, as stated in the orthography, must be used. The editorial board performs the **second correction**.

Additional explanations are available with the editorial board.

Editorial board of Studia Historica Slovenica (SHS)

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Studia Historica Slovenica, letnik 24 (2024)

Kazalo / Contents

V spomin / In Memoriam

IRENA SAPAČ: **V spomin** – ob stoletnici rojstva dr. Bruna Hartmana
(1924–2011)267

Jubilej / Anniversary

ALEŠ ARIH: **Slavnostna akademija ob 90-letnici zaslužnega**
profesorja Univerze v Mariboru red. prof. dr. Elka Borka589

Članki in razprave / Papers and Essays

ANDREJ HOZJAN: **Upravni prostor škofije Ljubljana**
na spodnjem Štajerskem v prvem terezijanskem
župnijskem štetju duš leta 1754 11
The Administrative Territory of the Ljubljana Diocese
in Lower Styria in Maria Theresa's First Parish Census in 1754

JURIJ PEROVŠEK: **Kulturnobojni značaj Slovenskega naroda**
v letih 1918–1929 – kritični premisleki41
The Cultural-Combative Character of Slovenian People
in the Years 1918–1929 – Critical Reflections

PETRA GRABROVEC, MARJETA PISK in DARKO FRIŠ: **"Zazvenela**
je naša pesem": delovanje predvojnega Akademskega pevskega

Studia **H**istorica **S**lovenica

zboru in pomen sklepnega koncerta v obdobju okupacije leta 1941.....	93
<i>"Our Song Has Been Sung": The Work of the Pre-War Academic Choir and Significance of the Final Concert During the Occupation of 1941</i>	
ŠPELA CHOMICKI, RENATO PODBERSIČ in DARKO FRIŠ: Usode vodij krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze v ptujskem okrožju po drugi svetovni vojni.....	133
<i>The Fates of the Leaders of the Local Groups of the Styrian Homeland Union in the Ptuj District after the Second World War</i>	
TOMAŽ ČELIG in DARKO FRIŠ: Med pragmatizmom in grožnjami – FLRJ 1950–1951.....	169
<i>Between Pragmatism and Threats – Federal People's Republic of Yugoslavia 1950–1951</i>	
ANA ŠELA: Operations "Venček" and "Prstan": Monitoring of Mixed Marriages with Eastern European Citizens in Socialist Republic of Slovenia by the State Security Service in the 1980s.....	207
<i>Operaciji "Prstan" in "Venček": spremljanje mešanih zakonov z vzhodnoevropskimi državljani na Slovenskem s strani Službe državne varnosti v osemdesetih letih</i>	
VINCENC RAJŠP: Versko dogajanje v Vzhodni Evropi od 16. do 18. stoletja. Slovenski pogled.....	277
<i>Religious Developments in Eastern Europe from the 16th to the 18th Centuries. The Slovenian View</i>	
BERNARD NEŽMAH: Kako je poročanje o protiturški vstaji v Bosni in Hercegovini 1875–1876 oblikovalo osrednje slovenske časopise: <i>Novice</i> , <i>Slovenca</i> in <i>Slovenski narod</i>	323
<i>How Reporting on the Uprising Against the Turkish Rule in Bosnia and Herzegovina in the Years 1875–1876 Shaped the Most Important Slovenian Newspapers Novice, Slovenec and Slovenski narod</i>	
JURIJ PEROVŠEK: Slovenski pogled na Bolgare in Bolgarijo od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne.....	359
<i>"Slovenian View on Bulgarians and Bulgaria from the End of the 19th Century to the Second World War</i>	

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

MIHA ŠIMAC: "Czech Brothers" in the Lord's Vineyard of the Diocese of Lavant: Czech and Moravian Seminarians in the Maribor Theological Seminary 1886–1893.....	403
<i>"Češki bratje" v gospodovem vinogradu lavantinske škofije: češki in moravski semeniščniki v mariborskem bogoslovju 1886–1893</i>	
TOMAŽ SIMČIČ: Primorska in borba za slovansko bogoslužje na prehodu iz 19. v 20. stoletje.....	443
<i>Primorska (The Slovene Littoral) and the Struggle for Slavonic Liturgy at the Turn of the 19th to the 20th Century</i>	
TOMAŽ KLADNIK in MATEJA ČOH KLADNIK: Slovanski jug v mariborskih spomenikih in imenih ulic.....	473
<i>The Slavic South in Maribor's Monuments and Street Names</i>	
KAJA MUJDRICA in GORAZD BAJC: Francoski pogled na slovensko-srbske spore leta 1989.....	509
<i>The French Perspective on the Slovenian-Serbian Conflicts in 1989</i>	
ALEŠ MAVER, TIMOTEJ MAVREK in MAJ HORVAT: Dvoje vstopov v slovensko zgodovino.....	537
<i>On Two Entries into Slovenian History</i>	
JERNEJA FERLEŽ und ALJA LIPAVIC OŠTIR: Alltag der Bewohner auf dem Poßruck/Kozjak Gebirge im Kontext der neuen Grenze nach dem Ersten Weltkrieg.....	597
<i>Prvine vsakdanjika prebivalcev pobočij severno od Drave v kontekstu novonastale meje po koncu prve svetovne vojne</i>	
GORAZD BAJC in VERONIKA MEŠIČ: Nekateri vidiki spolnega nasilja nad ženskami v Kraljevini Jugoslaviji v luči civilnega in kazenskega prava	641
<i>Some Aspects of Sexual Violence against Women in the Kingdom of Yugoslavia Considering Civil and Criminal Law</i>	
MIRA MILADINOVIĆ ZALAZNIK: Joseph Roth in Slovenci	669
<i>Joseph Roth and Slovenes</i>	

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

MATEJA ČOH KLADNIK and JELKA PIŠKURIČ: The World of Convicts: Conditions and Irregularities in Penal Institutions in Slovenia between 1945 and 1951	699
<i>Svet kaznjencev: razmere in nepravilnosti v kazenskih ustanovah v Sloveniji med letoma 1945 in 1951</i>	
MARTA RENDLA in JANJA SEDLAČEK: Onesnaženost zraka v socialistični Sloveniji – vzroki in odzivi	739
<i>Air Pollution in Socialist Slovenia – Causes and Responses</i>	
MOJCA TANCER VERBOTEN: Comparative Analysis of University Staffing Autonomy	777
<i>Primerjalna analiza kadrovske avtonomije univerz</i>	

Avtorski izvlečki / Authors' Abstracts

Uredniška navodila avtorjem / Editor's Instructions to Authors

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

*Studia
historica
slovenica*